Юність Василя Шеремети

Роман

Прорвалось

На селі, біля огнища предків, життя завжди має свої суворі закони. Все чергується так, як треба – день і ніч, праця й відпочинок, широкі обрії, але обмежений зір, все на своєму місці. Василь знає це. Він побув дома кілька днів, а вже знов оббувся у тих умовах. Вечорами відбуває мандрівки у інші, можливо кращі, світи, але це тільки вечорами, при малій нафтовій лампці на краю свого родинного столу. А приходить ранок, і все відпадає, мов відмерлий лист рослини. Все таке земне, позбавлене лету, земля і дерево…

Василь почуває, що нерви його втихомирюються. Чекає свята, старого, родинного, овіяного романтикою. Дні підносять свою моральну температуру. Всі це яскраво почувають – і навіть звірята, птахи і все живе. Має намір піти на всеночну, гостити у рідних, проїхатися кудись, приймати колядників.

Але не все так сталося. Майже перед самим Святвечором, коли починає сутеніти, коли докінчують на подвір’ю останні приготування, Василь дістає пошту. Приносять її від старости. Привітання від товаришів з Різдвом, а між ними лист від… Насті… Це страшенно несподівано. Ніколи в його житті такого не траплялось. Він схопив листа і побіг, мов божевільний, сам не знаючи куди, щоб його не бачили жадні очі. Боявся його розривати, а коли розривав руки тремтіли. Лист дуже короткий: "Дорогий Василю! На другий день Різдва Просвіта робить ялинку. Як не розледащіли – будьте там. Н."

Цього досить, щоб довести хлопця до божевільного стану. І кутя, і дідух, і урочистість вечері, і батько, що мов патріярх возсідає на свойому

місці, і свічки замість лампи, все те для Василя тратить змисл. Якась вища, могутня сила вириває його з родинного середовища. І коли він на другий день стояв у церкві на всеночній, коли слухав "Христос рождається, славімтє", в його уяві іноді повставав простір залі комерційної школи, він чув звуки "Дунайських хвиль" і бачив її танцюючу, сяючу, срібноволосу… Відганяв видиво напруженням волі, дивився в обличчя почорнілої Матері Божої і з глибини душі, ніби кров з рани, виступала молитва. Велика, добра, всерозуміюча, і всепрощаюча: "Мати Любові, не відмов мені своєї ласки і даруй мені мою пристрасть! Гріх це, чи святість? Не знаю. Я люблю!.."

Ніякі сили не втримають тепер Василя дома. Ніякі запрошення в гостину, ніякий гнів. Вже, мовляв, запанів. Ми йому не товариство. Що тут поможуть слова?

На другий день свят зараз по обіді Василь вийшов. Не дивився на годинник. Він має досить сили, щоб не боятися заметеної дороги. Мороз його не бере… Має гарячу, молоду кров. Вітер не може йому перешкодити. Розсікає його, мов летун, а щоки горять вогнем.

Скоро починає вечоріти. Білі, здається безмежні, поля зливаються з обрієм. Василеві здається, що він ступає в ту безмежність, що під ногами немає землі, що він оповитий мряковиною, але він не чує жадної втоми, йому не докучає холод, почувається бадьорим і щасливим.

Ось уже і місто. Далеко внизу горять розсіяні вогники. Йде в долину, вітер потроху вщухає і на вулицях майже зовсім зникає. Чується своєрідний міський ритм, їдуть кудись візники з балабонами, горять у вітринах ялинки. Ялинка відбувається у тій самій залі комерційної школи. Василь до неї не готувався. У кишені майже нема грошей. Не заходив до голяра. Одяг його здорожений, засніжений, а коли сніг ростав, на ньому лишились крапельки води. Як був, так і пішов на вечірку. Купив вхідний квіток і непомітно пробрався до залі. Скільки тут вишитих, яскравих сорочок, барвистих плахт, маючих стрічок, сяючих дівочих очей. Гремить Гакманова оркестра. Посередині залі палаюча

ріжнобарвними огнями, оздоблена безліччю цяцьок ялинка. На сцену виходить так само барвистий, ніби польові маки, хор під керівництвом високого, худого диригента. У перших рядах повно міських знаменитостей; голови установ, директори, лікарі, адвокати, купці . Звучно, розмашно рванулась перша коляда:

Ой, видить Бог, видить Творець,

Що весь мир погибає!

Зала помітно здригнула. Очі всіх загорілись у такт пісні, звуків і барв, доброго настрою, теплоти і вдоволення.

Возвістити в Назареті,

Стала слава у вертепі…

промовляють прекрасні, свіжі голоси дівчат, хлопців, між котрими Василь бачить багато знайомих. Стає так приємно, що Василь шкодує, що й він не там, на сцені, і що він також не співає. Це помітно і з іншими. Всі, що слухають таку поривну, знану пісню, не можуть сидіти спокійно. Всім хотілось би також прилучитися до хору, щоб звуками вилити свою любов, свою радість.

Багато задніх місць лишається порожніми. Василь не хоче займати їх, хоча ноги втомлені. Йому видається почеснійшим, стояти десь збоку, у якійсь ніші і, заклавши ногу на ногу, та принявши позу Наполеона незалежно слухати, ніж сидіти десь далеко у задніх рядах між сидухами та сторожами. Що за дивна у нього вдача? Звідки та претенсія і самопевність?

Настю помітив одразу, щойно ввійшовши. Вона сиділа в середніх рядах з якимсь добродієм, але вже не тим, що танцювала на гімназіяльному вечері. Одягнена скромно і просто. Та сама сукня, у якій

була з ним у театрі. Він, здається, щось їй казав тоді про ту сукню… Здається що вона їй дуже личить, чи щось подібне…

На першій перерві одразу зустрілися. Це сталося не без вагання. Вона виходила до роздягальні, дивилася на всі боки. Побачила Василя і одразу до нього потягнулась. Він уже стояв, мов прицв’яшений, у своїй ніші з виразом і я не я, – мішанина Байрона і селюха.

– Ну, от…

– Нарешті, – посміхнулась вона докірливо.

Нащо той бідолаха стільки клявся, що кінець, що більше не піддасться, коли один її кривий усміх – і вже він плазує, мов чорний раб. Душа його зразу листком стелиться і можна взяти його цілого простою голою рукою. Він, правда, трохи ковтнув села, вітер довго хльостав по його щоках, очі горять напруженням, але що це перед обличчям цієї величі?

Вона дорікає йому за нечемність. Кокетування. Жіноче кокетування. Нечемність! П’ятнадцять кілометрів у сніг, у бурю, у свято? І дивиться, уста тремтять від напруги, і хочеться вирвати все, що є на серці і викласти, мов карти, перед нею. Все до кінця.

– Будьте до мене трошки великодушніші, панно Насте, – каже він, а очі його синіють буряно…

– Моя великодушність тут не поможе. Рятує вас те, що ви прийшли. Я писала не тільки вам… Іншим також писала…

Цього могла б і не згадувать. Яке діло, кому й коли вона писала.

– Іншим, мабуть, далеко, сказав він.

– Але чи ж не гарний вечір? Жалієте, що ви прийшли?

– Я ще надто молодий, щоб жаліти, – відповідає він, мов мудрець.

– Ні. Я знала, що буде гарна вечірка. Наші хлопці могли б тут бути.

"Наші хлопці". Хто ті "наші" хлопці? О, Боже, як то все комплікується, скільки зайвого, нікому непотрібного. Настя пропонує сісти. Добре. Залишімо ту башту з слонової кості і поміняймо її на скромний стілець, що отам стоїть ще вільний. Вечір гарний. Багато барв, багато звуків, але публіки все таки не так багато. Василь і Настя сіли саме перед тим, як на сцену довгою строкатою чергою входить хор. Барвистий інструмент звучав на цілу залю. Багато очей і вух видивлялося і вислухувало…

Та сама стара історія. Діва без мужа родила сина. Сталось це в яслях на сіні між вівцями, козами та пастухами. На небі з’являється ясна зоря. Зі сходу йдуть поночі спотикаючись, тріє царіє. Вони несуть ливан, злато і кадило. А Ірод безбожний дуже злобний став. Він по всьому царству військо розіслав. Казав діток убивати, кров невинну проливати, Христа шукати… І все те саме. І матки, що плачуть-ридають. І янгол, що веде Марію з Йосипом через піски і Пустелі до Єгипту. А одночасно ввижається образ, що висить у кожній церкві на іконостасі. Все там висловлене барвою. А тут звуком. Стара історія, а не можна її ніколи забути. Про неї говорять і говорять роки, віки, тисячоліття, і нікому вона не набридне.

Це Василя заспокоює. У нього схвильоване серце, воно дзвінко стукає в стінки своєї в’язниці, бо чує, як до нього вривається якийсь ворог. Але звук і барва лагіднить стан. Він може, наприклад, не торкатися її сукні, а цим самим уникнути, безпосердньості. Все таки між ним і нею маленький простір, а це багато значить.

У перерві між співом і танцями вони відходять на бік пройняті патосом мови. Це завжди так буває. Треба тільки почати, підкласти

якусь іскру… І тоді вже піде. Настя пригадала, що він колись згадував їй про цікавих жінок. Її цікавить, наприклад, така Марія Башкирцева. Чи чув він про таку?

– Чув. Вона залишила цікавий щоденник…

– Одне скупчене, миготливе життя… Якийсь екстракт… Не думаєте, що це гарний приклад? – питає Настя.

Василя це цікавить.

– Можливо, – каже він. – Але мені такі речі незнайомі. Скільки вона жила?

– Двадцять чотири роки… І за той час встигла бути співачкою, маляркою, письменницею, кілька разів кохати і то виключно принців, вивчити серію мов, читати Платона в оригіналі і поривати на маскових балях серця ловеласів… Хіба це не цікаво?

– Безперечно, – погоджується Василь…

– А як ви, Василю, ставитесь до жінок?

Це ще питання. Василь тут зовсім безрадний. Він майже над цим не думав. Питання поставлене надто категорично. Він щойно думав про Марію, яка тікала з дитиною до Єгипту.

– Ваше питання мене заскочило. Я ще про ці речі не думав…

– Але ж ви багато читаєте.

– Безперечно. І в книгах завжди є жінки. Це так. Але спитайте мене, котра може бути моїм ідеалом…

– Це дуже цікаво, – сказала Настя. – Власне, Василю, цікаво. То ж саме цього книга вимагає. Автор дає не слово, а людину. Ні?

– Можливо так.

– І який вам автор найбільше промовляє до душі?

– Мабуть Гамсун…

– Цікаво, чому?

– Чистота, – коротко відповів Василь.

– А наші? Наприклад Винниченко?

– Добре. Але трохи якесь усе з химерою. І не завжди для мене зрозуміле…

– А як вам його жінки?

– Признатися? Це розуміється смішно… Мені хотілось би знати таких. Але я б ніколи таких не покохав…

– Чому? Чому, Василю? – щиро здивувалась Настя.

– Не знаю. Це ось таке почування…

– А читали ви Кобилянську? " Царівну?"

– Напевно.

– Ну, і?..

– Не знаю… Панно Настусю… Я не можу сказати. Для мене це не аналіз, а почуття. Кажу вам так, як є. Скажіть мені краще ви… Чому, наприклад, наші письменники вигадують жіночі постаті в своїх романах?

– Ви так думаєте?

– Таке у мене враження.

– От, я також не знаю, як на це відповісти. Можливо, у нас ще не створився тип жінки…

– Як то не створився? У життю, чи романах? – зацікавивсь Василь.

І поки в залі роблять порядок, вони ходять взад і вперед по коридору, оминають пари молодих людей, які сміються та бавляться, і по-своєму формують майбутню українську жінку. Кожний висловлює свій погляд. Типом Василевої жінки є Анна Кареніна. Настя погоджується, але це тип аристократки. Твориться нова верства людей… Василь одразу висловлює думку, що та нова верства мусить знов повернутись до аристократії. Інакше життя не може йти. Жінки старої Греції і римські матрони не сміють уступити місце гуріям, що тягнули на Версаль гармати…

Але Марія Антуанетта? Хіба це ідеал суспільства? Можливо, ні. Це тільки стичність крайностей. Це, зрештою, королева. Але жінка в кепці, в шкіряній куртці з наганом, що розстрілює інших жінок, – це мусить минутись так само скоро, як воно приходить… Буря ломає столітні дуби і підносить з землі сміття і було б дуже прикро, щоб те сміття стало оздобою великої природи. Це не Василеві слова. Василь на таке не одважився б. Це він десь вичитав. Але ці слова Насті подобаються. Вона над цим уже думає. Низи, низи… Все низи, все виповнює наш національний організм. А де ж верхи? Він і вона ступають в ногу. Походять і повертаються. На чолі у них знак думання. В залі вже заграла

оркестра і почались танці. Коридор майже спорожнів, і вони можуть говорити вільніше.

Згодом переходять на іншу тему. Кохання. Вічне й незмінне… Аристотель-мудрець і Аглая. Беатріче і Данте… Василь і Настя. Непомітний дотик двох істот – його – її, перемінна гра, горіння нервів, душ, і дим, і чад, і муки Танталові, і райська насолода… От, говорить Василь піднявши голову, ніби перед собою бачить огненний знак запитання. Хто може розгадати це? Люди говорять – природа… Природа. Приваба, дурман, запах душі, барвистість квітки… Очевидно, що так. Безперечно…

Але до цього звичайного закону розмноження втручається закон трагедії, добра і зла, мораль і навіть політика. Ну? Настя ступає і дивиться на кінчики своїх блискучих черевиків. Музика грає, і вальс бушує по всіх кутках. Поставлене "ну" чекає на відповідь. Що скаже вона? Яким лицем обернеться? Уста її складаються ніби для поцілунку. Очі блищать, ніби в них засвічено більше огнів, ніж звичайно. В її голові роїться думка, але одночасно, майже з того самого джерела вилонюється почуття, і їй здається, що шкода цей добрий, тонкий запах душі прикривати холодними дотиками думки. Вона це і висловлює Василеві, який з нею цілком погоджується… Кохати, це значить – зробити кругосвітню мандрівку.

– О, це прекрасно! – захоплено говорить Настя. – Це добре сказано… Тільки я б додала: – подорожувати весь час океаном. Бо вічні бурі… Василь з цим також погоджується. І взагалі вони чуються однозгідними. Не тільки ноги ступають у такт, але так само в парі мандрують і думки. Ах, як би чудово зараз потанцювати, але Василь не наважується. Це не значить, що він не вміє танцювати, але з Настею у нього нічого не вийшло б. Він надто багато думав би про те, як він танцює… Це вже якась кара… Власне. От це і є те справжнє…

– Вам напевно хочеться танцювати, – сказав Василь.

– Ну… Я танцюю охоче… – відповіла Настя. – Тільки вже, коли ви є тут… А, зрештою, я вас можу також навчити. Танець чудова річ… Своєрідне доповнення…

– Я це розумію, – сказав він скромно і більше не відважився на слова, щоб часом дійсно не захотілося їй почати його вчити.

І як добре, що їм сьогодні ніхто не заважає. Можливо Настя не тієї самої думки, але Василь висмаковує свою насолоду до кінця. Він не даремно брав той простір, лиця його ще й досі пашать. Тепер його ніхто не відірве від цього джерела. Добре, що до нього допався.

Вони можуть обійтися без танцю. Ось вони переходять до іншої теми. Говорили за "ідейних" та "неідейних" учнів. Василь належить до цих перших. Але він не завжди згоджується з таким розумінням ідейності, яке у них плекається. Ідея не сміє перешкоджати жити, цвісти, барвіти… Політика, яку роблять старші, не сміє хапати за руку дітей і підлітків та їх за собою тягнути… Так. Розуміється. У Спарті це звалось виховання… Клали на тверде ложе і сікли. Ах, яка в тому до дідька мудрість, чи сила? – презирливо говорить Василь. – У Атенах цього безглуздя не було, а все таки це Спарта, а Атени зісталися короною Елади. Що значить ідейний хлопець? Особливо у нас? Анахорет? Засліпленець? Маняк? Але цього Василь не сміє сказати Козенкові, чи Шпачукові… Це тільки перед дівчиною доходить він до такої зради ідеалів… Якийсь Галілей, чи Ньютон з червоним, круглим обличчям, що хоче вже повертати думки, які тільки що починають брати розгін…

Настя направду заслухалась. Багато з цього є для неї несподіваного. Цей шматок людини має направду думки, що іноді блищать. Вона не танцює, але хто знає, де є більша насолода – у ритмі тіла, чи ритмі душі. Вони навіть можуть покинути все і відійти у морок ночі, сховатися від очей, яким не потрібні тут зайві розмови.

– А що ж по-вашому? – питає Настя. Це було на попередню мову Василя.

– По-моєму? Боюсь сказать… Культура по-моєму… – каже він, як безперечний знавець подібних справ.

– І як це розуміти?

– Просто… Культура! Ну, що мені потрібно більше? Чи Приході, чи Шпачукові? Культура… І більш нічого… Я знаю… Аа! Даруйте, прошу вас… Найліпше тут вжити слово "культурний процес", бо це щось з хемії. Перетворення… Мужик, це скажемо, одна формула – А плюс там якесь Ц, чи Д. Інтелігент, це друга формула – Е два і щось там ще… Перехід від одного до другого, це не механічна сполука, як каже нам Семен Іванович, а складний хемічний процес. А щоб все це сталося, потрібний середник, що зветься культура. І що більша, міцніша, старша культура, то предес той є скорший і певніші дасть наслідки…

Василь направду блиснув. Рожевий, плохенький, скромний Василь. Він вже не є проста точка в життю. Він уже якесь розумне речення. З нього все виривається несподівано і кусками. Надто гвалтовний процес думання. Мовчить, мовчить і раптом розрив, вилив, повінь, пожежа. Слова не даремно десь там гуртуються, ніби військо перед наступом, щоб піти у бій шалений і жорстокий…

Василь все таки шкодує, що він не може танцювати. Як би було чудово зараз лишити все – думки, і слова, висипати все те на бік, обняти ось цю чарівну істоту і закрутитися у буйному вихорі, мов пісок на куряній дорозі. Піти у танець і кружляти, кружляти без кінця і без початку, заплющити очі і нічого не думати, мов мотиль, який гарного весняного дня також, мабуть, нічого не думає, а жиє… І на що йому, саме йому сушити собі голову всіми цими питаннями? На що мудрує він, і хвилюється, і інших хвилює, коли жити можна значно простіше і значно вільніше…

Але ось ця дівчина також тут. І вона щось міркує своєю гарною голівкою. Хіба гарні голови на те, щоб думати? Хіба гарні очі на те, щоб бути поважними? Хіба гарні уста на те, щоб вимовляти такі слова? Певно, що ні. Ти, Насте, марнуєш свої скарби, закопуєш у землю таланти, які дістала від Господа Бога. Ти маєш отам танцювати, крутитися вихором у музичній вирві, Ти маєш дзвінко сміятися, а очі твої мають розсівати тепло, світло, привабу…

Вони ось уже вирішують питання романтизму нашого часу. Настя тієї думки, що романтизм ніколи не вмре.

– Безперечно, – погоджується філософ Василь. І це слово рішає. Отже, це справді безперечно. – Це тільки, – каже він, – вони, наші маленькі нащадки фарисейчиків, вдають, що вони сама матерія. А в дійсності… – Так! Я це також помітила. Чому кричати проти романтизму, коли на кожному кроці більше романтиків, ніж сміття.

– Вони соромляться. Так вони соромляться! – твердить Василь. – Соромляться самі себе… Це перші неоромантики. Вони визволяють працюючих і не помічають, що це зовсім не визволення, а романтика…

І багато інших істин вирікає цього вечора Василь. Невідомо, що було б, коли б він того не сказав. Але пропало. Він уже те висловив. Ось він уже гнівається на . своїх товаришів, що багато з них "заздрісні плази". Що вони готові "всадити кожному в горло штиха", коли той щось має, а він не має. Це зовсім, на Васильеву думку, не визволення трудящих, а просто… – грабунок. Бо я можу всадити тобі в горло штиха, а ти мені цього не зробиш… Яке право, – сердиться Василь, має Шпачук називати його куркульським сином? Жадного права. Шпачук має завжди гроші. Можна спитати: звідки? Хто йому їх дав, щоб він, Шпачук, називав його, Василя, куркульським сином?

– Так! – каже рішучо Василь. – Не куркульським сином хочу бути. Фордовим сином… Сином князя Кентебері!…

– Це, Василю, прекрасно, – зауважує Настя. Це мені нагадує ту саму Башкирцеву.

– Ні, це мої слова, – говорить червоний Василь.

– Безперечно, але це мені нагадує ту жінку…

Василь трохи соромиться. Він дивиться в землю. Щось він забагато наговорив. А чи не пора їм йти? Так. Мабуть час. Що мають тут вештатись…

Вони пішли до роздягальні і незабаром вже були попід каштанами, сковзаючись по замерзлій доріжці. Василь при тому розвиває думку про куркулів. Він має на це свої погляди. Куркуль, на його думку, має різні значення. Куркуль психологічний і куркуль політичний. Большовики підшили під це слово, як і під слово "буржуй" все, що їм не подобається.

Настя натомість все ще при своїому романтизмі. Вона все твердить що час, який переживаємо, один з найромантичніших. Тільки його ніхто не помічає. Це помітять пізніше. Лети у височінь і далечінь. Нові винаходи. Відважні мандрівки в праліси диких континентів. Напруженість, ризико, розмах духу. І хай собі базікають про куркульство… Ніяка ідейна маска не створить з нього Колумба… Заздрість ніколи ще не замінила сили. Напружене надхнення, вияв волі, кохання чогось… Мені здається, Василю, наш час найромантичніший з усіх часів. Дуже добре, що тепер живемо… Ви мене розумієте?

Вони йшли поволі попід залізною огорожею саду Гуляницького. Під ногами приємно поскрипував білий, чистий, свіжий сніг. Десь за молочними хмарами світить місяць. Певно у цей час наша плянета світиться, мов жарина. Що ближче доходили до Настиного мешкання, то хода їх зменшувалась. Дійшли до фіртки й зупинилися. Малий будиночок, де жила Настя, майже зливався з сірим тлом, тільки три його чорні віконечка вирізнялися, нагадуючи недокінчену картину.

– Боже мій! Як тихо і гарно! – сказала Настя своїм протяжним голосом. – Мені не хочеться ще йти додому. Пройдімось іще трохи…

І вони вернулись.

– Ви маєте силу, що впливає організуюче на мої почуття, – казала вона. Він намагався мовчати. Можливо і так наговорив забагато. – Ваша присутність обдаровує мене глибшими думками. Я можу з вами висловитись. Ви, можливо, думаєте про мене, що я легковажна. Не знаю, як вам сказати. Вловити мене, моє наставлення, мої хотіння… Я змагаюсь сама з собою і не знаю, чи розумієте ви, що значить з собою боротись. Мене тягнуть, чи краще поривають за собою кілька сил. Гарні, розумні, цікаві!… І я ще не знаю, яка з них візьме перевагу… Але поєднання всіх їх разом – виключене… Не знаю, Василю… Чи можете і чи в силі ви оцінити любов, яка… Яка йде від душі… – вона похилила голову, і голос її збентежено притих.

Василь намагався вловити сенс її слів. Відчував, що це щось стосується до нього.

– Неприємно усвідомлювати, що ти розснажуєш чиєсь почуття, яке йде від серця, – проговорив Василь обережно.

– Щось я не Так сказала, Василю. Уявім собі бурю… Над океаном. Видається, що вся її сила скерована, щоб збити хвилю. Тим часом:

Моя любов така велика,

вона дволика і столика…

Це писав мені один незнайомий, – сказала вона. – Ви мене розумієте? Буря не тільки робить хвилі. Вона топить пароплави, убиває людей, вириває дерева, руйнує будівлі. А завтра зникає… Так і любов. Знаю приятельку. Вона кохала. Бувало так, що вона з кимсь проводила вечір.

Здавалось що той, з ким вона проводить вечір щасливий. А між тим вона отруїлась… І зовсім не за того, з ким проводила вечори… Така природа любові.

Ці слова Василь розумів. Розумів їх так, як вони сказані. Але він мовчав. Боявся розкривати їх, щоб глянути до них у середину. Відчував до неї страшну ніжність. Почуття його напиналось, мов вітри, і здавалось, що ось-ось щось станеться. Стане, впаде перед нею, обійме її коліна, прокаже їй молитву. Ах, що це, що так сковує його чинну волю? Взяв тільки її обережно під руку і трошечки, трошечки наблизився. Відчував край її одягу і дотик її руки.

Деякий час йшли мовчки. Йшли, дивилися вниз, перед себе, дорога западала і западала і, видавалось, що вони йдуть у якесь біле підземелля. Це не було небо, це був простір без початку і кінця з туманними завоями, вируванням безфоремного мороку, щось подібне до того біблійного хаосу, коли земля була невлаштована і дух Божий носився над нею. Один раз несподівано Настя взяла його руку і з притиском сказала: – Вассси-лю! Мабудь Василь ніколи не забуде звучання того слова. Воно зістанеться в найглибшому закутку його душі, там, де хороняться великі і святі цінності…

Надходив поволі світанок. Непомітно насувалась та сіра поволока на сонну землю. Не раз і не два доходили вони до фіртки, але знов і знов верталися, щоб ще і ще переживати те саме. І нарешті невідкличне прощання. Затримала довше його руку. Її тепло входило до нього, і він чув його кожним нервом.

Був п’яний від напливу щастя. Йшов, і земля під ним гойдалася, мов крижина. Все навкруги видавалось не дійсним…

Примітки

Дунайські хвилі – вальс Йосипа Івановича, написаний в 1880 р.

Марія Башкирцева (1858 – 1884) – українська художниця.

Гамсун Кнут (1859 – 1852) – норвезький письменник.

Винниченко Володимир Кирилович (1880 – 1851) – український письменник і політичний діяч.

Царівна – повість О. Ю. Кобилянської (1895).

Анна Кареніна – роман російського письменника Льва Толстого (1878).

Марія Антуанетта (1755 – 1793) – французька королева, дружина Людовіка 16-го, страчена під час революції.

Розмова із Шпачуком

Давно обіцяна розмова Шеремети із Шпачуком відбулася. Сталося то по приїзді з вакацій. Шпачук шукав нагоди для такої розмови, а Шеремета ухилявся. По місті то там, то там читали журнал малого гуртка, і з цього приводу відбувались дискусії. Почали ближче цікавитись гуртком… А що, а як, а хто там є, а хто що пише? Читали деякі вірші і декому видавались вони дуже цікавими. Семен Іванович читав також. Він дивувався, що це створено було без його відома, але все-таки його цікавило. На лекціях він ближче придивлявся до Шеремети. Це прізвище іноді згадували в розмовах разом з прізвищем Приходи, Козенка, Гнатюка. Якось так було, що Шеремету згадувалося частіше, ніж інших.

Шпачук не їздив додому на свята. Він проводив Різдво у місті. Зате він часто кудись зникав. Взагалі на лекції приходив не завжди. Варвара

Сергіївна дала вже йому спокій, і невідомо, як він ще тримався в гімназії. Іншого вже давно звільнили б.

Василь Шеремета проходить Широкою. Йде просто, щоб пройтися, щоб когось зустріти. Гарний, морозний передвечір по Водохрищах. Він інколи зупиняється, оглядає вітрини, нові уланські з острогами "малиновий дзвін" чоботи, жіночі шовкові на дерев’яній нозі панчохи, листівки закоханих прилизаних кельнерів, антикваріат Грінберга зі старими томами російського Брокгауза. Йому так хочеться зустріти сіро-синій капелюшок все одно де, бодай здалека, але його ніде не видно.

Вертаючись, проходить біля ресторану Хмелюка. Звідти виходить гурт молодих, різної масті людей, і між ними Шпачук. Ось він стоїть на своїх грубих, коротких ногах і розмовляє з Боркою Лейбахом. Одягнений він у шкіряну, трохи бахмату, куртку, яку за революції носили чекісти.

Побачив Шеремету… Він вже кидає Лейбаха і простує до Василя.

– А-а! Здоров! Дай п’ять! – він веселий, живий, безпричинно дрібно сміється. Його очі приємні і ясні, обличчя свіжо голене, не по-юначому округле.

– Як провів свято?

– Гаразд.

– Зайдеш, може, до мене?

– Гаразд.

Василеві цікаво поглянути на своє колишнє мешкання. Зайшли. Все по-старому. Старі лубкові літографії, вилиняле в позолочених рамах дзеркало, запах перепаленого масла, вогких перин і часнику. На столі варшавська газета "За свободу", історія Польщі Левіцького, історія

політичної економії Туган-Барановського і три томи Марксового "Капіталу" київського видання московською мовою.

Увійшов колишній Василів господар малорос Пастерук. За царя він був начальником в’язниці і не може забути того щасливого часу. Тепер він служить на складі "Сполем", приносить щомісяця мізерну платню і завжди зазначає:

– Ех! Колись ми щось важили. Не то, що ось ця жебранина. Здрастуйте, Вася! Как поживаєтє?

– Нічого. Дякую.

– В каком вже класє?

– В шостій.

– Хм!.. А так недавно бил у пятом. Время йдьот.

На цьому розмова скінчилась. Узяв свою "За свободу" і пішов до сусідньої кімнати.

Василь сидить на старому, розхитаному ліжку. Тут спить Шпачук, а минулого року тут спав він сам. Запитав Шпачука, чи буде ходити до школи.

– Знаєш, що мені школа, – сказав він. – Я вже однаково її не скінчу. Я вже застарий для школи. Війна забрала мої роки, а також революція. Я між вами все одно, що бик між телятами. А ти?

– Як звичайно, – казав Шеремета, розглядаючи том Маркса.

– Мав нагоду бачити ваш журнал...

– Ну і?..

– Нічого. Досить дитячий… Віршики… Панна Мединська пише про білі і ніжні сніжинки.

При слові Мединська Василь одразу почервонів і одвернувся. Шпачук, розуміється, все це помітив, але не показав того.

– А коли вже видасте ви? Мені хотілося б дечого повчитися, – сказав Василь.

– Чекай. Ще видамо. Мене тільки цікавить, чому, наприклад, тобі не бути з нами? Ну, Приходу я розумію… Він уже піп. Йому вже сняться книші… Але ти, Шеремето, цікавий хлопець… Передовик.

– На загальних зборах мене не так окреслено…

– На загальних зборах… Що таке загальні збори? Якийсь Москалюк…

– Знаєш, Прокопе, що? Оцього я якраз не люблю! "Якийсь Москалюк"… Тепер він "якийсь"… А чому зробили його головою?

– Для вигляду. Для фірми. Тому він і був таким головою, хіба не так? Но, но!.. Признайся… Тож я себе також не роблю головою.

– Я не про це…

– А цікаво про що?

– Не хочеться про це говорити.

– О! Говорити треба про все. Мова багато важить. Я, наприклад, хотів би з тобою багато говорити. Набралося чимало проблем, питань і

досить цікавих. Бачу тебе в театрі, лізеш у перші ряди, пиячиш з Гнатюком… Ну, тому туди й дорога. Батько намеле, синок проп’є. Ти ж, скільки я знаю, тільки пнешся у перші ряди… А шкода. Можливо колись пожалієш і ти… Прогайнуєш молоді роки у школі, а потім…

Так! Школа, а ще така, як наша, нічого тобі не дасть. Дасть тобі диплом, яким зможеш після… – він ужив непристойні слова. – А нам треба знати життя. Велике, трудове. Ви там сходитесь, читаєте віршики… Таємна поліція має нагоду топтати за вами взуття, а потім вас посадять. Держава має поліцію, ви робите дурниці і будете думати, що кожний виконує святий обов’язок. Поліція буде вас шукати і лякатиме Варшаву страшними "вивротовцями". А на ділі ви – діти. Все то нічого не варте, смішне. Не варте фунта поганого клоччя. За мову, за вивіску. Ви хочете писати так, а тамті ось так. Ті м’ясо, ті мєнсо, а ті і тамті, мов два козли, що зустрілись "на вузькій стежці", як то колись писали в читанках. І от що ми такі за люди?

Колись тут був "старий" режим. Колись також з-під наших стріх виходили люди. Ішли також до міста. Ось наш господар зробився начальником в’язниці. Созон Кондратович з мого села – городовим. Носив отакі аксельбанти, мов генерал. Писарі, старшини, поштові "чиновники" у чорних мундирах з білими гудзиками. Мій один родич став церковно-приходським учителем з кокардою на лобі. Один навіть попав у депутати до Думи в Петербурзі і збудував на двадцять тисяч царських рублів серед села каплицю. А всі разом розходились по дуже широкій "матушці Расєї", їли досхочу, пили собі на здоровля, для розваги смалили в пульку, для приємності кохали жінок і славили царя…

Сьогодні зовсім не так. Не так, товаришу! – він ужив це слово до Василя вперше. Воно звучало трохи поблажливо. – Сьогодні по імперії лишився тільки спомин. Наш Пастерук згадує її частенько і можна його зрозуміти. Сьогодні він замітає в "Сполем" помости і сортує цвяхи. Городовими нас сьогодні не зроблять. Це вже минулося, мов Хвещин празник. За учителя нашого брата також не візьмуть. Навіть писарем у

волості і то не можеш ти, голубе, бути. На це є покликаніші, ліпші, кращі від тебе, від мене чи від Пастерука.

Залишається ще одне – попівство. Прихода це й вибрав. Але ж не всі ми Приходівської вдачі. Не для всіх те ремесло надається. Бог не всіх створив для ряси та молитви. Створив і таких, що і його самого на небесах заперечують. Багато з нас хотіло б також "чимсь бути". Носити аксельбанти городових, бути льокаями при дворянських клюбах, подавати в ресторанах смажені курчатка, або їх поїдати. Багато, багато хотіло б бути писарями, посередниками для збуту вовни… Є і такі, що мітять просто в міністри…

Але наша доба забрала нам можливість бути порядними, добрими громадянами міщанського типу. Мусимо думати про вищі проблеми, бо це тільки нам лишили. Мріємо бути Гарібальді чи де Вальєро… І я тобі, товаришу, скажу: можливо, це на нашу користь. Спокійний, добрий час минув. Його немає. Умер. Його затерла велика війна, велика революція. По наших головах пройшли петлюрівці, большевики, махнівці. Без нас у Версалі краяли Європу. Без нас створили Лігу націй. Без нас писали всі ті закони, що нам сьогодні докучають, мов уїдливі мухи.

І треба що? Я тебе розумію. По-твоєму, одна дорога: продовжувати старе. Я навіть бачив, що ти та Лискевич, та пара ще таких носили минулого року старі кашкети російських гімназій. Я бачив вас у товаристві Крупа, що співає на витяжку "Боже царя"… Ні, ні! Пробач. Знаю, що ти все "Ще не вмерла" співаєш, але лишилось дещо і при "Ще не вмерла" такого, що тобі личить. Гулянки, надії на солодкий мед посади, на аксельбанти та петлиці, на серпанкових панночок…

Але ти розумний хлопець. Бачиш ти, що все-таки тепер не те. Тільки йдеш вперто по старому та співаєш своє "Ще не вмерла", трохи похнюпившися, ніби на прощі. І я тобі кажу: життя тепер тебе не послухає. Воно таке, як є, а не таке, яке б ти хотів. Йде нова людина, і отам за Шумським лежить кордон, за котрим вона мостить собі місце на плянеті. Ти хочеш України? Там вона є. Ти хочеш бути полковником?

Туди можеш поїхати. Там! Все там! А тут тільки… Ну, хвилевий припічок, на котрому хтось хоче гріти свої… – він знову ужив нецензурне слово і погано вилаявся. – Чіпляєте три зубчики з бляхи і тішитесь, що патріоти…

Тут Василь не витримав і ніяково вставив: "Чи п’ятикутні зірки…"

– Так! – гордо і твердо сказав Шпачук. – Але то п’ятикутна зірка. Цього ти не забувай. П’ять суходолів світу у нашій жмені. Ціле творче, чесне, працююче людство. Воля тим, що мають на неї право.

– А хто, по-твоєму, має це право?

– Ті, що його заслужили… Потом і кров’ю. Пролетарі!

– Усього світу, додай…

– Еге ж, як хочеш! Усього світу.

– А решта що?

– Змести! Залізною мітлою. Вогнем й мечем… Потопом! Мором! Щоб не залишилося жадного поганого створіння.

Треба було його в цей момент бачити. Як він змінився. Які справді мав дивні очі. Василь поглядав на нього з-під лоба, ніби на якогось апостола. Шкода, що він не сухий, як Савонарола, а круглий і повний, без бороди і власниці. Він для Василя завеликий. Чує, що хотів би з ним говорити, та не знає як. У нього думки зложені давно в певному порядку. Він тільки виймає їх і викидає, мов ракети. А що ж Василь? Він ось обперся ліктями об стіл, обняв двома долонями чоло, розтирає його направо й наліво, протирає очі і намагається схопити щось, що в його мозку загнізджується. І коли Шпачук патетично скінчив, коли він сказав, що і Василеве місце у тих рядах, що мають право на свободу, тоді

Василь почав трохи плутано говорити. Він хотів висловити все враз, забігав уперед, потім вертався по те, що не сказав.

– Вибач, Прокопе… Це все, можливо, так, а можливо і не так. Я так погано розуміюсь… У нас політика й політика. Все навкруги політика. Всі ми в політиці… З ким не заговори, торкни пальцем і поллється відразу політика. Навіть о. Ніколай і той не може без політики навчити нас звертатися до Бога. Аж трохи нудно…

Шпачук при цьому посміхнувся.

– Мені це іноді… Ти пробач, але справді нудно. Адже є щось у світі й інше, чим можна цікавитись, крім політики. Недавно я читав, як один хлопчина без грошей поїхав до Америки, щоб там працювати на Едисонових заводах. Цікавився законами світла… Я, наприклад, цікавлюся віршами й прозою. Дякую тобі, Прокопе! Ти надав мені розмаху для розмови. Інакше я не можу. Не виходить у мене, і край. Думку я маю, але вона не завжди так, як слід, виходить словами…

Мене цікавлять особливо питання: право одних, безправ’я інших. Я знаю, що люди борються за свободу взагалі… За свободу твою, мою, мого батька, твого батька… Якихось там наших тіток. Коли мій покійний, царство йому небесне, дідусь стирчав у кріпацькому ярмі, розуміється, хтось казав: яким правом оцей Шеремета тягає це ярмо, а той он пан Клопуцький поганяє його налигачем? Наш добрий Шевченко з цього приводу зіпсув собі чимало нервів. Мене це, напевно, також обурило б. Тебе, безперечно, також. І багато було таких, як ми, добродіїв. Вони розпинались за наших дідів, що аж-аж! І нарешті прийшла "слобода"…

І що це я хотів казати? Ага! Здається оце: коли прийшла свобода, мій дід не знав спочатку, що з нею. Що це шматок сала, що намазав на хліб та й з’їв?

Шпачук вдавав зацікавленого. Ходив по кімнаті, а потім зупинився, присів на другому боці столу, нервово потарабанив по цераті короткими, грубими пальцями.

– І мій дід, – казав Василь, – почав крутитися. Не знав, чи варто йому тепер працювати? Чи не ліпше було б лежати, скажімо, на печі, гріти черево, потім піти кудись, знайти собі доброго кума, випити з ним, вернутись до себе, набити бабу, а потім знов залізти на піч та гріти пузо. І сталося так, як потім розповів мені батько, що у мого діда при дванадцяти десятинах надільної, доброї, без податків землі, не було чого їсти. Під час Турецької війни сімдесят сьомого і восьмого року мій дід з чисельним потомством, себто із славними моїми героїчними предками, дослівно голодували. А що тоді була ще міцна зима, а дід не хотів злазити з печі, то всі вони також сильно мерзли. Тільки покійниця баба тягала на плечах в’язанками з лісу хмиз і цим рятувалися…

Дід мій мав чотири сини і між ними також мій батько. Дванадцять десятин вони розбили на чотири частини, відірвавши від цілого дві частини для двох сестер…

Гаразд. Мій шановний предок помер на схилі років, не лишивши по собі ніяких портретів. Я вже не пам’ятаю його, і згадка про нього нестримно стирається. А шкода. І ось чому. Мій батько, діставши дві з половиною десятини дідівщини і маючи за звичкою того часу своє власне чисельне потомство, мусів щось діяти, щоб не піти слідами свого достойного батька. Він сам досить наголодувався, досить намерзся. Малим підлітком, парубком…

І він рішив, що його нащадки мусять бути позбавлені тієї приємності, якою так щедро був обдарований він. І що він мав робити? Рано вставати, пізно лягати. День у день тримати таке миттьове темпо. День у день вмиватися потом праці. Ти цього, можливо, і не розумієш, бо як я почуваю, ти походиш від заможних предків.

І нарешті мій батько свого дійшов. За царя він став, як то кажуть, на ноги. У нього було і те, і друге. Голоду ми в себе не бачили. Був на столі завжди хліб. Чорний, але хліб. У хаті було також тепло. Тісно, але тепло. Батько все купував землю. Цупко нас тримав вкупі. Сік різками, як шалений, за кожну провину. А потім послав нас до школи. "Розуму, казав, учитися!"...

Перед двома роками, як ти знаєш, у нас хвилево були люди з червоними бантами на грудях. Ти їх чув. Мали вони повну губу гарних слів. Розпинались за пролетаріат. І що вони зробили?.. Розбили поміщика, розбили церковну садибу і розбили мого батька. Тут вже я встану. (І Василь справді встав). Маю до тебе пошану і ту вигоду, що говорю по тобі. Я кажу: вони вчинили моєму батькові історичну кривду. І не тільки моєму батькові. Моєму дядькові, бо він був такий самий, як і батько. Але не зробили цього третьому дядькові. Бо той трохи вдався в діда. Той дістав корону права на життя, а мій батько такої не дістав. Цього я, Шпачуче, не розумію. Можеш прокляти мене бородою Маркса, але цього я не розумію...

– Бо він стояв проти...

– Ні! Не стояв він проти нічого. Він тільки чесно хотів дожити своє життя. Твого не хочу, свого не дам! Це було його гасло. Ти не маєш права щось проти нього писнути. Він проти них святий! Його треба у рамці на покуті ставити. Я знаю це. Ти не скажеш мені, чому то було так, але я скажу. Слухай: він був їм, твоїм славетним пролетарям усіх країн, чужий. Стоп! Я маю голос. Чужий. Він їм був чужий з природи. Він їх ненавидів, як ненавидів свого батька, а я певний, що твої товариші мого діда коронували б на царя пролетарів. Бо вони так і робили. У нашому селі того літа вони зробили свинаря "председателем" комбідноти. Це ще добре діло, бо свинар був чесний ідіот і тільки. Він не міг розрізнити правої руки від лівої, але злодієм він не був. В інших селах було інакше. Там були оті відпадки при владі. Непотріб. Галапасники. Нероби. Голота...

Так, так! Голота, яку я, Василь Шеремета, ненавиджу. І коли це зветься пролетаріатом, то ніколи, ніколи не зігнеш ти моєї шиї перед таким божком. Я є дука! Я є куркуль. Я є син свого батька! Я хочу бути сином більшого, ніж мій батько. Більшого, вищого, кращого. Ненавиджу низини! Так, так! Не кліпай очима. Я низини ненавиджу. Я… Одним словом, так є. Ти хотів мого слова. Маєш його! Задоволений?

Останні слова Василь майже викрикнув. Він розійшовся. Щоки його розчервонілися і очі заблищали так само, як і у Шпачука.

Шпачук такого не сподівався. Він ще не мав нагоди бачити Василя таким.

– І що ж ти хочеш своєю куркульською проповіддю довести?

– Не куркульською. А людською. Скажу більше: благородною!

– Ну, хай буде благородною… Що ж ти цим доведеш?.. Однаково одного разу прийдуть большевики, зметуть тебе і твоїх куркулів.

– І, можливо, також тебе. Вітер віє з Москви. Історію ми старанно вчимо як не в школі, то в тебе. Це тільки ти не цікавишся тим, що перед тобою. Думаєш, Маркс поможе? Не поможе. Заберуть і тебе! Як зітруть, то всіх зітруть. Але нас вже не раз стирали… Достоєвський пророкував, що руському народові написано врятувати світ. Чи не прийшов це часом час? Більш елегантної мови імперіаліста ніхто не має…

Такі поважні промови – хай їм грець. Вони можуть людину вбити. Василь це розумів і хотілося йому оминути багато дечого, але всі дороги ведуть в одне місце. Все те саме і куди б не повернувся, – все те саме. Шпачука і Шеремету врятувала господиня. Вона, як звичайно, бурею увійшла, і одразу – повна кімната викриків, ахів, стягаються чорні рукавиці, злітає капелюх, біжить туди, біжить сюди, присіла біля Василя, взяла його холодними руками за вуха.

– Оце тобі! Оце тобі! Поганий! Зрадницький! Молода чумо! За те, що відійшов! На, на, на! А все-таки люблю його, того Василька-каналію! – і при всіх звучно поцілувала його великими мокрими устами. Він спалахує, мов порох. Одразу. – Ах ти, ти! Ну, як тобі там? Ліпше, ніж у нас. А я ось маю нові фотографії. – Побігла й принесла старий, пузатий в оксамиті альбом. Присіла тісно до нього. – Це все з літа. І це, і це… А це моя колишня симпатія. Гусар. Гарний, ні? Ще царський, порядний… Вус один чого вартий, ха-ха-ха! А це племінниця. Красуня! Як хочете, Василю, посватаю вам її. Дівка-козир, шістнадцять років. Умм! Тільки цілувати. А це ось у великому капелюсі тітка. Тоді ще, бачиш, такі носили. Модно було за царя такі капелюхи носити. А цей вже ось пішов до війська. Під вусом також, напевно, буде офіцером. Має шість клясів гімназії. А це мій Толік. Бачте, який він у курточці комерційної школи. Герой, ні? Перейшов до першої кляси. Ах, Васю, Васю! А маєте симпатію?

Василь не встиг відповісти. Він паленіє знов.

– Да! – озвався з другої кімнати малоросів бас. – Почему б йому не мати симпатії. Та ще й яку!

– Ти, Пантєлєй, мовчи. Що ти там понімаєш!

– Ну а как же, вцепілася старая дура і гиржить молодим жеребйонком.

– Ах ти Пантєлєй-дуралей! Як ти смієш мене обзивати старою? Васильку? Я стара? Ну скажіте, але по правді? Стара я?

– Ні.

– Скажіть, – озивається знов Пантєлєй, – не стара, а постаріла. Це буде делікатно і правдиво.

– Е! Що там з ним говорити. Ревнує лисий чорт. Як по-українськи буде чорт?

– Чорт.

– Ні. Дідько. От він і є дідько! Але давайте ліпше поп’ємось чаєм. Пам’ятаєте, як ми минулого літа випили. А де Валя Лискевич? От же він вертихвіст…

– Назвіть його краще руським чортом – лєшим, – озвався Шпачук.

– Да. Канєшно. Прокопій прав, – відкликнувся Пастерук.

А потім пили чай, на цілий будинок гомоніли, час від часу господиня звучно реготалася, і всім було весело. Уже поночі вернувся Василь додому…

_____

Примітки

російський Брокгауз – російський енциклопедичний словник Брокгауза та Ефрона (1890 – 1907).

Туган-Барановський Михайло Іванович (1855 – 1919) – український економіст. Книги під назвою "Історія політичної економії" в нього нема, мабуть, йдеться про "Основы политической экономии" (1909).

Гарібальді Джузеппе (1807 – 1882) – італійський революціонер.

де Вальєро – ? Венеційський дож Бертучіо Вальєро (1656 – 1658) нічим особливим не прославився…

Шумськ – нині районний центр Тернопільської області. "За Шумським" – значило "на радянській Україні".

Савонарола Джироламо (1452 – 1498) – італійський релігійний діяч.

Турецька війна – війна Росії з Туреччиною в 1877 – 1878 рр.

"Давно люблю тебе без краю..."

По Різдві час не такий згущений. Довші дні відпружують простір. Небо розпинається краями ширше і для душі почувається більше місця. Передріздвяні вечори мають свій, насичений густими барвами, настрій. Тепер він поволі рідшає. Навіть очі відкриваються ширше, бачать більше і сяють прозоріше.

Цілий недільний день Василь читає, вчиться, думає, пише щоденника. Євген зате гуляє. Він тепер "ріжеться" з Нуждіним у преферанса. Нуждін приходить до Євгена, обидва йдуть на половину старшого сина господині, сідають там від ранку і просиджують до смерку. Маня в той час сидить у сусідній кімнаті і не дихає. З сестрою говорить пошепки, а коли треба сміятися, то вибігає надвір під повітку.

Василь має дуже поважний вигляд. Можна подумати, що це професор астрономії. Ось він сидить, а перед ним розгорнута фізика. Славна, знана фізика Кісільова, з якої черпали свої знання цілі покоління. Нелегко дається знання. Химерна це і свавільна штука. Воно, мов дикий кінь, стає дибки, і треба твердої руки, щоб втриматись на ньому бодай за кінчик гриви.

А вчитись треба. Це каже не тільки Варвара Сергіївна. Як поміркувати гарно, то і без Варвари Сергіївни це є істина, яку ніякими дорогами не обійдеш. Треба пройти ті кляси. Шостий, сьомий, останній. Добитись до того заповітного краю і вийти на чисте, легше, просторіше поле життя. Дістати матуру. Вступити до університету.

Університет. Дивне це слово, і в Василевих вухах незвичайне. Знає його з літератури. Ось як тільки Ніколєнька в Толстого склав іспит, він одразу дістав уніформу, шпагу, прольотку і власного кучера. Це також, очевидно, буває і в житті. Кожного ранку підкочує під ганок "прольотка", баські каштанові коні вигинають шиї. Виходить елегантний в трикутній шапці юнак, притримує шпагу, делікатно сідає.

– Гайда, Іван! – І прольотка м’яко покотилась по немощеній землі.

Так. Це тільки в літературі. Василь ще далеко від університету. Коли він і скінчить, то сам він не знає, який університет його прийме. Він мусить попереду скласти десь матуру. Потім у Львові його не приймуть, як українця. У Варшаві йому далеко і задорого. Хіба за кордон, до Праги? Там тепер скупчилась еміграція, часто пишуть в газетах про збори, засідання, святкування всіляких свят. Там є і Український вільний університет, і Подебрадська господарська академія. Недавно в журналі він бачив фотографію її студентів, і всі, як слід, одягнені.

Чи може він колись попасти до університету? Катедра, професори, лекції, авдиторія, зала… Все це так урочисто звучить. Якось скромно, без галасу, але поважно, мов на якомусь святі.

Чи може він побачити університет? Василь Шеремета, перший в роді, нащадок безлічі поколінь неписьменних рабів! Його мати ще й тепер не може розрізнити літери від мушиної плями, а він піде до університету! Це звучить не так просто, варто у те тільки трошки вдуматись. Га два О. Закон притягання, Едисонові винаходи і винаходи безлічі Едисонів. Яким чином Василь перший відкриває двері свого роду у ті чарівні простори? Тисячу років його предки не знали ніяких Га два О. Ніколи не чули вони ні про Колумба, ні про Галілея. Для них земля зовсім не крутилася, і жодний Коперник не морочив їм голови.

Вам це нічого не говорить, але не так само дивиться на ці справи Василь Шеремета. Він вилазить з якогось предковічного низу, напружує

для цього всі свої сили. Він зробив уже перші кроки по сходах до чарівного і великого, і йому вже не хочеться назад. Знаходиться Шпачук і торочить йому про те й друге. Дайте йому чистий спокій. Він не хоче знати ніякого пролетаріату. Досить він набувся в ньому.

Ось вам Василь Шеремета. Біля нього тут і там розгорнуті книги. Сидить над ними, дивиться у них і, як не раз казала його мати, "щось там у них бачить".

Надворі падає сніг. Це ті добрі, спокійні зимові дні, коли сніг прикрашує настрій, кличе кудись йти. Це є якраз такий день. Великі і білі пушинки повільно, спокійно виринають з простору і застелюють усе м’яким, рівним покривалом.

Василь тримається як може. Хочеться вирватись, йти, бути на чистому повітрі, бігти. Шкода, що гімназія не плекає жадного спорту. Так би добре було побігати тепер на лижвах.

По обіді Василь не витримує і виходить. Бодай пройдеться. Досить насидівся. Вийшов на гору, за місто. Сніжинки падають масою. Байдуже, що насідають на шапку, плечі, залітають до уст, до носа, до очей, торкаються теплого і розтають. Кожна сніжинка лишає по собі крапельку чистої води. На здоровому, свіжому обличчі такі крапельки творять лише окрасу. Чоботи ступають м’яко і нечутно.

Як виглядають у такий час дерева! Ви тільки погляньте! Особливо берези. На їх крислатих вітах накопичуються пухкенькі, білі пампушечки. Вони нагадують причаяних білих звіряток. А сніг падає і падає. Віти поволі хиляться, ось вони не можуть більше втримати тягару, і білі звірятка відриваються, летять, розсипаються на білий порох. Це порушує довколишню тишу. Всі дерева, здається, посміхаються і, похитуючи косами, пошепки питають: що там сталося?

А сніг все падає… Все навкруги застеляє – землю і обрії. Можна годинами стояти і дивитись… З сірої, рухливої мряковини виринає профіль ліцею, контури барокового будівництва з вежами, що нагадують на цьому тлі якісь фантастичні, далекі візії. Вони перетворюються у звуки, і душа чує, що ті вежі кудись кличуть. Зір їх ловить, летить до них через завісу, проривається крізь мряковину, але вони відступають далі і там знов на хвилину зупиняються, знов так само кличуть.

Хочеться щось творити. Найкраще б симфонію. Ось починається кількома настороженими акордами… Вони вриваються нагально і несподівано, а потім повільне спадання. Вухо вслухається у завмирання звуків, які ось там в’ються у мряковині довкруги барокової вежі, але не гаснуть, а навпаки… Це тільки хвилеве відпруження, стих, щоб можна було відкрити широко груди, зір, слух і сприйняти новий порив акордів, що летять з широких небес разом зі сніжинками, що в’ються вперед і взад, що летять кудись, мов дикі коні, то знов поривно, мов лісовий вітер, згортають свої широкі, чорні, втомлені крила.

Хочеться щось творити. Найкраще б симфонію. Ось починається кількома настороженими акордами… Вони вриваються нагально і несподівано, а потім повільне спадання. Вухо вслухається у завмирання звуків, які ось там в’ються у мряковині довкруги барокової вежі, але не гаснуть, а навпаки… Це тільки хвилеве відпруження, стих, щоб можна було відкрити широко груди, зір, слух і сприйняти новий порив акордів, що летять з широких небес разом зі сніжинками, що в’ються вперед і взад, що летять кудись, мов дикі коні, то знов поривно, мов лісовий вітер, згортають свої широкі, чорні, втомлені крила.

В цей час хочеться бути великим. Рости і стверджуватися на тверді земній. Йти неухильно, як справжній муж, до наміченого. Любити повно і беззастережливо. Мати міцні пристрасті і не боятись пустити їх у біг. Міцна, жилава правиця повинна певно керувати ними, а на лиці не сміє дрогнути жадний м’яз.

Мокрий і вщерть наповнений пережитим, Василь вертається додому. Починає смеркати. Чи не зайти б кудись? До Гнатюка? До Хмелюка? Не хочеться вертатися, кудись варто зайти, говорити з кимсь. Має думки і слова. Він тепер в ударі. Все б ходив і говорив з усіма. Це заразив його Шпачук, а можливо прочитані книжки.

Думав також про Настю і невідомо чому все-таки обминав її. Чому? Ну чому? Щодня ж тужив за нею і не тільки за нею – за її тінню, за одним звуком, що почує з її уст. Бачив її у школі, як проходила через клясу, завжди випростана і завжди спокійна. Проходячи, здалека віталася, Василь злегка червонів, щось всередині стискалося, і це все. Здавалось би, після останньої розмови у них мусіла зав’язатись нерозривна приязнь. Ось він знов бачив її то з тим, то з тим… Її проводить Гнатюк, вона йде кудись з Луцкевичем, вона довго розмовляє з Семеном Івановичем. Ні…

Не подумайте фальшиво. Василь її не ревнував. Це було щось більше, ніж ревнощі. Ревнувати не міг. Не чувся в силі ревнувати жінку, яку так кохає, так якось особливо, безплотно, безкорисно. Всім, всім, що має в собі. І з кожним днем те кохання збільшувалось. Він перебував у стані якоїсь екзальтації. Лежав і засинав… І здавалось йому, що ось чує її недалеко біля себе. Не кидався вперед, а подався назад. Ішов вулицею і несподівано бачив якийсь синій капелюшок. Ціла істота його напиналась, мов тетива. Дарма, що капелюшок належав якійсь незнайомій особі. Стояв між товаришами, і досить було колись згадати "Мединська", як його обличчя вкривалось густим рум’янцем, а сам він бентежився, мов заскочений на чомусь поганому хлопчик. У сні і наяву, денно і вночі, на кожному кроці і кожної хвилини відчував він у собі її присутність.

А все-таки не йшов до неї. Зустрічала його.

– Василю! Може б зайшли сьогодні до мене?

– Вибачте, панно Настусю! Сьогодні не можу… – І так само завтра, позавтра, кожного дня.

Чи розуміла вона його? Невідомо. Принаймні він не знав. Вона хотіла бачити його. Він це знає. Вона хотіла з ним говорити. Це він також знає. Вона шукала його між іншими… Він мав нагоду переконатися в цьому. Але чи кохає вона його? Цього питання уникав. Просто боявся його, бо не міг повірити, щоб вона могла його покохати. Кохати можна Приходу. У нього ніс який, яке чоло, які очі. Як він просто і гордо тримається. Як він вміє вільно, граючись, розмовляти. Кохати можна Гнатюка. Яка в нього постать! Василь чув, що жінкам подобається справжня мужська постать: міцні м’язи, тверда хода!

Але за що кохати Василя Шеремету? У нього такий непоказний, скромний вигляд. У нього нерівне, округле обличчя. У нього стільки непевності у вдачі. Він так ніяково почуває себе в інтелігентному товаристві. У ньому безліч, безліч вузлуватості, повно нетактовності, остраху бути смішним. "Не бути смішним" – це його кара. Нарешті, у ньому така безодня плебейської гордості. І тому він ось такий. Як можна такого покохати?

І він бачив, що "такого покохати не можна". Усі панночки гімназії були з ним "отак собі". Він щось нецікаве скаже, вона півіронічно подивиться. Хм! Такий нецікавий, каже її вираз, і одвертається. Трохи інакше на селі. Там він вдома. Там дівчатка за ним позирають. З-за кута, з-за плота, стають навшпиньки за ним. Але він це здає на кошт того, що він там "панич"…

І тільки останніми місяцями Василь почав на щось вибиватися. Це сталося тоді, як він хворів і як Прихода тягався з ним за щоденника. Тоді вперше Василь вирвався і став на свої ноги. Він рвучко вирвав свій зшиток і відчув бажання вдарити напасника. А потім знов зібрання в справі виборів. І там він стояв самостійно. Особливо його розмова з Козенком. Прихода тоді хилився на бік Шеремети і той це виразно відчув. А вихід з гуртка остаточно його закріпив. Це був жест. Добрий,

недобрий, але незалежний. Він відкрив Василеві довго стиснуті уста. Уперше він заговорив так, як сам хотів. І далі, і далі…

І ось тепер Василь сам із собою. Він все ще той самий Василь немов, але… М’який то м’який… Можливо, хтось уважає це заслабість. Може собі зістатися при своїй думці. Тут Василь викапаний батько. Також м’який, але до часу. Коли треба, він може стати і не м’яким, і тоді краще з ним не зачіпатися… Це не значить, що він комусь поб’є морду. На це він загордий, але він знайде спосіб постояти за себе…

Але все-таки… Настя не може його кохати, і він цього не вимагає. Він сам кохає і цього досить.

Василь вернувся з прохідки. Євген все ще "ріжеться". У кімнаті темно. В сусідній кімнаті старий читає вголос газету, стара з окулярами на очах слухає. Рипнули двері. Василь світить лампу. В сусідній замовкає читання. Відчиняються двері і показується господиня. На тонких, сухих її устах помітно глузливу посмішку. Вона завжди недолюблювала Василя. Невідомо чому, але недолюблювала. Любила вона Євгена і то, мабуть, тому, що батько його "батюшка".

– Приходила та "баришня", – сказала господиня. – он там оставила записочку. – Господиня сховалась назад, але зараз вернулась. – Якби кудись ішли, то наперед повечеряйте. Не буду для вас тримати вечері.

– Добре, – буркає Василь. Він вже читає записочку. "Ікс разів заходила до Вас. Маєте час? Навідайте мене. Н." В таких випадках Василь вже чується безрадним. Не може втриматись. Мусить зайти. Серце серцем, якось то вже буде, не думає про те. Не думає ні про що. Забуває за господиню та її нагадування. Йде. Зараз…

Приходить трохи невчасно. Настя ще не сама. З нею сестра і ще якийсь старший добродій. Розмовляють по-польськи. Василь зі своїм червоним обличчям ніяковіє зовсім. Скорше зникає у другій кімнаті. Але

все сталося гаразд. Сестра натягає ось рукавички, капелюшок вже одягнений. Старший добродій бере свою палицю, капелюх. Вони відходять. – Довідзеня! – Довідзеня! – Рипнули двері і тиша. Ще десь там за вікнами кілька зайвих звуків, але тут вже тиша…

Настя переносить світло у другу кімнату. Це тут вона мешкає. Бачите? Показує те і те.

– Це моя резиденція, пане Василю! – говорить вона з посмішкою. Чогось вона сьогодні піднесена, весела. Крутиться сюди, туди, присіла, знову встала, забрала від Василя чорну кепку. – Роздягніться! Тут у нас тепло. Повісьте вашу бекешу сюди… Та-ак! Прекрасно… А тепер розкажіть…

– Про що, панно Настусю!

– Найперше хочу від вас добитись одного. Не титулуйте мене таким довгим титулом. Я для вас Наааастя! Товаришка… Колєжанка… Я тільки не люблю "ти", тому й кажу вам "ви". Але це все одно. Сьогодні ви мій гість. От! Сідайте краще, тут чи тут, чи лягайте, чуйтеся зовсім вільно, як вдома. Ха-ха-ха! Чого я, справді, сміюся? Отак. Інколи буває весело. І сьогодні якраз такий день. Сестра пішла вартувати. Вона у старості і має сьогодні нічну варту. Я ходила під сніг. Повірите, що дуже люблю сніг…

Василь її перебиває:

Білі сніжинки, легесенькі, ніжнії

Звільна додолу летять,

– декламує Василь. Це те саме, за що Насті влетіло від Шпачука. Вона сміється.

– Так, – швидко говорить вона. – А сьогодні дійсно летіли вони білі-білі, мов цвіт черешні. Довго ходила, думала, сміялася… І думала про вас… Ну, ну, ну! Василю! Ну, що ж такого. Думала про вас і хотіла вас бачити, і зайшла до вас, а ваша господиня… Вона нагадує мені якогось Кощея. Так мене несимпатично зустрічає. Напевно думає, як це може бути: панна – і заходить до хлопців. Від цього у неї, напевно, сохне у горлі і липне до піднебіння язик. І це чудово, чудово, що ви прийшли. Просто-таки чудово. Ніколи не можу вас піймати. Що ви жар-птиця чи якийсь Іван Царевич?

Василь тільки схилив додолу очі. Що він міг сказати? Дивно.

– Ну, розкажіть мені щось про себе. А може ми нап’ємось чаю?

– Дякую. Нащо нам чай.

– То розкажіть про себе… Я певна, знаю, переконана, що ваше життя цікаве. Не перечте. Напевно цікаве. Я це пізнала з першого вашого вірша. Ось вам моя критика: Ваші слова насичені чимось живим. У них б’є пульс! Чується кров. Я не є кровожерлива, я скорше духожерлива, але кров пульсуюча, жива творить підніжжя духові. А такі духові явища не можуть не бути цікаві. Ну так розказуйте…

– Але ж я ще не жив. Я ще тільки збираюсь жити, – промовив врешті Василь.

– Напевно. Але ви, напевно, багато думаєте. Живете, як кажуть, нутром. І про це розкажіть.

– Думаю, панно Насте…

– І знов те сакраменське панно. Викручу вас за вуха…

– Тоді буду постійно паннати.

– Щоб вас крутила за вуха? Ха-ха-ха! Це мені подобається. – Підійшла і взяла його обережно за праве червоне прозоре вухо. Легенько накрутила. Він підняв на неї зніяковілий погляд. Вона хотіла щось зробити. Зробила непомітний рух вперед і миттю пустила вухо, повернулась і відійшла до постелі. Сіла на м’яку, сіру постіль, закусила губу. Дивилась на Василя, в якого від хвилювання німіли м’язи і сохнули уста.

– Ну от… І покрутила вас за вухо, – сказала вона по якійсь павзі. – Вдоволені?

Все відповів поглядом. Вона його зрозуміла, відчула, прийняла. І почувала себе не звичайно легкою, ніби могла справді звести крила і піднестися, мов птах чи мотиль, чи щось крилате.

– Ні, ні, Василю, – казала вона, ніби стрясаючи з себе той дивний стан. – Цікаво про це говорити. У нас товариші. Ми ходимо до школи. Ми ростемо на зрілих людей. Стільки, стільки проблем навкруги… А ми мовчимо.

– Бо не вміємо говорити, – сказав Василь, і голос його запнувся.

– Не вміємо? Чому?

– А тому, що ми були без’язикі. Хто вам має казати? Більшість наших хлопців селяни. А школа також мовчить. Школа наша – це особлива стаття. Не знаю, чи є ще де така школа… Не хочу нікого кривдити… І нашої школи також не хочу. Добре, що й така є. Чомусь її люблю і таку. Але вона не винна, що нас у ній не виховують.

– Хм!.. – муркнула Настя.

– Ми ж усі мужики. Ми ж тільки вийшли в світ. Десять поколінь за нами німих людей.

– Це дуже гарно сказано, Василю! Прошу!

– А мужик говорити не вміє. Я ось поїхав на Різдво додому. Віз мене один дядько. В його голові поволі ворушився мозок. Він хотів щось сказати. Треба було бачити, як він напинався. На пальці ставав… І нічого не вийшло. І всі ми такі мужички. Я і Козенко, і Стасюк, і всі. Ну, візьмім хоч мене. Ви кажете – розкажіть…

А хіба я можу щось розказати? Настусю! Скільки я маю клопоту з чужими словами. Ось недавно. Прихода заходить і каже: я зустрів Прохазку. Знаєте Прохазку? Ну, от… Це дуже гордий хлопчисько, чех, багач, купує старі книжки і складає для декорації бібліотеку. І Прихода каже: прийшов до мене і поблажливо поплескав по плечі. Що за фамільярність така? – обурився Прихода, а я зупинився над тим словом. Довго його не розумів. І безліч ось таких дрібниць. Мені ось незабаром вісімнадцять років, а я ще тільки раз їхав потягом з Крем’янця до Озеран. Я ще не бачив великого міста. Я ще не знаю, як виглядає трамвай. Я ще не бачив справжньої фабрики… Моря, гір, степу, вулканів. Навіть не знаю добре електричного світла, бо ніколи ним не доводилось користати. А чи тільки це одне? Чи тільки техніка? Природа? А безліч, безліч інших дрібничок, як поводитися, як користатися хустиною при сервірованому столі. У вас, можливо, це викликає посміх, а нам?

Розуміється. Наші хлоп’ята, принаймні більшість їх, цим голови не сушать. Що ось такий вам Мацюк, що живе зі Стасюком? Або Гриб? А інші… Хіба вони розуміють, що те все для людини важить? Такий Мацюк. Приходжу одного разу до нього. У короткій курточці, штанята в халявах, обличчя в червоних прищах. Він – божа коровка, сидить і довбає. Довбає і довбає. Історію довбає. Слово по слову, мов їсть черешні. Ну, розуміється. Це має бути наш інтелігент. Він має за нас щось сказати. Він, чого доброго, продовбається до вищої школи. Він і її, можливо, скінчить. А лишиться таким самим Мацюком. Без рівного, розумного слова, без справжньої ходи, без уміння навіть їсти ножем і виделкою. Дістанемо якісь знання. Сирі знання. Мов папуги. А треба інтелігенції! Аристократії!..

Я не знаю, як вам сказати, щоб не було так по-юначому, але ви мене розумієте. Нам треба піти за кордон. Нам треба пригадати, що ми в Європі. А Європа – це інтелігенція. І авта, і кав’ярні, і білі тверді комірчики, і фраки, і циліндри. Там це не театр. Там це будні. А ми – мужики. Нам ніхто не поможе вилізти з мужика. А самі ми не вміємо. Я пригадую, як Валя Лискевич учив мене підходити "до ручки дами". Треба, каже, триматися просто. Червоніти – це поганий тон. Не можна відмовлятися від чаю. Цілувати в руку тільки заміжню пані. Це не сміх. Я стояв і дивився, мов баран. Червоніти для мене Господом Богом дано. Просто триматися, коли голова сама хилиться від погляду на даму.

Тут нам мала б допомогти гімназія. Якісь курси чи що… Хоч би той самий Валя Лискевич…

Мединська розсміялась.

– Але ж, Василю. Пощо впадаєте в таку розпуку. Інтелігентність не тільки в зовнішній формі…

– Розуміється… Я це також знаю. Знаю, Настусю! Знаю, що і Європа це не самі циліндри. Але все те зовнішнє рекомендує людину. Я знаю, що камінчик у жіночому персні дами знайдено в грудці кременю. Але щоб він набув справжньої вартості – його шліфовано. І так, мабуть, усе.

– Але це, Василю, проти вашої теорії природності!

– То вже, прошу, інша матерія. Ми говорили тоді не про мужиків і інтелігенцію. Ми говорили про жінок… Інтелігентних уже, або таких, що носять капелюшки. Інтелігенція, по-моєму, сама по собі ще складніша, ніж циліндер чи фрак, чи навіть модний капелюшок пані Амалії…

– Василечку! Але я хотіла не про це. Ви зачіпали цікаві питання характеру, культури…

– І це до того стосується. Розуміється. Культура і є все це разом. Плюс своєрідне підсоння людської душі. Душевна насиченість, я б сказав. Величність душі. Вищий, ширший стиль життя. Чому мене приваблює аристократія? Бо там якраз усе те є. Я розумію це слово так, як його промовляю. Большевики, наприклад, розуміють це хіба по-своєму. Вони, либонь, полізли в другу крайність і там шукають істини буття. В пролетаріаті. Це переходове… Але я неофіт. Мені не гріх і помилитися.

– Багато, мабуть, не помилитесь… Але візьмімо другу тему… Ви пишете що-небудь?

– Хіба про це варто говорити?

– Вам треба, Василю, писати. Роман. Мені здається, вам не вірші писати, а прозу.

– Видаюся вам прозаїчним?

– Василю! І що за жарти? Мовчіть! Розумійте, що кажу. У вас така многогранність думок. І слово також ви маєте. Я вже вам казала. Я не казала вам про вірш. Про слово. Ваше слово важке і до вірша воно не пасує. Ех, уявляю собі… Минуть роки. Василь Шеремета під вусом. Виходить у Львові книга: Василь Шеремета. Роман. "Юнацтво" чи щось таке. А чи згадаєте там і мене?

– Напевно.

– О, чудово. Чим я можу це заслужити?

– Прекрасна леді кохає безрукого й безокого джентльмена, щоб звести його на п’єдестал величності. Вона не думає про те, чи згадає її хоч один романіст. Приносить у жертву гарне тіло і краплю по краплі виціджує п’янючу кров своєї душі, щоб створити з неї напій для тих, що

дерзають. Ви можете з мене сміятись. Я перед вами, як кажуть китайці, рогожка для ваших ніг. Одначе… Юначе зухвальство, навіть коли й видається смішним чи порожнім, варте пошани. І я також кажу до того самого.

– Це, Василю, прекрасний монолог! Захоплююсь.

– А де є кров душі?

– Не чуєте її запаху?

– Прекрасна леді!

– Джентльмен! – і вона простягнула руку. Але було це досить далеко.

Василь не встав. Джентльмен спасував. Вона відхилилась на постіль. Права рука спустилась і повисла. Тонкі, довгі, білі пальці майже торкались підлоги. Зовсім, як у романі. Тільки його герой сидів непорушно біля столика на стільці і дивився розпачливо на бліду ясність коханої, майже вщерть налиту крикливим поривом краси величної молодості. Боже, Боже! Чи буде він коли переживати більшу, глибшу і мудрішу благодать? Він міг і встати, і підійти, і впасти навколішки, і плазувати чи цілувати, чи навіть перейти у гріх, але йому було тоді вже досить щастя. Він був також налитий вщерть і знав, що тільки встане – переллється через вінця і розіб’є навіки келиха, де зібрано таке величне і п’янюче питво.

– Василечку! Чи ви… хоч трошки кохаєте… мене…

Велика тиша. Мовчать. І тільки тепер зацокав у сусідній кімнатці стінний годинник. Василь, мабуть, навіть не думав. Серед глибокої, напруженої тиші він почав:

Давно люблю тебе без краю… – павза.

Давно, мов ангелу молюсь… – знов павза.

Та розказати про це боюсь!

Ходжу, молюся і зітхаю,

Як в тиху ніч зітхає бір… – довша павза.

Коли ж скажу тобі: ко-хаааю!

Тоді словам моїм… не вір.

Василь вимовив цю молитву і замовк. Вона лежала далі. Як придався йому цей простий віршик, якого одного разу вичитав в Літературно-науковому віснику. Як гарно і просто сказав він все за нього. І вона зрозуміла все. Вона лежала на подушці горілиць; ясний, юний зір спрямувала догори. Слухала кожне слово, не тільки слухом, але й душею. Розуміла, що він не може і навіть не сміє тепер встати зі свого місця; і була йому за це вдячна. Якось по-своєму вдячна, як тільки може бути вдячна юна істота жінки, яка готова на все, але бачить біля ніг своїх заковану в панцир стриманість, що вже переходить межу юначої нерішучості. І в цьому захваті вона відчула, що його слова далеко не порожні звуки кокетливої молодості, а справжні звуглені згустки наболілої пристрасті, вирваної з нетрів первобутності, де ще немає ніяких нечистих, зіпсутих, фальшивих ноток. І від цього вона безмежно, натхненно щаслива.

А надворі тиха, м’яка, темна ніч з простором, заповненим пелюстками яблуневого цвіту, що десь там, у райських висотах за безмежною темнотою, цвітуть, одцвітають і падають до наших ніг.

Пізно, пізно того вечора, коли навіть Євген відірвався від свого преферансу і спав глибоким сном, Василь сидів над своїм щоденником: "Вона мене кохає. Я це вже знаю. Я реву від лютого щастя, мов звірюка. За що стільки зараз?"

Примітки

фізика Кісільова – мабуть, описка автора. Андрій Петрович Кисельов (1852 – 1940) написав багато підручників з матерматики, не з фізики.

Ніколєнька в Толстого – герой трилогії Л. М. Толстого "Детство, Отрочество. Юность" (1852 – 1857).

Давно люблю тебе без краю – ця поезія, як і всі наступні в романі, належить У. Самчуку.

Літературно-науковий вісник (1898 – 1939) – славний український журнал, друкувався переважно у Львові.

Остракізм

Василь Шеремета стоїть перед дзеркалом і старанно пригладжує своє вихрясте волосся. Йому в вічі дивиться схудле, з легкими рум’янцями, кострубате молоде обличчя. Він дивиться, довго дивиться, обертається вправо і вліво. Нічого. Абсолютно нічого. Зовсім подібний на свою матір. Такі самі уста з широкою верхньою губою. Такі самі, з міцним синім відтінком, сірі очі. І брови, і чоло, і тільки в його присадкуватій, плечистій, міцно збудованій постаті помітне дещо батькове. Сутулуватість плечей, вузлуватий рух рук, тверда, з натиском наперед, хода. І в голосі відчувається щось батькове, особливо коли він відкашлюється. Звук його кашлю зовсім подібний до батькового.

Але в люстро він дивиться не тому. Хоче вловити в собі те, що може бути цікаве. Погляд? Пластика рухів? Вираз обличчя? Але нічого цікавого в собі не знаходить. Бог виразно створив його на те, щоб ціле своє життя він бачив перед собою недосконалість цієї творчості. Він витягається, випинає наперед груди, б’є по них кулаком. Вони ще зовсім молоді, але вони вже міцні і тверді. Він створений для тягарів. Двигати тяжкі речі. Ламати перешкоди. Твердо у щось вдаряти. Здвигати молоти і гатити ними по камінню, кришити його на частини. І коли антрополог буде міряти члени його тіла, він ледве чи зарахує його до якоїсь шляхетної раси. Тулуб його виразно довший від ніг… В загальному – плебей. Міцний, добрий зразок плебея.

Але "вона" все-таки "за щось" його кохає. Вона майже прообраз шляхетної крови зі своїм класично виточеним носом, з обличчям Венери, з глибокими і синіми очима. Можливо, у тому погляді ціла загадка? У чолі, що заокругло випинається вперед. І раптом у ньому щось прокидається і він сам себе жахається. Він сяє, мов смолоскип, і в той час обличчя набирає краси, і очі випромінюють безодню флюїдів, що діють навкруги, мов проміння сонця. Як приємно бути свідомим цього. Василь уперше зробив таке відкриття. Уперше виразно вдивився в себе свідомим поглядом. І він на очах піднявся знизу догори, розгорнувся направо й наліво.

Ні, Василю, не все одно, чи живеш ти, як зелена трава, чи бачиш і чуєш себе у часі, у просторі, чи знаєш ціну самому собі, чи гордий гординею розумного духу. То нічого, що ти поводишся скромно. Поводься так і надалі. То нічого, що ти не завжди досить нахабний. Нахабство не сила. То нічого, що ти делікатний і в голосі маєш якусь спокійну, зрівноважену ноту. Будь якраз, Василю, таким. Сила твоя в тобі. Твердість, певність і сила. Тільки відкрий усі її виходи, відімкни заржавілі віками замки, здійми з очей полуду предків твоїх. Але не зрадь основного, що маєш ти, що мав і має твій міцний батько і що, напевне, мали багато предків твоїх – бажання вічно бути. Не впасти крізь драбини великого воза життя, не впасти під його страшні колеса і не бути ними

розчавленим. Це та заповідь, яку ти набув у спадщину і яку ти маєш у собі. Цього ніколи, ніколи не зрадь!..

І ось він, Василь Шеремета. Вона мене кохає, говорять ясні, сині очі. Вона мне кохає, повторює високе, гладеньке чоло. Вона мене кохає, сміються соковиті уста. Ціла від низу до верху постать промовляє: вона мене кохає. Вона, прекрасна, юна дівчина, з чарівним поглядом. Василь направду виростає на очах. Йому вже хочеться подумати, що він є він, що варто жити таким, який він є, без зайвого нарікання на ту чи ту долю.

Він старанно зачісує своє неслухняне вихорясте волосся. Він старанно чистить не зовсім елегантні чоботи. Він старанно защіпає гудзики. Він хоче почуватись, мов натягнута тетива – той наш спокійний, м’який Василь. Коли він виходить рано з Євгеном, кожної хвилини може побачити підтвердження своєї певності. Але його натура борониться зловживань. Він іде вперед, навіть тікає, бо чує таку велику силу почуття, що мусить її заперечувати.

І від цього стало йому якось вільніше, просторіше. Він чувся більшим на плянеті. Ось він іде до школи. Він вже не тиче себе конче в якийсь кут. Він є там і там, де треба. Зустрічається з Гнатюком. – Здоров! – Здоров! – Що? Вчора хильнули? – Хильнули. Аж позеленіло! Труснули руками і далі. Зустрівся на вулиці з Приходою. Він вже не влазить з головою в плечі і голос його не так запинається. – Коли видаємо другий нумер?

Вони вже знають, що то за нумер. Це їхній журнал. Добре. Сходяться, приносять матеріял і видають. Просвіта улаштовує лекцію на тему "Кирило-Мефодіївське братство". Хто візьме цю тему? Василь голоситься. Бере, зносить стоси брошур, читає, пише. Йому ще багато коштує прочитати це перед публікою. Він хвилюється, язик заплутується, голос зривається, проте поважне завдання виконано. Ще минулого року він нізащо не ризикнув би на таке. У кооперативі роблять

виклад про "Сонячні кларнети" Тичини. Це щось нове, щось незрозуміле, якийсь футуризм. Василь там, сидить серед маси, натягає шию, слухає…

Він, можливо, перший розуміє, що і до чого. Відбуваються загальні збори Просвіти. Василя чомусь пропонують у секретарі. Він ще навіть не є справжній член, але його пропонують і він погоджується. Він сидить на сцені поруч з поважними громадянами. І тут його зраджує не раз язик, і тут він пітніє, мов миша у пастці, але все-таки він дивиться на масу голів згори. Шпачук у той час вже шаленіє між членами Просвіти, шаленіє, мов буря, заклинає їх усіма знаними закляттями своєї релігії. Він конче хоче потягнути їх за собою, скинути ненависну управу, вибрати для нього приємну, свою, справді працездатну. Він шарпається, мов очманілий. Його викидають, він пручається, він погрожує п’ястуками…

А Василь в той саме час сидить у президії і щиро дивується: чого, властиво, хоче Шпачук. Чим Кравчук, за якого розпинається Шпачук, більш пролетарський, ніж дотеперішній діловий секретар Крук. І той, і тамтой з одного гнізда, з одного тіста, з одної плоті і з одної крови. Тільки що Крук більший на зріст і на розум. Оце і все. Василь дивиться і спокійно посміхається. Він ще не збагнув і не усвідомив, що й тут точиться боротьба, але вона здається йому дурною.

"Вам потрібний спокій, розвага і шукання виходу з положення, а нам боротьба і смерть!" – сказав Шпачук після того, як Василь висловив свої думки. Це дуже героїчно, подумав Василь, але нащо смерть? Нащо смерть? Смерть не мине і так нікого. Немає чого боятися. А боротьба, то це гарно, але хіба можна боротися з муром, себто бити в нього головою з наміром розбити?

– Це міщанські міркування, – казав Шпачук, і він мав рацію, бо що розуміє Василь у таких справах. У справах природи, психіки, духовного наставлення.

Зустрічі з товаришами. Це переважно вечори при лампі у Приходи. Шеремета, Прихода, Козенко. Тріумвірат. Мозок гімназії. Найвищий ареопаг. Лампа горить, по кутах залягає морок, тіні трьох чітко вимальовуються по стінах. Голоси пристрасно гомонять. То той, то другий, а між ними все частіше й частіше чути голос Василя. Прихода не завжди тепер говорить до Козенка. Василь з ролі слухача переходить на роль проповідника миттьових засад. Козенко все ще шарпається між двома мішками вівса, мов той нерішучий осел. Раз він тут, раз там. Раз він з Приходою і Шереметою, раз зі Шпачуком. Ну, хай би так і було, дідько його бери. Але у нього роздвоєна думка. Він розбивається морально. Василь одного разу йому сказав: "Ти, Козенку, мов блоха на припоні. То сюди, то туди. Вибери вже щось, до дідька ясного!".

З цього приводу між Василем і Козенком відбулася довша розмова. Це сталося десь перед масницею. Василь вертався з Козенком від Приходи. Дійшли до вулиці Костельної.

– Чи не провів би мене далі? – каже Козенко.

Василь не має до нього великих сентиментів. У ньому все ще тліє іскра образи за все, що він дістав від Козенка. Кпини, глузування, прикрощі. Справа зі щоденником… Але сьогодні Василь чується на голову вищим від тих дріб’язків. Більше того: йому хочеться цілком свідомо переступити ті справи. Хай собі Козенко думає, як думає, але Василь не буде занечищувати своє серце і свою душу іржою дріб’язкових згадок про чиюсь слабість. Хай собі думає, що він дурний чи слабий, чи недотепа.

Василь пробиває і ламає фальшиву гординю, робить крок вперед. Без єдиного слова проводить далі Козенка, мовби нічого між ними не було. Доходять до повороту Зеленої вулиці. Ось колодязь з великим колесом. Василь не зупиняється. Йдуть далі, доходять до похилої фіртки, входять до хати. Козенкові не віриться, що це Василь. Він так старанно обходив його мешкання. Увійшли до кімнати. Темнота і міцні

запахи кожухів. Повітря стиснуте, тяжке. Козенко світить свою лойову свічку.

– І в мої чудові твори лойову вгорнули свічку, – цитує при тому Самійленка. Василь каже:

– Ти, Козенку, в моїй уяві будеш вічно зв’язаний з лойовою свічкою. Чому не заведеш лампи?

– До лампи не маю звички.

– При лампі легше шукати мудрість. І Діоген мав лампу.

– Вибач, Діоген мав ліхтарню. У нас, українців, твориться традиція свічки. От наприклад: "І остання догоряє в нього свічка лойова". Це наш студент в Петербурзі. А бачив ти такий портрет Шевченка? Сидить Шевченко ще не лисий, у кучерях і тримає свічку. У мене свічка виконує ролю ока, яке після кожного заходу сонця дає мені спроможність дивитися і бачити. Бачити не тільки ось цю безподібність, – і він показав на кімнату. – Тут повно всього, тільки не потрібного. Але й бачити речі інші. Я тут розтопив безліч свічок. Вечір і свічка, вечір і свічка! Полічи за два роки. Тут я досить прочитав. І знаєш про що читаю зараз?

– Мабуть, оце, – сказав Василь, оглядаючи книжку, що лежить на брудній цераті. – "Отрєчєніє Савінкова".

– От був типок, – говорить Козенко.

– Мейд ін Москау. Ні?

– Просто з "Бєсів" Достоєвського.

– Знаєш його "Конь чорний" чи "Конь блєдний", як то там?

– "Конь вороной".

– Прекрасна штучка в розумінню декадентства.

– Яка екзальтація почувань.

– Істерика іноді має ріжні вигляди. Психіатри ще не все тут відкрили.

– Так. Це були люди, яким потрібні великі потрясіння.

– Коли б це тільки "були". А зараз їх немає?

– Без них історія була б все одно, що виклади Річицького.

– В загальному так. Але я говорю зокрема. Що дало це, скажемо, самому Савінкову?

– Приємність бути повішеним в революційній тюрмі.

– Добав: з колючим дротом на шиї. Замість тернового вінка на чолі. "Грустно і скучно", сказав би Нікітін.

– Не Нікітін, а Лермонтов.

– Не все одно хто – Лермонтов, Надсон.

– Так, – сказав Козенко. Він заложив руки в кишені і ходить по кімнаті. Як бракує йому ще гострої борідки. Це був би Троцький. – Так, – повторив він ще раз. – Ціле життя робити революцію і від неї задушитись... Паршива роля.

– Хто робить чад, не може сподіватися, що з нього вийде одеколон.

– То ти проти революції? – твердо сказав Козенко і підступив до Василя. У нього погляд, мов у тхора.

– Революцію робив не тільки Савінков. Робив Троцький, робив Ленін.

– Яка ж тут ріжниця?

– По-мойому – разюча. Один робив її для неї самої. З жиру, як кажуть росіяни. З глупоти, сказав би я. Інші мають виразну мету. Це і є ріжниця.

– Ціль Савінкова і ціль Леніна була та сама. Революція.

– Революція. Розуміється… Але сам ти бачиш, що Савінкова вже немає. Він повісився. Його повісили. Його викинули до помийної ями. А Ленін на царському троні. Значить, не те саме.

Козенко на хвильку задумався. Василь продовжував:

– Це є якраз до того, про що ми згадали у Приходи.

Козенко підняв голову. Троцький. Викапаний. Доробіть йому тільки борідку. Він гостро глянув на Шеремету. Говори, мовляв. Як би тобі спокійніше сказати? Пруться бути одного разу викинутими до помийної ями. Хтось, десь робить своє діло. Хтось, десь планує. Комусь потрібно те чи те. Можливо, це визволення… пролетаріату… Робочого народу. А може то щось інше в тому. Але що це може обходити нас?

– Нас? – гостро сказав Козенко.

– Нас.

– А ми з тобою – що? Не трудовий народ? Буржуйські синки, яких десятинки…

– Революція вже перейшла цей перший ступінь. Не про буржуазію тут мова.

– Психологічна буржуазія жива ще далі.

– Крім поняття буржуазії, у нас ще є й інші справи.

– Хочеш сказати: жовто-блакитні?

– Ні. Наші. Мої, твої, Шпачукові. Справи нашого Я. Нашої крови, предків. Бути чи не бути. Нашої честі. Нарешті нашого горла, черева, як хочеш розуміти матеріяльно. Кажу тобі: не є ті справи наші або Лєнінові.

– Чому?

– Чому? Не розумієш ще чому? З наказу Леніна пішли до помийної ями не тільки Савінков. Цілі легіони. Таких, як я, таких, як Шпачук. Борців за революцію, за пролетаріат, за визволення трудящих. Це всі були такі. Всі вони співали так само Інтернаціонал. Всі вони хилили голови перед Марксом. Всі до одного. Били себе в груди, що вони і тільки вони. А Петлюра? Не був соціал-демократ? А Винниченко? Не віддав їм все, що мав? А Грушевський? Не є ще й зараз правовірний борець за визволення? А всі оті, що зараз з ними не за страх, а за сумління стоять у їхніх рядах, у чека, по урядах, у Кремлі…

Для яких немає батьківщини, бо "вони пролетаріат", бо вони за всесвітні ідеали, за визволення геть усіх аж до останнього людожера на Гвінеї. Бо вони не визнають ніяких жовто-блакитних, ніяких Україн, ніяких рідних мов, ніяких куркульських батьківщин. Безліч, безліч таких, як наш Шпачук, що рветься, мов баский кінь, зі шкури, щоб тільки вирвати нас всіх з того "міщанського", на його думку, розуміння справи і запровадити нас всіх під стяги Леніна.

А що про вас думає Ленін? Щоб нам скрутити шию! Оце і все. Для нього ми лише курчатка, яким треба скрутити шию, підсмажити і обгризти кісточки. Бо ми йому не потрібні. Бо ми не роджені для нього. Бо йому потрібна велика Росія. Розуміється, не царська. Він сам є цар. Лиш не верхів, а низів. То був цар у горностаєвих тогах, а цей у пролетарському піджачку.

– Ти страшенно скреслюєш дійсність, – промови нарешті Козенко. – Навмисне дивишся через криве дзеркало. Не хочеш розуміти того, що є. А коли говориш про нас, то що ж ти думаєш? Росія отак візьме й відмовиться від нас. Мовляв, бери собі, пане Петлюро, ту Україну і роби з нею, що хоч. Що ж ти думаєш, що хто б не сидів у Кремлі, чорт чи Люципер, не однаково він буде за єдність імперії? І коли ми будемо шарпатись, то щось поможемо справі? Буде тільки шарпанина. По наших землях будуть тільки проходити Муравйови, Котовські і тільки всього.

– Так що ж по-твоєму?

– У кожному разі не Крути.

– Так піднести руки.

– Чого піднести руки? Шукати способів. Обійти пряму небезпеку.

– Отже, обдурити? І одночасно робити чужу роботу. Та знаєш ти, голубе, що значить те, що ти кажеш? Ти думаєш, що ворог цього не враховує?

– Знайти спільну точку інтересів. Урівноважити відносини. Виключити взаємне поборювання. Вести чесно і правдиво наш спільний корабель.

– Це вже Шевченко дуже гарно окреслив:

"Бо ліпше одурить

себе таки, себе самого,

ніж з ворогом по правді жить

і всує нарікать на Бога".

– А що ж тоді по-твоєму? Боротьба Москви й Києва? Там всесвітні ідеали, тут куркульська республіка? Повстання? З рожнем на сонце? Чекати інтервенції? Що? Що? Василю, що? Дай ясну відповідь. То ж Росія нас не зрічеться! Це ясно. Самі ми проти Росії нічого не вдіємо. Це ясно. Росія нас не з’їсть! Це ясно. Ми не перестанемо бути українцями. І це ясно. І де розв’язка? До зарази ясної!..

– Рости з нутра! – сказав спокійно Василь.

– Це як, по-твоєму? З живота, з печінки? – саркастично промовив Козенко і блиснув гнідими очима.

– Прекрасно ти мене розумієш. Рости культурно. Чекай. Розумію, що ти думаєш. Не лякайся цього слова. Культура це не тільки папір. Культура також вища форма людини. Більша, дужча, монументальніша. Що є ми? Тут, над Дніпром, в Галичині? Що є ми? Питаю, Козенку: що є ми, що можна нами отак коверзувати, кидати сюди-туди, висилати, стригти, мов баранів, водити за ніс, куди кому заманеться. Усамостійнитись, – ричав Василь. – Усамостійнитись! Це те, що нам треба. Вирости. Усамостійнитись передовсім перед нами самими. Бути незалежними в поглядах! – Василь почав вирікати істини одна за одною, ніби вони у нього розложені по всіх кишенях. Він уже все знає, що нам треба. Йому це ясно. Ось тільки неясно Козенкові.

Але Козенкові також все ясно. Він також уже все знає. Він несподівано вирікає таке:

– Ти кажеш: вирости! Як вирости? Тож нас підстригають. У нас тільки хтось підросте, одразу його – чик і немає. Це вічний остракізм! – викрикнув він з усієї сили, ніби Василь його не міг почути.

Які вони обидва поважні, як світяться їхні очі. У цій півтьмі вони почувають себе мало не справжніми вершителями світових дій. Вони довго, мов два змагуни, пручаються серед кімнати. Ні той, ні другий не має бажання піддатися. Тупцяють, розмахують руками, стрясають волоссям, підступають один до одного, то знов відступають.

– То ти цього не розумієш! – по півгодині кричить Козенко, весь червоний. – Ти ще прочитай Кропоткіна. Там на сторінці…

– Що мені твій Кропоткін! Такий саме руїнник, як і всі інші йому подібні! – з серцем відповідає Василь.

Зриваються вже за Кропоткіна. Один намагається його підняти, другий затоптати. Василь більше схиляється до власного почування, до свого розуму, до своїх потреб. Козенко б’є на літературу. Василь знов і знов цитує Шевченка. "Коли б ми вчились так, як треба, то й мудрість би була своя". Козенко не може сперечатися з самим Шевченком, але він знаходить інші виходи. Своїм розумом завжди жити не можна. Треба його і у інших часом позичити. Тоді Василь робить позу професора, розставляє ноги і, показуючи перстом на передню стіну, кричить:

– В такому разі не будемо позичати розуму в Кропоткінів. Там для нас школа! – Він навіть не є певний, чи це західня стіна, але має на увазі захід.

Обмірковують безліч комбінацій, можливостей, метод, як, де і в чому "наше спасіння". Час тікає, і десь вже перед дванадцятою за стіною чути рейвах і гупання в стіну. Козенко знає, що це таке. Голос його стихає, і так само стихає голос Василя. Але це не значить, що вони до чогось договорили чи скінчили. Вони розігнались і кожний хоче досягнути

мети. Але вони вже розмовляють спокійніше. Вони перебрали всіх Кропоткінів, всіх Герценів. Вони вже безліч разів згадали Леніна. Не забули Писарева чи Добролюбова. Згадували не раз Драгоманова, зверталися до Грушевського… Просковзнуло також ім’я Донцова. Василь цитував пів Шевченка. Впало кілька важливих пророцтв.

Козенко не оминув пригадати, що все одно, а большовики підуть на Європу, зметуть старий лад. Вони, мовляв, у потенції, а інші тільки в слабій обороні.

Василь знов кинув дуже переконано, що це нас не врятує. Служи їм, мовляв, не служи, а дяка та сама – Сибір. І після того всього обидва приходять до одного: їм конче треба йти на захід. У даному разі Прага. Там їх чекає все. Ось вони скінчать, пошиють добрі, сірі модні європейські вбрання, до задньої кишені по револьверу, і гайда через Карпати. Границі їх ні до чого не зобов’язують. Вони тих границь там не клали і не їм їх респектувати. Як воно все легко, гарно, просто.

Але Василь має одну журу. Він ще не був у Києві, він ще не бачив Дніпра, він ще не був на могилі Шевченковій. Без цього не можна йти на захід. Найперше "святим горам Київським" поклонюсь. Найперше віддам шану тому, хто похований на могилі, де "реве ревучий"… А тоді вже можна йти слідами Сковороди на Рим, на Париж, через океани, туди, де є або б’ють джерела справжньої європейської культури. Але як це зробити? Просто. Піти і край. Піти туди, піти назад, прогулятися і вернутися. Нащо мають вони молодість?

Пізно, пізно розходяться. Козенко ще проводить Василя. До самого колодязя вони розв’язують якусь проблему, а біля колодязя у темноті, бо ліхтарі вже згашено, міцно потискають один одному руки і обіцяють іншим разом продовжувати почату розмову.

Василь йде додому майже п’яний. Такий він розбурханий, що не може втихомиритись. Як все-таки добре, що вони так поговорили. Вони

знайшли багато такого, чого зазвичай кожний самостійно знайти не міг би. Кожний піддав якусь думку, другий її підхопив, з’явилась третя, та породила четверту, і думка по думці дала суму конкретних поглядів на речі. Ось, наприклад, один тільки раз між ними впало слово "остракізм", але воно вбилось їм у тямку. Василь його сприйняв і зрозумів.

Куди не піде – понесе і його з собою. Перед ним, мов на екрані, мигає образ історії. Бачить "народ" – самітній і залишений… І стоїть він німий, мов пень, вгрузлий глибоко у твердь земну. І рветься молодий Василь, щоб стати на пень, щоб злитись і прорости та возвеличитись до ясних, білих хмар, до синяви небес, до Божих брам…

Примітки

Кирило-Мефодіївське братство – прийнята в науці назва групи українських інтелігетів (М. Костомаров, М. Гула, Т. Шевченко та інші; 1846 – 1847).

Сонячні кларнети – збірка поезій Павла Тичини (1919).

І в мої чудові твори – перифраза поезії Володимира Самійленка "Горе поета" (1886): "Як? в мої чудовні твори / Лойову вгорнули свічку!".

І остання догоряє – цитата із поезії Степана Руданського "Студент" (1858).

Шевченко ще не лисий – мається на увазі "Автопортрет зі свічкою" (1845).

Савінков Борис Вікторович (1879 – 1925) – російський соціаліст-революціонер. Дія роману відбувається в 1923 році, тому згадка про

смерть Савінкова – маленький анахронізм. "Конь блєдний" (1909), "Конь вороной" (1923) – назви книг Савінкова.

Нікітін – мабуть, Іван Савич Нікітін (1824 – 1861), російський поет.

Лермонтов Михайло Юрійович (1814 – 1841) – російський поет.

Надсон Семен Якович (1862 – 1887) – російський поет.

Муравйов Михайло Артемович (1880 – 1918) – російський командир під час російсько-української війни 1918 р.

Котовський Григорій Іванович (1881 – 1925) – кримінальний злочинець, пізніше більшовицький командир.

Кропоткін Петро Олексійович (1842 – 1921) – російський революціонер-анархіст.

Герцен Олександр Іванович (1812 – 1870) – російський революціонер.

Писарев Дмитро Іванович (1840 – 1868) – російський літературний критик.

Добролюбов Микола Олександрович (1836 – 1861) – російський літературний критик.

Донцов Дмитро Іванович (1883 – 1973) – український політичний мислитель.

Напровесні

Приємно мати вісімнадцять років. Приємно чутися повним. Кожна кістка на своєму місці і кожний м’яз не працює, а бавиться.

Як це жорстоко і несправедливо. Де сидять мізки учителів. Скільки разів доводилося, що Бога нема, але дорослі вірять у нього. Вірять, будують храми, кадять і співають пісні. Радять вам обережність… Кому і на що вона? Зробити великий вчинок, просто йти, плюнути з презирством на небуття і вмерти. Вчинки героїв творять історію.

Реформації, визволення, нерівності… Минають віки, і все дорослі радять світом – тупі, без відваги і розуміння суті речей. З неба сміється велике життя, а земля лишається землею…

Вісімнадцять років. По плянеті в той час ходить янгол. Він ходить до школи і дістає одиниці. Він також танцює на балях, і молитись до нього, безкрилого і чарівного, найбільше щастя.

Приходять великопісні дні. Один з них несподівано порушив звичайний порядок в природі. Якось того дня інакше зійшло сонце… Воно вийшло з-за Туніцьких садів як звичайно, але промінь, що прорвався через серпанкову з квітами занавіску із статуеткою Толстого. Занавіска, ніби ткана із срібних ниток. Дзеркало сяє розливно і яскраво. М’якість на мідній лампі, на поруччях стільців та кожній, кожній дрібниці…

На стріхах лежить сніг, але цього самого дня біля карнизів з’явилась перша темна плямка. В полудень з ринви крапнуло кілька крапель, до вечора вони створили цікавий льодовий зуб. Гора Бона одразу відкрила своє сіре кам’яне обличчя. Сонце впирається просто під її руїни і старанно виганяє рештки снігу. Кожна хмарина сьогодні виразно нова, мов з доброї чистої вати.

Триває пару тижнів, поки ця містерія прийме виразні форми. Ринви розмерзлися. Зо стріх більше не крапає, льодові зуби попадали, розбилися, а малий Сергійчик зовсім потовк їх своїми чобітками. З хідників згорнено сніг, і вони вже сухі. Тільки брук ще встелений брудними від кінського гною крижинами. Їх розбивають ломами і

складають на купи. Місцями стоять калюжі жовтавої, мов кава, води і дядьки, що приїжджають до міста і сидять на санях, спустивши набік ноги, мусять високо підіймати свої постоли, щоб часом їх не скупати. У деяких будинках вийнято подвійні рами, і вітер похитує мінливо блискучі розкриті вікна. У кімнаті просторніше, свіжіше… Шум вулиці може свобідно грасувати там, куди йому цілу зиму не було доступу.

Чисельні горобці з Гуляницького саду справляють шумне весілля. Ось один надутий, ніби урядовець староства чи білокриницький війт, вибрав собі дуже незручне місце на підмурівці залізної огорожі і цвіріньчить-цвіріньчить. Він сердито тупає дрібними лапками, різко крутиться, гостро їжить пір’я, зненацька зривається і летить, мов п’яний, щоб за хвилину вернутись на те саме невигідне місце. А від усього твориться шум – весняний шум.

Ціле місто, ніби той горобець, шумить та крутиться. Воно розгортається. Вітер бавиться з занавісками вікон, дівочими спідничками, кусниками порваних плякатів. Вітрини крамниць блищать у буревійних промінях, що обертають перли та діяманти на жовтому оксамиті в небесні скарби, гідні окраси весни.

У школі повно весняного руху. Хтось підмалював Пілсудському вуса. Вони були опущені вниз, мов у Ніцше, але наповнений весняними поривами ентузіяст мілітаризму надав їм подобу кайзера Вільгельма Другого. На п’ятій лекції релігії сонце вдирається саме до шостої кляси. За столом сидить о. Ніколай, перед столом стоїть Білоус. Обидва мають свої особливості. О. Ніколай, як тільки перестануть його "питати", одразу куняє. Білоус, як тільки його викличуть "відповідати", потіє. Той і другий пописуються. Білоус, обливаючись потом, оповідає, як у війні Константина Великого з сарацинами на небі з’явився хрест з написом: "Сим побідиші". Сонце лягло на лисину о. Ніколая.

Він довго і хоробро змагався, але тягар завеликий. Голова о. Ніколая починає хитатись, потім все нижче і нижче опускається на груди. Протоієрейський його хрест зникає під шпакуватою бородою. В цей саме

час з його носа вириває́ться своєрідний посвист, що нагадує бойовий клич чи вислів захоплення. Білоус кінчає, але о. Ніколай не виявляє ознак пробудження. – Далі! Далі! – передають йому з лавиць. І Білоус старанно, поважно вдруге оповідає, як Константинові Великому на полі брані з невірними сарацинами з’являється на небі знамення хреста. О. Ніколай вже свистить обома ніздрями, вуса його моргають, борода ворушиться. Видається, що він щось смакує…

І тоді переймає на себе ініціятиву Валя Лискевич. Він, мов кіт, нечуйно пробирається до заднього вікна, відчиняє його і стрибає надвір. Всім це видається нечувано дотепним. Зривається Гриб, Білоус… Починається похід до вікон, стрибки, придушений сміх. По короткому часі у клясі сидить тільки на першій лавиці двоє дівчат, а перед столом стоїть Білоус. Стає зовсім тихо. О. Ніколай користає з нагоди спокою, аж поки не брязкає знадвору розбитий дзвінок.

О. Ніколай раптом прокидається. Перед ним Білоус. Голосно і виразно п’ятий раз оповідає він про знамення на небі, але о. Ніколай невдоволений. Він дивиться на клясу, не бачить нікого, голосно фиркає, сердито бере журнал і виходить до директорської…

Варвара Сергіївна робила слідство. Білоус повільно і поважно розповів. Варвара Сергіївна насуплена. Але Білоус мав необережність згадати, як то було, коли о. Ніколай моргав вусом. Варвара Сергіївна не втрималась, і її усмішка зіпсула цілу справу. Сміялись всі. Білоус після виборів прославився вдруге. На перерві його підхопили на руки і кілька разів підкинули під стелю. Герой дня спокійно подякував і заявив, що він готовий пролити ще не одне відро поту, якщо матиме нагоду до наших цвілих шкільних мурів внести шматок радості.

У клясах затхло і тісно. Не можна розсунути стін і не можна вигнати запах гниття. Але поза стінами досить простору й свіжості. З півдня повіває вітер, приносить запах соснини, ворушить верхи каштанів. З гір приходять дівчатка в короткихспідничках і приносять перші білі і сині

проліски. На Широкій вулиці їх продають, і Варвара Сергіївна вже має приколотий до костюма букетик.

Вона також перша змінює зимове убрання. Жвава, легка, на високих закаблучках. Як личить їй весна і як легко їй тепер жити! Вона з весною справжні приятелі, її чоловік – пан директор – змінився мало, хоча його темно-синє вбрання виразно посвіжішало. Жваво, плавно, бавлячись, він викладає про київські билини – Ілля Муромець, Альоша Попович, Мікула Селянинович…

Семен Іванович… Той скинув своє чорне з засмальцьованим оксамитовим коміром пальто та змінив його ще більш засмальцьованим зім’ятим плащиком. Це той скромний дарунок весні, щоб ніхто не подумав, що він зустрічає цю подію останнім. Він часто ходить на великопісну вечірню, і на сторінках "Хвилі" саме в цей час з’явився віршик, що так кінчався:

"Йду до церкви… Б’ють поклони…

Чорно-срібні ризи сяють.

Я схиляюсь…

О! Яка чудова ніжка

В теї, що стоїть он далі!

Тсс! "Да ісправиться" співають…

Людські секрети іноді бувають виправдані і мають свою назву. Настя Мединська з цього приводу сказала Шереметі:

– Семен Іванович вміє відчути настрій…

– Але прошу це не називати іменем, – відповів Василь.

– Ні. Про що ви собі думаєте… Це куди приємніше, коли то огорнуте ватою… Однак, Василю, ви і самі помічаєте, як страшно тяжко тримати лінію і відчути справжню міру… Особливо, коли ми такі молоді…

– Ну… Про "іспрaвиться молитва моя"… Я маю на увазі цю річ…

Василь ще більше почервонів. Він тільки раз пройшовся з Настею по Широкій і то випадково. А взагалі він любить бути в натовпі… У неділю рано, коли з соборної дзвінниці бамкає великий дзвін, коли юрби панночок, ще старого царського крою, з перкально-ніжними личками, у крисатих газових капелюхах ходять під руку сюди і туди… Зустрічаються, міняються поглядами, інколи червоніють і, посміхнувшись, шепочуться… Все то тутешнє і рідне… Юні свої дівчата, білі і свіжі… Нога в ногу у світлі сонця та звуках великого басистого дзвону…

А ось в соборі… Струнке, чарівне вібруюче хвилювання звуків соборного хору. Воно, мов стихія, мов гімн землі. У вікна навскоси б’є соняшний промінь. З кадильниці диякона здіймається синій дим й "Гооосподу помоооолимся!", а перед почорнілими ликами святих горять воскові свічі.

Приємно бути серед тих, що з довір’ям в добре, вічне, позбавлені скепсису в Силу сил, що тримає світ, приносять з собою до храму високо піднесені серця… Скільки молодих, ясних і чистих в думках поколінь відвідало ці місця, де кожний камінь тесаний дотиками їхніх ніг, де кожна річ співає "алілуя", де чорні, вогкі стіни просяклі покликом до вічного.

Таке ось життя. Василь захлинається під його напливом… Небо високе й широке, прекрасні люди, чарівний час! Бути тут і там, чути, бачити й пізнавати… Нічого іншого не можна собі бажати…

І Василь направду дивується, чому не такий саме Шпачук. Адже він також молодий. Чого він завжди невдоволений, насуплений, злий?

І Василь направду дивується, чому не такий саме Шпачук. Адже він також молодий. Чого він завжди невдоволений, насуплений, злий?

Цікаве питання. Воно вимагає думки. Василь інколи думає. Може, так і треба. Вдоволення недобра риса. Хіба все в світі добре? Василь думає і сам собі відповідає: ні. Не все добре, але життя добре. Саме життя, природа… Це є те добре, і Шпачук того, напевно, не розуміє. Чогось не розумію я, і чогось не розуміє Шпачук. Ми обидва неповні.

Василь йде до Шпачука і питає його:

– Чому тобі не подобається Варвара Сергіївна?

Той недовго думає. Відповідь у нього готова:

– Бо вона буржуйка…

– Як то буржуйка? – не розуміє Василь. Ні, Василь його розуміє. Шпачук не потребує відповідати. Буржуйка, бо добре одягнена. Буржуйка, бо чиста. Бо у неї порядок, бо у неї ляковані нігті. Усе це робить з неї буржуйку. І тому вона не подобається Шпачукові… І проти цього він робить революцію…

Василеві навпаки: вона йому саме тому і подобається і він хотів би, щоб усі жінки були такі… Чому не мають бути такими?

– Прокопе! Чому большовики на керівні місця ставлять найгірших людей? – спокушає Василь Прокопа.

Прокіп не зовсім розуміє цей Василів підступ.

– Не найгірших – найбідніших, – каже він.

– "Кто бил нічем?" Так?

– Так. Понижених, гноблених, бідних…

– Бідних, – повторює Василь. – Ти хочеш бути бідним?

– Я? Я над цим не думаю… Зрештою, ні… Ми хочемо бути багаті… Всі…

– Тоді ви будете буржуї… Хто ж буде большовиками?

– Глупота! – каже Прокіп. – Ти мене прекрасно розумієш… Ми хочемо вирівняти. Розумієш? Вирівняти. Щоб не було бідних і не було багатих… Розумієш?

– Щоб були тільки середні… Розумію. Щоб не було ані розумних, ані дурних, ані великих, ані малих, ані гарних, ані поганих, ані добрих, ані недобрих…

Шпачук швидко блідне. Він завжди блідне, коли сердиться.

– Але чого ти сердишся? – питає Василь.

– Бо ти цих справ не розумієш…

– То ти мені поясни… Але чого сердитись…

– Жадних пояснень! Жадних дискусій! Не можна людей переконувати, треба робити!..

– А як я маю сумніви? А як я не вірю…

– Лишайся зі своїми сумнівами. Диктатура пролетаріату з твоїми сумнівами не буде рахуватись…

– "Під стєнку"?

– А хоч би й так…

Після такої розмови стає ясніше. Василь знає, що це "такі люди"… Вони такими родились. Ленін не був пролетар, а був "таким"… Шпачук також не пролетар, або принаймні не пролетарського роду… Він "такий". Це ті, що хочуть "перебудувати світ". І вони вірять в себе. Вони вже переконані. В розмові з Козенком Василь висловлюється:

– Большовизм і марксизм – ріжні речі, але вони поженилися. Вийшов ідеальний бастард – ленінізм…

Козенко не зовсім "такий". Він уже філософ. Він уміє захоплюватись і "розхоплюватись". Весна впливає на нього "розхоплююче".

– Я дивлюсь на ці речі своїми очима… – каже він і пильно дивиться на Василя.

– І мудро робиш, як каже Гнатюк… Не знаю тільки, які твої очі…

– Мої очі – твої очі, наші очі… Очі всіх.

Василь напружує всі сили, щоб уявити своє віруюю. Чого, власне, "він сам" хоче? Думає, слухає, міркує і приходить до висновку: Ні! Він нічого не має проти "буржуїв". Тон, порядок, чистий комірчик, блискуча мова… Їхати першою клясою, в зубах цигара… Це якраз те… Василь бачить себе саме таким… До дідька з пролетарською диктатурою. Революція? Все розбити "до основанія"? Пощо? Василь направду нічого не хоче розбивати. Хай буде!.. Диктатура пролетаріату – працюючого народу, низів? Яка диктатура? Для кого? Недаремно каже йому Шпачук:

– Ти цього не второпаєш!

– То вчи мене! Якого чорта! – вибухає Василь.

Шпачук тоді блідне ще більше і непевним голосом повторює завчене:

– Для цього треба знати закони боротьби клясів…

– Що таке кляси? – перебиває Василь.

– Кляси – це суспільні групи, що мають свої інтереси!.. Промисловці, капіталісти, робітники, селяни!..

– А як у нас нема клясів, – знов перебиває Василь.

– Як нема?

– Та так нема… Де ти їх бачиш. Ми маємо дві категорії людей – трохи освічені і неосвічені зовсім… – говорить Василь.

Шпачук намагається пояснити, що не тільки ми… Ми тільки незначний складник цілості…

– Якої? – кидає своє Василь.

– Якої, якої! – блідне Шпачук. – Людства! Цілого людства! Всіх людей. Капітал є міжнародний. Він визискує робітників. Робітництво мусить організувати оборону.

– Це прекрасно звучить… Чудесно. І ти хоч, щоб я, Василь Шеремета, син батька, який чортовими потами добився до хліба, раптом відцурався

всього тільки тому, що десь у світі, невідомо де – у Англії чи Америці – існують міліонери, які визискують пролетарів…

– Не те! – перебиває його Шпачук…

– Ну так що?

– Чого нам йти до Англії… У нас в Україні…

– У нас нема капіталістів…

– Капіталістів нема, бо ми їх вигнали. Тепер ми будуємо владу пролетарів…

– У нас нема пролетарів…

– Робітників, селян… Новий устрій. Знизу… Щоб управляли не багатії, а бідні…

– Знов ті бідні, – перебиває Василь. – На чорта нам ті бідні… При соціалізмі ніяких бідних не має бути.

Не те, не те… Вони обидва знають, що не те. Василь знає особливо. Він просто не може зрозуміти, чому, а нащо? Він не бачить ні капіталістів, ні пролетарів. Для нього є тільки бідні, які можуть бути багатими, багатії, які можуть бути бідними. Є розумні, є нерозумні. Є такі, є сякі… Природа не знає ніде, ні в чому рівності, а все разом добре. Василь по суті вдоволений і не почуває гніву.

– Я тобі скажу, – каже він одного разу Шпачукові. – Щоб перейнятись твоїми думками, треба бути дуже злим…

І ще одної речі Василь не зовсім ясно розуміє, хоча боїться в цьому признатися. Вибрали людей до польського сойму. Добре. Потім поляки почали послів заарештовувати. Василь цікавиться за них. Він читає промови, видрукувані в газетах. Велику частину тих промов конфісковано. В газеті лишаються білі плями. Але з того, що в газеті є, видно, що посли говорять дуже гостро. Всі вдоволені. Навіть Шпачук… Хлопці бігають з газетами і залюбки собі їх читають… – Так! Так їм і треба…

Василь також це саме робить, але не зовсім щиро. Він соромиться своєї байдужості, але думає. "Ну, й нащо вони так говорять?" – питає він себе потайки. Але голос протиріччя одразу йому відповідає: – Як нащо? Нас гноблять… Треба боротись… Але якби вони трохи не так про це казали? Але як? Ну як? Кажи, кажи!.. Василь собі признається: іншою мовою. Є така мова і її треба знати.

Це всі ті "прокляті" питання, їх треба знати. Хлопці ходять попід каштанами і, замість учити кон’югації, морочать голову… Вперто морочать і кожний по-своєму. Василь каже Козенкові:

– Ти тільки збагни! Бились наші мудрі люди за свободу. За свободу! За необмежену свободу людини… Бились і вмирали. І ти мені сьогодні кажеш, що свобода "поняття релятивне"… Диктатура пролетаріату… Че-Ка… Га?

– Все то до старого заліза! Міщанські ідеали. Для вас важливі шукання виходу з положення, для нас боротьба і смерть… – каже філософ Козенко.

Козенко не завжди виключно так думає. Ось одного дня він прибігає до Василя і захоплено оповідає:

– Знаєш? Масляка поляки вислали, і він виїхав до Праги. Є вже лист. Пише: мені тут прекрасно. Тут свобода. цілковита свобода. Була якась

маніфестація, йшло п’ять партій. Праві, ліві, скрайні й нескрайні… Поліція тільки стояла і пильнувала порядку… От коли б таке у нас! – захоплено каже Козенко. Але згодом той саме Козенко приходить до висновку: – Ну, що ж… Чехи міщанська нація…

І знов того самого вечора вони обидва довго і вперто кували плани, як би і їм перебратися через Карпати до Праги. Все-таки там свобода. Там є український університет, а у Львові такого немає… І не буде. На світі багато речей, і їх треба розуміти. Особливо тепер, зараз, по війні, по революції, коли живе Ленін, Петлюра, Пілсудський, коли зробили Версаль, коли поділили, розділили, коли одні "виграли", інші "програли", коли одні "перемогли", інші "переможені". Василь Шеремета – українець. Він переможений. Нема України. Він – "русін". Отам далі, за Шумським, границя. Арештовують послів. За кордоном роблять комунізм. Гімназія "не має права". В Галичині арештовують.

Пробі! Це забагато на одну юначу голову.

А життя йде своєю чергою. Козенко написав до останнього числа "Хвилі" свої міркування на тему "життя". То нічого, що він вештається зі Шпачуком. Він все-таки погодився написати і помістити свій мудрий трактат про життя. "Хвиля" вийшла, її читають, це вже третє число… Як-не-як, а третє, у той час, як Шпачук зі своїми "орлами" не видав ані одного. Василь уважає це за свої досягнення.

Хлопці сповнені оптимізмом. Так думає Козенко. так думають всі. То нічого, що вони в такому ось стані. То нічого. Виростуть. Всі виростуть. Підуть у світ. Будуть горіти, творити, будувати… Буде!

Вечір напередодні розпуску на Великдень. Василь йде попід мурами ліцею. Небо густе, синє. Хочеться бозна-чого в такий час. Клени і липи ще не розвинулися, але вже пахнуть свіжими соками. Василь не звертає додому, а йде далі. Опинився перед будиночком з трьома вікнами. Всі

вікна чорні. Василь не торкається похилої фіртки і ходить сюди й туди з надією… Він повний надії… Вийде! Мусить вийти…

Час тікає. Сонце зовсім ховається, у повітрі холоднішає, над містом залягає весняна сутінь. Тільки на Боні замок ще горить, ніби штучно освітлений сильним жовтуватим променем прожектора, і кожний кам’яний зуб на тлі синього вечірнього неба блищить срібним сяйвом назустріч рожевому заходові.

Дарма, мій милий Ромео. Твоя Юлія сьогодні не вийде. Ніщо не показує, що вона десь тут поблизу. Вікна мовчазні, мов очі євнуха. Занавіски непорушні, ніби вони не з перкалю, а з каменю. Василь міцніше стискає своє серце. У таких випадках не залишається нічого, як дійсно здушити все, що там є в тобі, і перемогти себе. Відірватись від місця і тікати. Василь так і робить. Але він чомусь не заходить додому, хоча вже втомлений, і фіртка на подвір’я ось під боком. Простягни тільки руку і ти на подвір’ю. Він не хоче зустрічі з Євгеном. В такий час не треба нікого близького бачити. Буде засипати питаннями, настирливо гудітиме тобі у вуха, мов джміль… Ні!

Василь йде на Широку. Це є той форум, де все знаходить своє місце. І плебс, і патрицій. І черствий камінь, і окрилений фантаст. До речі, кожний вечір у монастирі дзвонять. Це такий приємний вечірній дзвін. "Вечірній дзвін, вечірній дзвін, багато дум наводить він". На Широкій все зустрінеться. Ось йдуть кілька ліцеїстом. Вони елегантні, стрункі. Василеві вони більше імпонують, ніж свої гімназистки. Проходять парами молоді люди різних народностей, говорять різними мовами. О! Василь справді здивований. Що він бачить? Он там проти "Ермітажу" дуже поважно, дуже зосереджено, боячись відірвати від землі зір, шествує Євген. Він все ще у сірому зимовому плащі, комір поетично піднятий, на голові вилиняла "гімназистка"… А біля нього… Хто біля нього? Мира. Вона. Розкучерявлена, мов яблуко рожева, у своїому білому беретику. Яким це чудом? Це, мабуть, Василь спить і йому сниться. А коли так, то це небувалий сон.

Але Василь не спить і йому це не сниться. Це таки Євген і біля нього Мира. Це вони обоє напружені до самозабуття. Вони ось пройшли біля самого Василя і ні він, ані вона його не помітили. Василь повертається. Це, можливо, і негарно, але він не може відмовити собі в приємності пройти кілька кроків за ними і послухати, що власне їх так захоплює. Про що вони говорять? Але даремно Василь наставляє вуха. Від них не чути ні одного звуку. Вони йдуть зовсім мовчки. Євген, здається, не йде, а пливе чи летить у хмарах. Якось так дивно ступають його полатані черевики. А вона, як звичайно, ступає дрібно у своїх черевичках на високих закаблучках, коротка спідничка торкається прекрасних ніжок у тому місці, де вони згинаються, вітерець ворушить ясні кучері. І це все. Дійшли до повороту на Костельну. Тут на хвильку зупинилися. Василь почув голоси.

– Ви направо? – він. – Да! – вона. – Дозволите і мені? – він. – Да! – вона. Повернули на Костельну. Хвилинка мовчанки. – У вас на Білозірці стоять також поляки? – він. – Да, – вона. – Там у вас, здається, гранична сторожа? – він. – Да, – вона.

Потім знов мовчанка.

Мовчанка і мовчанка. Пройшли фіртку до Євгенового мешкання, йдуть далі, повертають наліво і зникають за рогом. Василь лишає їх. Це трохи його розвіяло. Він знов здійнявся вище і бачить. Молодість. На кожному кроці молодість, а це приємно. До всього зустрів Маню. Вона прекрасно одягнута. На шиї жовтий лис. Спідничка гарно обвиває коліна. На литках шовкові панчохи. Вона прошуміла, мов молодий вихор, брязнула фірткою і зникла. Лишився тільки приємний звук її голосу – добрий вечір!..

Василь зайшов до себе. Не світить. Зрештою, смеркання триває. Весна не одразу пускає ніч. Він ходить сюди, туди, посміхається. Це він думає про Євгена. І гарно. Хай він бодай один раз має втіху. цілу зиму він тужить за нею. Він має право на той шматок щастя.

Надворі грюкнула фіртка. Враження, ніби її рванув раптовий вихор. Василь не встиг підскочити до вікна, як так само брязнули з завісів двері до кімнати. Це Євген. Буревій, а не Євген. Вулкан, що вирвався з кратера. Він найперше кидається на шию Василеві.

– Васю! – виривається з нього. – Прекрасно! – стогне він. Лишає Василя, зриває шинелю, кидає її на Василеве ліжко, біжить кругом стола і повторює: – Люблю, люблю, люблю! Да, Василю. Я люблю! І вона також. Я ось допіру був з нею. Ось так, як з тобою. Говорив!..

– Але, Євгене! В чім річ?

– В чім річ? Ти не розумієш? Я щойно бачився з Мирою. Я проводив її від самого Хмелюка до Туніцького цвинтаря. Сама підійшла. Розумієш?.. Сама. Я йду з Нуждіним… Розумієш? Я йду… І от навпроти Хмелюка вона… Розумієш? Вона раптом підходить до нас, йде з другого хідника просто на нас… Розумієш? Я кажу Нуждіну вибач і зупиняюсь. Нуждін пішов. А вона підходить до мене… Розумієш? Підходить, перепрошує. Я хотіла з вами поговорить. Будь ласка, кажу. Дуже прошу… А серце прокляте – як таран. Мало мене не розтрясе. І я помітив… Знаєш, що я помітив? Вона мене любить! Розумієш? Вона також любить.

– Вона тобі сказала? – питає Василь цілком поважно.

– Ні. Вона не сказала, але я відчув. Розумієш? Відчув… Та це ж можна одразу відчути. Вона любить мене, ти це розумієш? Ага! Був би забув!.. Вона передала тобі оцього листа… Казала передати тобі або Приході…

Євген передає листа. Руки його тремтять. Він все ще бігає навколо столу.

– А про що ж ви з нею розмовляли? – питає Василь, підходить до вікна і читає на конверті напис: "До редакції "Хвилі"… Перший лист до редакції "Хвилі". Василь дуже зацікавлений, розриває конверта.

– Ну, про що говорили?.. Про все. Багато…

– І про поляків в Білозірці також? – не видержав нарешті Василь.

Євген, мов скажений, кидається на нього.

– Василю! Ти чув? Ти нас бачив? – викрикує Євген.

– Розуміється. Пройшли мені під носом і не помітили…

– А як ти!.. А як ти!.. Зі своєю Настусею. Думаєш, не бачив? Попід заборами, – кричить далі Євген.

– Це вже ти вигадуєш!

– Під забором Гуляницького… Вигадую? Да. Вигадую…

Але Василь вже не слухає. Він вже читає листа. Які лапаті, виразні, вперемішку криві і прості літери. Рожевий, полотняний папір. Кілька чорнильних плям. Лист писаний російською мовою, і ось його переклад:

"Шановний Пане! Ви завжди такий надутий, і я знаю чому: Ви пишете вірші. Не бійтесь… Ми з Мирою не такі вже дурненькі дівчатка, як ви собі гадаєте. І коли ви вже конечно хочете знати, то пробачте, але я також пишу вірші. З усіх поетів я найбільше люблю Надсон. Ви смієтесь, бо це вже поет не модний. Тепер всі за Блоком. Але пощо я маю невідомо що вдавати. Я в такому віці, що Надсон мені дуже подобається…

Натомість Блок, а особливо "Дванадцять" з Ісусиком в рожевому віночку нічого мені не каже. Мирочка цього ще не розуміє. Вона більше цікавиться фільмовими артистками і сама себе такою уявляє. Як виросте, каже, піде до Голівуду. Але повірте – і вона цілком розумна

дівчина. Шкода, що Ви такі недосяжні і зарозумілі, а то і я щось могла б дати до Вашої недотепної "Хвилі". Кира".

Зовсім, зовсім лапате "Кира", мов кілька жуків нараз…

– Кому вона дала цього листа? – питає Василь.

– Мені.

– Розумію… Але для кого?

– Для… Приходи… Ні. Скорше, для тебе. Вона сказала або тобі, або Приході. Скорше, тобі. Тобі, Василю… Це від Кири… Васька! Підемо завтра разом… Як тоді… Розумієш? Цей лист зовсім виразно переданий для тебе… Для редакції. Відповідь можна мені передати… Передам. Від кого лист? Можна прочитати?

Василь нічого не має проти того. Ось які вони дістають листи. Будь ласка. "Недотепна Хвиля"… Нічого! Витримаємо.

– Кира! – викрикує Євген. – Ясно! Це до тебе! Василю! Це, напевне, для тебе… Ти уяви, коли б це не було для тебе – нащо вона передавала б це мені? Вона ж знає, що я з Приходою не зустрічаюсь. А вона виразно сказала для тебе. Прихода тут ні при чому. Завтра, Василю, йдемо! Разом… А ти, Василю, направду… Ну, не сердься… Ти таки справді став надутий. Колись був хлопець, мов шовк, а тепер… Ні, ні… Це хай Прихода, але тобі таке не личить. Вона має цілковиту рацію. І звідки ти взяв, що вони дурні дівчатка? Ну. зрівняй з іншими. Котра в гімназії зрівняється з Кирою?.. Або… з Мирою? Ну, котра? Все то корови, а не дівчата… Одна Лавінська, але то лід… Не дівчина – лід. Заморожене масло! Що, ні? І ластовиння – ніби побризкана чоколядою… Але Кира, а Мира… Ти знаєш? Ти розумієш? Ти все розумієш!..

Євген ще довго гомонів, а Василь одразу сів писати відповідь. Засвітилась бронзова лампа, відбилось світло у похилому дзеркалі на стіні, освічуючи нагнуту Василеву спину. Він сидів, ніби прикутий ланцюгом до столу, він мучився всіма муками, але що до біса ясного написати? От клята дівчина. Вона собі сіла і написала. А що напишеш їй? Зрештою, чи варто їй писати взагалі? Пощо? Які там у біса в неї вірші? Надсон. "Только утро любві харашо". Якісь занавісочки серпанкові, цвіт безу під вікнами. Ні. Василь не пише. Встав. Зім’яв написане і викинув до самовару за дверима.

– Ти не пишеш? – з острахом питає Євген.

– Не можу! Не виходить! – з серцем говорить Василь.

– Чому не можеш? Ану спробуй!

– І на якого біса я маю їй писати?

– Ну, Василю! – з повним докору голосом говорить Євген. Це йому не підходить. Він би мав завтра причину ще раз заговорити з Мирою. Він передав би листа, нав’язалось би те й друге… – Ні. Василю!.. Це вже вибач. Це не чемно. Панна пише до тебе. Ти уяви собі її положення. Уяви себе на її місці. Ти щось задумуєш. Ти довго, довго з тим ходиш і не знаєш куди з тим… У воду чи під землю… То-то бо й є, що ти. Василю, таких речей не розумієш… От коли б ти так проболів цілу зиму – дні і ночі, тоді б ти повірив, що то є.

У сінях хтось застукав, і Євген утих. Він одвернувся. На його обличчю благання, радість, неспокій і безліч інших переживань.

– Та ти почекай. Ще напишу, – лагідніше проговорив Василь. Двері відчинились, і на порозі – Валя Лискевич.

– Здоров, – буркнув він і хрюкнув. Він має звичку хрюкати. У нього щось у горлі. Молодшого брата зовсім не помітив. Не скидаючи кашкета, одразу проговорив: – Васька, урх! Збирайся!

– Куди?

– Та збирайся, грх… кажу! – він знизує по черзі обома плечима, голову має нахилену вперед.

– Куди? Ну кажи…

– Васька! А ти признайся, грх… Завів я тебе коли в погане місце? Ану признайся, грх… – За кожним разом, як тільки він хрюкне, киває одночасно головою.

– Але я хочу знати куди, – вперся Василь.

– Побачиш… Одягайся… Каєшся ти, що пішов тоді до Настусі? Ні. Закохався ти до неї? Закохався. Ходімо і тепер… грх!.. Не будеш каятись.

Євген сидить на своїй твердій канапі, заклавши ногу на ногу. Тонкі кортові штани тісно облягають його молоді стегна. Він мовчить, і тільки погляд його просить: "Ні. Прошу, прошу… Не йди". Василь його розуміє.

– Ні, Валентине! Я сьогодні без Євгена не йду…

Щойно тепер той помітив брата.

– В-іі-н? Та куди з ним? У нього ще молоко на губах…

– Давно воно висохло у тебе, – ображено відповідає Євген.

– Ну, от… Подивись на нього. Він весь у милі… Куди з ним?

– Ні, ні, – твердить Василь своє. – Я без нього ні кроку…

– Василю! Як хоч – йди. Мені з ним також немає ніякої приємності…

– Ні! Сьогодні всі разом. Як йти то йти… А ні – сидимо дома! Кінець. Крапка!

– Ну так бери й його, – погоджується нарешті Валя.

– Ну, Євгене? Йдеш? – звертається Василь до Євгена.

– Ні, не йду! – каже той, але непевно. Василь бачить, що йому хочеться йти.

– Е! Що там… Одягайся! Кінець третини, розпуск, прощання… Йдемо!

Якось зібрались. Вийшли. Гарний темний вечір. Небо чисте. Зорі. Приморозок. Вже на хіднику Валя шепче Василеві:

– Знаєш?.. Приїхав Круп! Вперся і давай, давай Шеремету! Я сюди, я туди – не виходить. Без тебе, отже, не буде випивки, а він продав сьогодні віз пшениці. Уяви! Перед Великоднем… Віз пшениці!..

У Хмелюка в задній півтемній кімнаті справді Круп. На голові у нього сокільська рогатівка. Побачив Василя.

– А, от… Нарешті. Величність! Прошу! – і показав біля себе місце. – А тепер кличте Мотю, – звернувся він до Валі. – І Женька тут? Прекрасно. Ви, Женьку, здорово того… Витягнулись. Голите вуса?

– Ще ні, – соромливо і просто відповів Євген. Розмова точиться по-російськи. Увійшла кругленька Мотя, принесла насамперед пляшку чистої і поставила серед столу.

– П’ять шклянок! – скомандував Круп.

– Будуть, будуть, – сказала Мотя. – Зараз. А що на закуску?

– Тепер піст, – кинув Круп. – Чогось під піст… Огірочки, синя капуста, грибки в маринаді… Щось такого. А найперше оселедець! З молочком. В маринаді. Зрозуміло? Так, Женю. От ви й виросли. Ну, і що ж далі?

"А мір, как пасмотріш с халодним вніманьєм вакруг,

Такая пустая і глупая шутка"…

Повірте мені. Я вже давно голю свої вуса, у Котовського воював.

– Я за далі не думаю, – каже Євген.

– І мудро робите, – підхопив Круп. – Один африканський філософ говорить: жити і думати – значить не жити. Живе лише те, що співає… Пташки там, всякії павіяни… Навіть жаба в болоті чується краще, ніж Кант, коли він заліз у свої теорії. Ну от. Чудесно. Так, наливай, Валю! Мотю! Так де ваш брат? – звернувся він до Моті.

– Який брат? Я не маю ніякого брата…

– А от той, високий, худий… Що був за буфетом.

– То мій хазяїн…

– А я думав – брат.

– Чому?

– Бо він протилежність вам. Ви во, – і він показав руками щось округле, – а він во, – і показав свій стек.

– Ну так, Василю… Женю, Валю… Ваше здоровля! – всі підняли чарки і впили.

– Пішло, – сказав Круп. – А я боявся – загрузне. Признаться, місяць не пив. Учився, мов семинарист. Бабка майже повірила, що і з мене вийде дворянин.

Пили. В таких випадках п’ється. Василь і Євген сп’яніли після першої чарки. Тим більше, що ті чарки справді були малими скляночками. Євгенові очі посоловіли. Василеві також. Міцніше тримався Валентин і то з двох причин: із звички і зі страху не виявитись перед Крупом недосконалим піяком. – Е, ми вже й не такі види бачили, – казав він. Василь цього не міг сказати, хоч і йому доводилось. Зрештою, всім доводилось. І Євген тягнув не зле, як на свої шістнадцять років. Він вже роз’їхавсь, то правда, але причиною цього не сама чиста, а… Про це краще тут не згадувати. Він скоро розійшовся, почав говорити, намагався співати своїм гнилим голосом. Його перебивали, але він, наслідуючи студента з "Днів нашей жізні" Андреєва, завивав диким голосом:

– Але ж я хочу співати! Мене розпирає щастя!

– Женю! Співайте, тільки не з нами. Я чув, що коні мають твердіші вуха.

Василь завів розмову з Крупом. До цього, власне, мусіло прийти. Коли Круп бачить перед собою Василя, він мусить говорити. Так і тепер. До всього ще й п’яний. Весь повернувся до Василя, боком до Валентина і боком до Євгена. Лівою рукою він все підливав.

– Ви, Василю, ростете, як з води. Ще вчора ви являли собою не більше не менше як порядного орангутанга. Ви мені вибачте. Я людина проста, як каже моя бабця, фрейліна двора його імператорської величності, – що на язиці, то і на пиці. Я вам шпурляю правду межи очі. Розумієте? От на днях я вступив у одно місце. Якийсь добродій подає мені український журнал, а в нім стаття про Толстого. Я читаю. Мені, зрештою, Толстой ні сват ані брат. Той лаптєвий апостол може собі бути, чим хоче, мені байдуже. Ханджа, позер, амбітник. Але та каналія в журналі пише, що він не художник. Ви розумієте: оце вам ваші представники культури.

І тому мене ніщо сьогодні не дивує. Кажуть, посадили до тюрми якогось там посла до сойму. Той добродій з вусами і в шароварах виліз на бочку і ненько-українським тоном почав громити Польщу. Це серед ярмарку – кругом дядьки, жиди… Наша ненька-Україна страждає під ярмом, її ляхи душать… Не маємо школи… Ну, знаєте… Яка там та Польща… Два аршина з половиною довжини, але все-таки… Та ви знаєте, що я такому послові зробив би? Коли б він був у Росії? Я б його повісив у стайні за одну ногу, як здохлу ворону. От що б я з ним зробив.

Ні, брате! Боротися за право треба, але не так. Чому ось я ношу оце на голові? – він зірвав і кинув у кут свою рогатівку. – В соколи записався. І всі там зі мною говорять по-російськи. Чому? Питаю. Чому не говорять вони там з українцями по-українськи? Я один, а їх там безліч… І все-таки по-російськи. Я вам скажу. Бо ми і росіяни маємо того самого Толстого. Одного, другого, третього. Толстой є скрізь Толстой. Так само в Мексиці, як і в Індії, як у Нью-Йорку! Що він там не говорить, але він це говорить стома мовами. Що можете ви проти того поставити. Статтю того пана з журналу?

От, наприклад, Шевченко. Можливо, він і направду поет. Я його не читав. Але що може зробити поет? Віршем? Ні. Віршем багато не втнеш. Потрібна тяжка артилерія. Роман, музика, малярство. Треба публіку за чуба взяти. І то не тільки ненько-українівську, а цілу, всю, як є земна куля… Ви думаєте – чому знають Росію? Тому, що вона на карті від о-о-о

до о-о-о? – він розмаєним помахом руки закроїв чималий простір. – Ні. Не тому… Тому, що має вона Толстого… Того самого недотепу Толстого. А потім Чайковського… А потім Рєпіна. От, наприклад, Достоєвський. Здається, патологія. Але спитайте ви кожного дурня Європи в циліндрі і в краватці, хто такий Достоєвський, і кожний вам відповість…

Кого поставите ви на місце Достоєвського? А шароварний посол вилізе на базарі на бочку і кричить: ми їм покажемо! Ми маємо право на своїй землі! Звідки той осел знає, що таке право? Право є от… – І він показав нігтем, як б’ють вошу. – Права немає. Є чуб. Чуб і є право. Я взяв за чуба – моє право. Мене взяли – їхнє. От і все. І нічого тут брикатись, мов підрізане теля. Так, так, Василю! А тепер давай ще дьорнемо! Євгешка вже весь, як шкло.

І він знов налив. Всі не сиділи, а гойдалися, мов тирса. Василь нахилився вперед. Він, мов риба, викинута з води, намагався вловити більше повітря, щоб щось відповісти Крупові. Але не знаходив справжніх слів, язик утік, поламався, очі перестали світити.

– Це все правильно, Крупе, – переплітав він язиком. – Що тут казати. Ти,Крупе, герой, тільки от на відході. А шкода. Останній з могікан. Скільки століть царствували твої предки на святій Русі?

– Від Івана Грозного, – сказав той, вирячивши сірі очі.

– Ну, от… Від Івана Грозного. А тепер відходите. Скидаєте шапочку і "до свіданія". "Стоїть буржуй, как пьос галодний".

Так, мій милий Крупику. "Как пьос галодний"… Як знак запиту… А от я, Крупику, щойно виходжу на арену. Мої предки були раби. От воно як. Твій дід мав право сікти мого діда на стайні. Глупо, страшенно глупо!.. Але то все дурниці. Все дурниці. Очевидно, мої предки на краще не заслужили. А шкода, що ви пасуєте.

Блакитна кров… Жаль, жаль… До побачення, до побачееееннння! – шепелявив зовсім п’яний Василь і вдавав, що він з кимсь прощається, що підходить до ручки і цілує її.

– Валю! – кричав він. – Вал… Валь! Правиль… но я цілую ручку мадам її імперааааторського… "Биистри, как волни все дні нашей жізні!" – раптом заспівав Василь, а йому підтягнув Валентин. Але пісня не клеїлась. Вони перейшли на щось інше. Василь шумів. – Моя господиня… мадам Цимбаллл каже… Я, каже, не українка… Я ніяка українка… Я… Я імператорська малоросіянка Богом-Христом роджена! – кричить він в саме вухо Крупові. – А ви Достоєвського тичете… Та розумієте ви, звідки взявся ваш той самий – ек! ек! – Достоєвський? Не понімаєте? Я вам – ек! – скажу. З Ро-росії, що гине і розкладається!

"Русь, і тиии билааа прекрасной,

А тєпєр гнійот твой дух…

Бєєезобразний труп ужасний,

Посінєл і весь рас пух… пух… пух!" –

заспівав знов Василь.

– Ти, Василю, брешеш, як каналія, – озвався нарешті Валя. – Але Круп! Добре, сучий син, бреше! Навчився! А ще недавно я вчив його до ручки підходити…

Круп мовчав. Він підпер голову рукою, вперто дивився в одну точку. Мовчав. Твердо і вперто мовчав. Василь у п’яному тумані дивиться на нього і йому видається, що у Крупа на чолі морщиться шкіра, розпирається череп. Він його розуміє. Василь зовсім не хотів так сказати. Само сказалося. От сказалося і все. Круп тут також винен.

Щось він у ньому також зачепив, і Василь не зостався в боргу. Потім устав і, хитаючись, пішов у похилі двері до виходу…

Коли вернувся, у роті було терпко, губи злипалися, гикав. Годі! Досить того…

– Підемо. До побачення всі… До побачення… Йдемо, Євгене!

Круп ще залишився. Василь з Євгеном викотились під зоряне весняне небо. Вулиці були порожні. Ліхтарі світились тьмяно і самітньо. По дорозі, коли вони трохи відсвіжились, Євгенові також захотілося говорити.

– Ти, Василю, йому сказав добре… Але ти сказав мало… Треба було йому просто в пику кинути: ми ще молоді. Ми ще ростемо… У нас також буде Толстой… Ще більший від Толстого… У нас ще буде…

– Ех, Євгене! Нащо там губу паскудити. І так все зрозуміле!..

– Ні, Василю! Тут ти не маєш рації! Він…

– Що там він? Від нього це залежить? От проп’є останні десятини і… набік! А ми все-таки одного разу світ догори ногами перекинемо і кінець…

Вдома господиня сердилась, але хлопці не зважали. Євген ще раз пристав до Василя.

– Але ти все-таки напишеш? Листа напишеш? Напиши, Василю!

– На якого біса буду їй писати? Надсон, серпанки… Зустріну колись і скажу…

– Ні, Василю! Я тебе ніколи не просив, а зараз прошу: напиши! – голос його затремтів. Він підійшов до Василя, обняв його і справді розплакався! – Ти цього не розумієш… Я, Василю, не можу… Я її люблю! Я готовий за нею в пекло… Я цілу зиму її кохаю… Сьогодні перший раз зустрівся з нею, і ти… мені не хочеш допомогти…

– Ну, досить, Євгене! Напишу. Завтра напишу! Для тебе!

Вони ще довго гомоніли, вовтузилися, роздягалися, вкривалися і все говорили. Господиня вже двічі стукала в стіну… Але все-таки час спати. Вони згасили лампу, вкрились, і кімнату залила ніч.

Примітки

Туніцьки сади. Туники – село, нині частина м. Кременець.

Ніцше Фрідріх (1844 – 1900) – німецький мислитель.

Вечірній дзвін – російська пісня О. Алябьєва на слова І. Кощзлова (1827).

Блок Олександр Олександрович (1880 – 1921) – російський поет.

Только утро любві харашо – поезія С. Надсона.

А мір, как пасмотріш – перифраза поезії М. Лермонтова "И скушно и грустно": "И жизнь, как посмотришь с холодным вниманьем вокруг – Такая пустая и глупая шутка!".

Дні нашей жізні (1908) – п’єса російського письменника Леоніда Андреєва (1871 – 1919).

Стоїть буржуй – цитата з поеми російського поета О. Блока "Дванадцять" (1918).

Биистри, как волни – російська пісня (сер. 19 ст.) на основі поезії А. Сребнянського.

Русь, і тиии билааа прекрасной – джерело цитати не встановлене.

Справи, справи

Ранок зустрів їх сонцем. Повно сонця. Господиня заявила, що сьогодні виймають другі рами. Сусіди вже давно повиймали. Вона тільки чекала, коли вже поїдуть ті лобурі. І справді. Хлопці ще не встигли відійти до школи, як вікна вже виймаються. Приходить старший син з обценьками та молотком, відгинає цвяхи, відриває приклеєні газетним папером рами, викидає вату, вугілля. У кімнаті стає ясніше, більше простору і шум з вулиці чути виразніше.

Василь та Євген йдуть до школи біля години дев’ятої. Сьогодні немає викладів. Треба тільки відібрати свідоцтва та вислухати "отченаша" від Варвари Сергіївни. Вчорашній вечір поклав на них свою лапу. Обличчя їх трохи нагадують стеарин. Перед відходом Євген не витримав. Він довго кріпився, довго крутився біля Василя, але Василь не звертав на це уваги. В голові у нього і те, і друге, і розмова з Крупом, і свідоцтво, яке, напевно, не буде ідеальним, і Настя, яку мусить бачити. Євген трохи соромиться вчорашнього. Особливо ті прокляті сльози. І який дідько їх навіяв? Ніколи він не почував себе аж таким шматком клоччя. Але ось Василь вже збирається, шукає щось. Чекати далі нікуди.

– Василю! Ти ж мені обіцяв, – звертається Євген до Василя. Дивиться на вікно, а там син господаря, говорити одверто не можна.

– А! – пригадав Василь. – Ну, добре. Зачекай. – Взяв шматок паперу, конверта, присів на кінець столу і, не думаючи, почав писати:

"Шановна Панно! Одержав Вашого листа. Не міг передати його на адресу, бо мій товариш Прихода сьогодні від’їжджає. Другим разом прошу передавати йому безпосередньо. Не знаю Ваших віршів, але коли вони під Надсон – зрезигнуємо з них наперед…

Що ще? Підняв голову. Щось там ще було? Ага. Надутість. Але ж то не до мене. Недотепна "Хвиля"? Подумав. Але це дотепно сказано. Усміхнувся. Ні. щось у тієї дівчини є. Не кожна відважилася б щось таке написати. Тон його листа трохи… Ааа! Байдуже.

"Коли ж маєте щось краще, просимо передати. Думаю, що коли хтось надутий, то це не повинно порушити Вашої великодушності чи вплинути на Ваші літературні… аспірації".

Чи аспірації? Так. Хай відчує, що це редакція. Кінець. Підписав: В.Шеремета. Це вийшло майже велично. Заліпив конверта і написав адресу: "Панні Кирі…"

– Як її прізвище? – звернувся до Євгена. Але Євген також не знає. Все одно. "Панні Кирі. Пер боте". І досить. Пішли.

Євген дістав листа, і вони пішли. Обидва вдоволені. По дорозі Василь ще раз згадує вчорашній вечір. Не може забути Крупових слів. Чимсь він зачепив Василя за болюче. Він подражнив щось, і цього не можна було йому отак дарувати. Це Василь відчув уже тоді, хоч був п’яний і хоч не завжди відважувався вступати з Крупом в одверте змагання.

У школі рух, ніби на пасіці першого теплого провесняного дня. Входять, виходять, вітаються чи прощаються. Вигуки зо всіх боків. Василь дістав свідоцтво. Воно трохи ліпше, ніж попереднє, і Варвара Сергіївна тільки подивилась на нього многозначним поглядом.

– Як хочете – ви можете учитись, – сказала вона і кивнула своєю гарною голівкою.

Василь пригадав, що він не дуже то вже й учився. Це якось вийшло само собою. По-французьки все-таки двійка, але це єдина. Латину натягнув на три. Це перший раз, відколи він ту латину вчить. Все решта чвірки і жадної п’ятки. Зрештою, і це гаразд. Учень з п’ятками завжди підозрілий, хоча Василь дуже добре пам’ятає ті роки, коли він ще не знав ні гуртка, ні журналу, ні панни Настусі, ні розмов вечорами, і коли його свідоцтва були виключно з п’ятками. Тоді він не думав, що це підозріло.

Ось з Євгеном вже набагато краще. Він має кілька трійок, але жадної двійки. Має також п’ять. З релігії. Йому трошки ніяково, бо він і сам не знає, як це могло статися. Він же направду ніколи ще в о. Ніколая не відповідав. І, мабуть, саме тому. Усі учні, що не встигли відповісти, а таких більшість, дістали від о. Ніколая найкращі оцінки.

Євген, як тільки дістав свідоцтво, одразу зник. Він уже стирчить на дворі. Василь не має часу за ним слідкувати. Ось і нагодився враз Гнатюк. Він передає йому якусь візитівку. "Прошу зайти сьогодні о годині п’ятій по обіді до канцелярії Просвіти". Це пан Малюк з титулом секретаря української парляментарної репрезентації. Василь знає його. Він також скарбник і бухгалтер Просвіти. Що він там хоче від нього. Цікаво. Василеві трохи імпонує, що старші від нього так його запрошують. Чи ще хтось дістав таке? Гнатюк? Козенко?

Чудесно! Це щось, мабуть, цікаве. Можна один день ще побути в місті, тим більше, що Насті ніде не видно. Де вона? Василь крутиться, мов миша в колесі, і дарма. Він навіть натрапив на таку сцену. Ось там хтось стоїть. Це Євген і Кира. Про щось розмовляють. Василь уперше, хоча здалека, трошки більше придивився до тієї дівчинки. Це не Мира і то не тільки з кольору волосся. У цієї помітне щось поважне. Вона не така елегантна. Її вишневого кольору плащ не так зграбно лежить на ній. Очей не видно, але вираз обличчя, як на дівчину її віку, поважний. Ага! Це вона читає його листа.

Але Василь довго над цим не зупиняється. Має свої інтереси. Підійшов Гнатюк і вони широко попрямували до головної вулиці. Проходить біля Євгена з Кирою. Василь підняв кашкета і злегка кивнув на привітання. Кира червона. Вона завжди червона, і не тільки її плащ, а й уста і личко. Щось дуже дитяче є у виразі цього червоного личка…

Василь не має наміру сьогодні довго возитись з Гнатюком. Хай собі йде своєю дорогою. Він ось виступає, ніби скороход, і торочить знов якусь політичну нісенітницю. Щось там десь Шпачук…Якісь гуртки молоді… Якийсь кіоск з совєтськими газетами і книжкою Джека Лондона "Залізна п’ята" в червоній обкладинці. Що той Шпачук затіває і де він бере гроші?

Але все-таки на звороті з Директорської на Ліцейну Василь звільняється. Він ще має деякі справи біля монастиря. А куди Гнатюк? Додому? Ну, так до побачення. Він буде також у Просвіті.

Вони розійшлися. Гуртки молоді розходяться у різні боки.

Василь не має куди йти. Та справа біля монастиря звичайна вигадка. На думці в нього тільки побачитись з Настею. Але ось він уже на Широкій. Тут помітний рух. Він йде вулицею справді в напрямку монастиря, але тільки так собі – пройтись ось туди до готелю "Європейського", подивитися біля кіна "Світовід" на картинки і вернутися.

Ось знана ювелірна крамниця. Василь завжди проходить біля неї і завжди тут зупиняється. Нічого його так не цікавить, як годинник. Він вже давно мріє про годинник. Має вісімнадцять років, а ще ж ніколи не мав свого годинника. Це так прикро, а з погляду європейця – ганебно. Мати на руці таку блискучу річ, завжди мати змогу поглянути на нього і знати годину – це крок уперед. Це наближення до Європи. Це заощадження часу. Це, зрештою, естетична насолода. Ні, як не кажи – годинника він мусить мати.

Василь уже прикутий біля вітрини. Очі його за шклом, і бачать вони такі приваби, що годі відірватися. Він переживає дитинство. Він просто не може відірватися. Той он золотий годинничок в пуделечку з жовтого оксамиту. Ні! Це не для Василя. На того треба продати цілого коня і то невідомо, чи вистачить. Але ось той скромний нікельовий… На руку. Хіба то йому не вистачить? На перший раз? Напевно, вистачить, і він цілком добрий.

Його щось так і тягне до крамниці. Він не має грошей, він однаково не може нічого купити. Не тільки годинника, а навіть отої шпоньки. Навіть ланцюжка до годинника. Де він візьме гроші? Що за така химера…

Але він все-таки чомусь заходить. Має дуже поважний і незалежний вигляд, ніби він зовсім не Василь, а якийсь купець-багатій. – Хотів би поглянути на годинники… – заявляє він спокійно. – Прошу. Які дозволите показати? Такі? Ось ці? Це дублє… Швейцарська фірма. Прекрасний хід… – Ні. Василь хотів би щось скромніше. Це меншому братові подарунок. Він ще малий носити такі годинники. – Ну так прошу оці. Також прекрасний годинничок, нікель, крайовий виріб, добрий хід. – Скільки коштує? – П’ять тисяч марок… – Василь злегка непомітно здригнувся. Він дуже стриманий. Вигляд у нього, мов у китайця. Втілення спокою. Але п’ять тисяч. Це мішок пшениці. Батько ніколи не погодиться…

– Ну, добре. Я цей годинник беру, – вирівається у Василя. Він зовсім такого не думав. Це вирвалось у нього без його волі. Це чортзна-що. Але продавець вже виймає годинника, вже бере папірець, вже загортає. Відступу не може бути. Він уже сказав, а слово назад не повернеш. Він, правда, ще може обіцяти, вийти ніби по гроші і не повернутися. Але продавець уже пустив у рух всю машинерію. Він не тільки загорнув годинника. Він також розбалакався. – Ви, паничу, тутешні? Міський? – солодко питає. – Ні? А я думав міський. Такий інтелігентний панич! Батько ваш. напевно, поміщик? Ні? А я думав поміщик, але, напевно, священик…

Ні! Василь вже не має відступу. Всі шляхи перетяті. Нарешті ось найважливіше.

– Я вас знаю, – заявляє продавець. – Я вас звідкись знаю. Я вас часто бачу перед моєю крамницею…

Кінець. Піти і не вернутись виключене… Що скаже він, коли знову одного разу Василь буде проходити біля цієї крамниці?

Можливо і не скаже нічого, але що подумає, як подивиться. Він же інтелігентна людина.

І Василь бере годинника. Він не має з собою грошей. Але прошу ось тут завдаток, а решту він зараз принесе.

– Ні, ні. Прошу. Чи ж я вас, паничу, не знаю. Нащо зараз гроші. Можете мені їх принести завтра. Прошу взяти годинника…

Ні. Василь не бере годинника. Хай не подумає, що він може взяти годинника і піти собі, не заплативши. Василь кладе годинник збоку і виходить. Він зараз вернеться…

Василь пішов на вишневецьку рогатку до Фройка. Але й тут труднощі. Фройко мав уже досить клопоту з його батьком. Батько сказав, щоб більше не давати. А ще п’ять тисяч! Навіщо йому п’ять тисяч? Це страшні гроші. Чи знає він, скільки то треба пшениці? Ні. То буде п’ять пудів. Тепер весна, але все-таки пшениця не така дорога, як хтось собі думає. Ні-ні! Фройко не може дати стільки грошей. Найбільше одну тисячі… Більше ніяк не може.

Що має робити Василь? Відмовитися від годинничка, не дотримати слова, показати себе у такому невигідному світлі. Він міркує, але що тут поможе міркування. Фройко сказав своє і пішов. Він навіть не хоче з ним довго розмовляти.

Але Василь все-таки не здається. Він робить ще одну спробу. Ручиться, що ось по святах Фройко дістане свої гроші. Коли батько відмовиться, він сам заплатить. Але Фройко не так одразу йме віри. Звідки він сам заплатить? Що він, Круп, чи що? Круп має свій маєток, а що має Василь? Боже милий! Що за розмови. Які то вже гроші, що за них має бути стільки розмови. Це не варто доброго слова. А Васильові потрібні гроші…

Фройко починає думати. Це вже добре. Подумавши, Фройко нічого не каже, йде до своєї хижки і виносить п’ять бузкового кольору папірців. Василь йде назад, і по короткому часі годинничок у нього на руці.

Почуття дитячої радості наповнює Василя. Він має годинника! Це його годинник. Прошу! Хочете знати котра година? Ого! Ти вже маєш годинника?! – Розуміється. Нічого тут дивного. Я вже давно мріяв про це. – Яка фірма?.. Е! Сміття. Польський виріб. – Но! Добре мені сміття! П’ять тисяч… – Василь підіймає руку і слухає годинника. – Годинник перша екс. Хоч послухати? Гуде, як дзвін. – З виглядом знавця Хмелюк послухав годинника. – Здається, нічого. Часом з такого годинника можуть бути люди, – знизив він свої песимістичні настрої. Для порівняння він витягає з кишені свого годинника. Для нього це новинка. Це бувалий, вичовганий з пожовклою покришкою. – Це, – сказав він, – австрійський годинник… Перед війною батько купив його в Радивилові у "шмуглярів".

– Але – до побачення. Треба йти… Будеш у Просвіті? – А ти? – Я буду. – Як звільнюся від буфету, також прийду… А додому як? – питає Хмелюк. – Як звичайно, – відповідає Василь. – Нащо Бог дав людині ноги?..

Василь йде окрилений своїм годинником. Йде просто до Насті. Десь у нього набралось тієї відваги, хоч відсипай, тільки коли вже ступав сходами, серце почало свою музику. Ледве простягнув руку до дзвінка. Чекання. Ні, цене звичайне чекання. Це чекання якогось присуду. Він весь кипить. Найкраще було б кинути все і повернутися, але вже немає

часу. Хтось за дверима є. Чути стукіт. Ще одна хвилька, двері відчиняються, а в дверях – Настя.

– О! Василю. Дуже добре, що ви прийшли. Також хотіла вас бачити. Заходьте! – промовила, але Василь помітив, що вона ховає від нього обличчя. Коли увійшли, він помітив, що очі її червоні, так, ніби вона плакала. Настрій її недобрий. У кімнаті дуже накурено. На столі у попільниці кілька недокурків.

– Я був у вас вчора, – сказав Василь.

– Учора мене не було. Маю стільки неприємностей. Я вже другий рік у тій самій клясі. Вітчим погрожує… Як не скінчу цього року, буде мені погано. У школі також маю неприємності. Математика. Я вже мусіла взяти собі помічника… Ні. Я мушу цього року скінчити. Обов’язково. Інакше не може бути… Боже, як добре, що ви зайшли. Яка це добра сила вас сюди запровадила. Ах, Василю! Як мені тепер погано!

– Чому? – Василь весь в напруженні. Він готовий узяти в її неприємностях якнайближчу участь. – Що таке?

– Ах, усе! Кругом. Не везе мені, Василю. Для мене просто немає місця на землі.

– Але що таке? Прошу! Можливо, я…

– Ні, ні… Ви є ви. Ви мій хороший, добрий, щирий… Ах, нащо то вам. Давайте про щось інше – їдете додому?

– Не їду, а йду.

– Вертаєтесь за два тижні?

– За два, – тоном упадку зазначує Василь. Він дивиться по кімнаті. Чогось пригадався йому Гнатюк. Чого він стає між ними в цей час. Це, мабуть, тютюн винен. Запах його нагадує Гнатюка. Той курить, і його тютюн має цей саме запах. Це неприємно вражає Василя.

– А я буду тут… Всі поїдуть, – казала вона розпачливим тоном. – Всі товариші мої… Ах, ті товариші. Навіть не приходять, щоб попрощатися.

– Ну, а я? – каже Василь і не втримався, щоб не поглянути на свого годинника. Настя помічає також цей рух. Побачила годинника і зацікавилась, мов дівчинка.

– Василю! Що я бачу? У вас чудовий годинничок. Покажіть…

І не чекаючи відповіді, вона взяла Василеву руку і приклала її до свого вуха. О! Василь на якомусь там небі. Який він вдячний тому любому годинничкові! Потім вона відняла вухо, але тримає його руку і дивиться на дрібненькі стрілки.

– Як він чудово цокотить, – каже вона. – Я б його слухала завжди. Василеві видається, що уста її усміхнулись, що всі засвітилися знов, що всі плянети зупинилися, що десь сяє велике, чарівне сонце…

– Як хотіла б я мати таку забавку, – сказала вона. Вона ще не скінчила речення, як годинник був знятий з руки.

– Прошу, – сказав Василь. – Прийміть його від мене! Я буду щасливий!

– Василю! Що ви?.. Ніколи в світі…

Але Василь вже зірвався з місця. Зроблено. Він кидає їй:

– Прощайте! Будьте здорові, – і ніби дикий, вилітає з хати.

– Василю! Верніться! – чув він ще за собою її голос, але не вернувся. Він тікав. Йому здавалось, що вона неналежно оцінить його вчинок. Боявся, що верне йому того годинника. Ні! Вона мусить його мати. Хай їй цокає завжди. Хай вона кожну хвилину дивиться на нього і згадує, від кого має його. Хай він нагадує їй завжди про того, хто відійшов, але хто мусить бути з нею невідступно…

І що зустрічає він вдома? Клопоти. Господиня визвірилась:

– Що це ви думаєте? Обід уже захолов, така пора, вже ось скоро вечерю, а не обід давати. Панич Євген вже від'їхав, а ви ж як? Ночувати тут не можна. Я хочу якось цю хату вивітрити…

Євген вже від'їхав? Зовсім забув, що існує Євген, але ось записка.

"Любий Василю! – пише той. – Дуже шкодую, що ми ще не бачились. Я ждав, ждав, але Таня наглила, і ми від'їхали. Ти маєш велике щастя. Божевільне щастя. Ти! Будь здоров! Пиши! Цілую, і наперед – Христос Воскрес! Твій Євген"…

Василь якось мало звернув на це уваги. Він все ще при Насті. Вона ось тут, і тут, на досяг руки. Вона з ним на кожному кроці. Він мусить йти ще до Просвіти, але найперше – що там таке з нею? Згадав також, що вона плакала, відчув той запах диму, знов пригадав Миколу Гнатюка. В голові вирують якісь недобрі, злі, підступні думки. Зсередини виступає і підіймається до горла ще небувале в нього почуття дикого обурення. Яскраво відчуває, що очі загоряються і наче палають. Ану його на все те! Йому треба йти до Просвіти. Там уже незабаром розпочнуться сходини.

Встав. Господині якось твердіше, ніж звичайно, сказав:

– Я буду ще цю ніч ночувати, – і не глянувши в її бік, вийшов.

Просвіта міститься в сутеренах будинку, що належить послові до сойму Богдану Савенкові. При вході невеличкий ганочок. Сама кімната низька, з трьома вікнами. На стінах Шевченко і Франко.

Застав там вже всіх. Чимала громадка переважно молоді. За столом Крук. Високий, дебелий, з великим расовим носом добродій з приємним поважним виразом обличчя. Він відкриває сходини. Спокійно і по-діловому заявляє, що ці сходини мають характер інформаційний. Просить затримати дискретність. Просить також зважати, бо органи поліції люблять стежити за рухами всіх, що тут бувають. Потім звертає увагу, що між нашим громадянством з'явилися деякі ознаки дислокації ідеологічного порядку і це власне змусило його, як ділового заступника голови Просвіти, зробити цю інформаційну нараду. Особливо, на його думку, з'явилися не зовсім безпечні прояви ідеологічної розбіжності між нашою молоддю, що також може зле вплинути на розвиток українського життя в цілості.

Він розвинув свою думку виразніше. Між нашою молоддю помітна чинність комунізму. Є виразні і багатомовні ознаки цього явища. Багато молодих людей, які, так би мовити, не закінчили своєї школи, і далися піймати себе розкладовій агітації, що має своє вихідне становище поза межами нашої провінції.

І т.д. і т.д.... Зрозуміло. Це остереження. Немає двох думок. Крук пояснює деякі основні засади цього явища та закликає молодь передовсім до науки. Він. зрештою, сам був молодий і розуміє, що молодь рветься не тільки до науки, але має також потребу витрачати свою енергію в інших напрямках. Молодь потребує організації, діяльності, руху. Потрібні організації спортові, туристичні, розривкові. Влада, що тут тепер має все в своїх руках, не дозволяє нашій молоді себе проявити. Тому не диво, що молодь сама шукає виходу з цього становища. А що молодь не завжди розуміє, де є її справжня мета, тому охоче сходить на манівці, особливо, коли піддається впливові сторонніх чинників. Він тому пропонує, щоб молодь трималась бодай свого грунту і коли вже конечно хоче проявити себе якось і політично, то може

включити себе в роботу українських, а не якихось сторонніх політичних угруповань. У першу чергу він пропонує партію Українських соціал-революціонерів. Про цю, власне, політичну групу має зараз коротку інформативну доповідь товариш Кручко.

Встав товариш Кручко. Це худенький добродій, козлячої будови, з борідкою а ля Ленін. Мова його тяжка, з перебоями, з повсякчасним еканням, з несподіваними поривами то вгору, то вниз. Говорячи, він ввесь час має спущені вниз вії, дарма, що голова його задерта догори. Назву партії скорочує. Він називає її усерепе. Пояснює її політичну програму. Заявляє, що вона найбільше підходить до селян, бо стоїть між марксизмом і буржуазними партіями. Також заявляє, що свого часу ця партія мала в Україні найбільші впливи і при виборах до Центральної Ради зібрала найбільше голосів.

Хлопці уважно слухають. Василь Шеремета, Микола Гнатюк, Хмелюк, Козенко, чомусь Стасюк, чомусь Москалюк, Гриб, Біленко… Бракує тільки Шпачука. Василь найбільше спостерігає Козенка. Той сидить до нього в профіль. Він справді нагадує революціонера часів французької революції, як їх часто можна бачити на старих гравюрах. Щось є також від Шатобріанового профілю і щось від Троцького, як це помітив Василь ще при перших з ним розмовах. Він слухає уважно, але інколи помітно усмішку, що легко пролітає на його стиснутих тонких устах. Він тут єдиний, що не сприймає промови Кручка безпосередньо і має вже на все готову думку… Решта слухає без застережень. Вони цікавляться всім, що говорить Кручко, і по-своєму переживають. Цікавий, наприклад, Стасюк. Це недалекий, малорозвинений хлопчина з добрим шкільним свідоцтвом. Він також чомусь сюди потрапив і також уважно слухає Кручка…

Це все триває довго. Розходяться пізно ввечері, з безліччю палких намірів присвятити себе роботі, до якої їх покликано. Василь іде з Гнатюком та Козенком. Зліва Козенко, справа Гнатюк. Козенко, розуміється, не мовчить. Його язик старанно працює. Він має також руки, і ті роблять всілякі викрутаси відповідно до мови. Він також не

дуже захоплений промовою Кручка. На його думку, вони спізнились. Те все минулося. Такий соціалізм сьогодні нікого вже за собою не пірве.

Гнатюк також не мовчить, але він розважає, що, властиво, ми ще не зовсім знаємо, що нас пірве. Нас може пірвати всяка холєра, яка тільки не має сумління, але має досить долярів. Зате мовчить сьогодні Шеремета. Хто знає, що з ним сталося. Він тільки слухає, і здається, що й слухає він не так уже уважно, як би цього вимагала поважність справи. Незабаром Шеремета з цього концерту випав. Нічого не залишалося, як тільки попрощатися, побажати веселих свят і розійтися…

Але це не значить, що Василь Шеремета не думає. О! Він думає, мов проклятий. У нього безліч думок. Навіть хотілось би, щоб їх було менше. Він не живе, а горить. Його очі бачать глибоко під землею. Його душа напинається, мов вітрило в бурю. І те, і се, і так всього багато, і все то тиснеться до голови, до розуму, до серця. Все заповнюється враженнями, стає так тісно в цьому невеликому одязі, що обіймає собою людську постать з назвою Василь Шеремета. Хотілося б трохи звільнитися від дечого, поскаржитись попередливо на молодість, на вісімнадцять років, на потребу учитись… Але звільнитись не дають, не хочуть дати, навпаки. Все навкруги звужує коло, заганяє в кут, насторожує перед увільненням, зброїть до протинаступу.

І аж в постелі Василь ще раз пригадав заплакану Настю і ще раз виразно відчув запах тютюну. Йому пригадались також недокурки, що лежали в попільниці.

Примітки

Залізна п’ята (1908) – роан американського письменника Джека Лондона.

Весна

У житті Василя Шеремети надходять дуже поважні хвилини. Він пішов додому і пробув там два тижні. Два тижні в природі. Сам з собою. Суворий батько гонив його, як звичайно, по ріллі, але Василь не забував себе. Йшов борозною за плугом і волік за собою тінь свого другого я.

Природа шаліла, мов п’яна розпусниця. Вона мліла в обіймах сонця і обростала квітами, травами, бур’янами. Пила до запою людський піт і шмагала зливними дощами розбиту на кавалки нив поверхню землі. Блискуча сталь леміша різала, мов сало, чорну, мастку м’якість, в яку, мов дроти, впліталось коріння і перлись догори соковиті стебла хвоща, молочаю, дикої ромашки, петрового батога. А зверху, мов прокляті на вічне тріпотіння, кричали сірі, подібні на груду землі, пташини.

До всього прилучились дні повстання з мертвих Христа. Страсті, згадка про Юду, Петрова зрада, муки і биття по ланітах, вінок з терну і краплі крови на мокрому від поту чолі. А потім дзвони перемоги, палаючі воскові свічки святої ночі. Огні, що горять на чорному тлі, мов палаючі головні розкиданої вітром великої пожежі.

Після всього цього повернувся Василь знов чорний. Руки його злиплись мозолями. Привіз із собою безліч великого здоров’я душі і тіла, а також зшиток, по вінця напханий розважанням юного мозку. Ніколи ще його зшиточок у рудій обкладинці не випив стільки чорнила, як власне у ці яскраві тижні одинокості й самоти. Бо Василь вернувся на рідну ниву, але вперше почув, що він вже відлип від тої галузі, до котрої одного разу належав. Бачив і чув, ходив між такими, як сам, казав всілякі слова, але він вже вирваний корінь і посаджений в іншому місці. Бачив усіх своїх. Тих, що бавився з ними в дитинстві. Бачив тих, що вчився від них селянських мудрощів, але ті і ті були вже йому тепер далекі, і він сам був між ними своєрідною самотою.

І це змушувало його писати. Мачати перо, ставити літери, складати слова. Про все він писав, і інколи приходили йому цікаві думки. Писав про заборону всього. І рідного слова, і шкіл, і того, і тамтого. І що було б, казав він, якби не було того легендарного древа пізнання добра і зла, і тих заборон, і того змія, що шепче непокірні слова та вводить і гріх. І рід людський, і вихід за межі раю на ширші простори, де океани, війни і землетруси… Все, що твердо і владно жене наперед життя, все це було б незнане, коли б не було заборон.

І мріяв юний Василь, що прийде багато, багато і буде те, чому приписано бути, чому бути треба.

Приїхав також Євген. Ось вони знов обидва тут. Помешкання вивітрене, оновлене, постелі їхні викинуті, занавіски свіжо випрані і випрасувані, все чисте, блискуче, наповнене пахощами квітів, що великою барвистою купою стоять серед столу в кришталевій вазі.

Весна робила своє діло і досить грунтовно. Перед вікнами майже розпустився бузок. Клени під староством вкрились жовтавими крилатими потворками, що пахнуть соком землі. Сад Гуляницького погустішав і балкони двох великих будинків ледве видніються. Свіжим і радісним криком кожного ранку кричать там птахи. Доріжки посипано жовтим піском, й іноді в широкому соняшному капелюсі біла, мов порцелянова, пройшла по них дама з дрібним рудуватим хлопчиком.

Як багато всього навкруги! Василь не знає, що найперше. Найближче Євген. Захоплений, розчервонілий, захлинаючись власним голосом, він розповідає про Миру. Так. Це вже вирішено. Вона його кохає. Він це знає не від неї, але йому казала Кира. Вони шукали нас часто, і тільки ми були неуважні.

– Як то нас? – перепитує Василь байдуже, бо думки його десь далеко.

– Що, не розумієш? Нас. Тебе й мене… – пояснює Євген, і його обличчя майже пророче, така на ньому мудрість наївності.

– А ти дав їй листа? – питає Василь.

– Певно, що дав… – відповідає Євген.

– Не сказала нічого?

– Ні. Нічого. Тільки страшно залилась червоним. Вогнем горіла. Розумієш? Вона і так червона, а то стала пурпурова. Василю! У неї очі, як агати, – захоплено говорить Євген.

Василь не дуже уявляє барву агатів, але він чув це поетичне порівняння не раз. Євген ще і ще говорить про те саме, але Василь вже його не слухає.

Гарний весняний день, сонце під заходом. В "Тіволі" заграла оркестра. Під вікнами пройшли юрби молоді. Біля колодязя клубами в’ються мошки. В саду Гуляницького воркують голуби. Василь не може більше. Кидає Євгена і йде. Він знає, куди і пощо. Мусить бачити Настю. Виструнчений, свіжо стрижений, з пружними м’язами, без зайвої зимової одежі, він рівно ступає в напрямку до Настиного мешкання. Ні! Не пощастило, її немає вдома. Вона кудись пішла ще зрання і не повернулась. Василь вертається і сам не знає, що після цього. Куди утнути себе, щоб поміститися з усім, що він носить в собі.

Йде до Хмелюка. Тут з вікна ресторану видно всіх, хто проходить Широкою. Звідки узяв, що вона мусить проходити Широкою? Вона не любить конечно Широких вулиць. Вона знана своїми мандрівками по козячих стежках у горах. Він чекає її, погляд його тьмариться від напруження. Усі сіро-сині суконки, всі блакитні капелюшики, всі подібні на неї постаті зривають його, мов електричний струм, і скільки разів за цей час здригнулась ціла його істота. І все даремно. Вона не пройшла.

Запитати про неї Хмелюка не повернеться язик. Сонце зайшло, і ясний, мов з матового срібла, серп місяця зупинився над самим шпилем ліцеяльної вежі.

– До побачення.

Йде додому. Хмелюк ще питає, як там те чи те, коли зроблять зустріч весни. Але Василь йде додому. Йде він зовсім поволі, бо має час. Доходить майже до своєї фіртки, і тут наздоганяє його Настя. Вона звідкись йшла. Була засапана і помітно втомлена. Василь, як завжди, почервонів, але сутінок поміг йому втримати рівновагу. Обоє радіють і засипають одне одного питаннями. Чи тужив він за нею? Чи тужив? Як на таке відповідати? Вказала на молоденький місяць і сказала, що треба в такому разі цілуватися. Це принесе подарунок. Василь зазначає, що йому немає з ким цілуватися.

– А я? Хіба я не жінка?

Як це було сказано! Василь здригнувся, бо щось йому видалося фальшивим. Сам не розумію що, але щось тут є. Він мовчить. Не має слів, щоб щось відповісти.

Прийшли до її будинку і зупинились на ганку. В "Тіволі" навпроти грає музика. Вечір все більше і більше впливає.

– Не підемо до хати… Посидьмо тут, – сказала вона. І справді зараз вийшла. – Василю, дайте мені вашу ліву руку. Він простягнув їй руку, вона взяла її, піднесла спочатку до боку. – Чуєте? – питала вона.

Він кивнув притакливо. Справді чув, як билося її серце. Але, крім того, за тонкою блузкою чув тепло її юного, ніжного тіла. Від цього йому туманиться зір, і він злегка намагається визволити руку. Але вона міцно тримає її. По хвилі він відчув, що вона щось робить. Поглянув і побачив у півтьмі, що вона чіпляє на його руку годинничка.

– Чому? – вирвалось у нього.

– Так буде краще, – сказала вона. – Повірте мені… Так буде краще. Я не носила його. Він лежав у мене в столі, але кожного дня по кілька разів я слухала його цокання. Носіть його, Василю. Він освячений моїм духом.

Але що йому ті слова! Чому повернула вона годинника?

– А тепер ходім… Пройдімось.

І вони пішли. Проходили попід огорожу "Тіволі". Йшли парами молоді люди. У повітрі – прозора свіжість. На горах лежить темрява і манить до себе. Десь там співають "Реве та стогне Дніпр широкий", і Василеві здається, що він чує знайомі голоси Гриба і Біленка. Звуки пісні такі м’які і разом з тим виразні; здається, летять не сюди, а туди, у височінь; їх слухає щербатий місяць і яскраві краплини зірок.

– Знаєте, Василю. Я хотіла б з вами про дещо поговорити… – сказала Настя. В її голосі знов щось є, щось нове. Василь не може його виразно окреслити.

– То прошу, – покірно говорить він.

– Тільки не зараз. Іншим разом, Василю. Я страшно, страшно думала про вас, – сказала вона знов по короткій перерві.

– Ви говорите це таким тоном, – відповів їй Василь.

– Бо так, Василю, було. Я навіть не повинна стільки про вас думати.

– Певно, – сказав він. – Вам треба думати про Овідія, про зруйнування Трої, – вирвалось чомусь у нього, і це звучало, мов іронія.

"До долу верби гне високі", – виводив Грибів тенор. Настя хвилинку послухала і казала далі:

– Я написала один вірш. Хочете прочитаю?

– Прошу! Це буде саме під настрій, – сказав він тим самим покірним тоном.

– Ви всі, що чуєте, що бачите мене, – почала вона своїм приємним, протяжним голосом. –

Проходите повз мене легковажно,

Поваження! – Дав руку… І нема…

Без погляду, без потиску, поблажно.

А тут, в очах моїх, жагуча гама прагнень.

Натхненним поглядом я ловлю кожну мить!

Здавалося б, що мертвий, сірий камінь

Повинен погляди мої вловить.

Тут вона зробила коротку перерву. По хвильці читала далі:

Не видержать мені. Я хистка. Я сама

Життьове море буйне і жорстоке,

Мов тріску, кидає воно мого човна

У ті місця, де чорно і глибоко…

Де вир його бездонний і зрадливий,

Де камінь гострий буряно завис,

Де крик сирен віщує смерть і зриви

І цілить в серце, мов отруйний спис.

Й не видержать мені… Я хистка і сама…

І кожну ніч, аж поки сонце встане,

Свій повний келих чорного вина,

Я п’ю одна поблідлими устами.

Вона продекламувала і замовкла. Голову схилила. Згори лилася пісня: "Сичі в гаюю перееекликаааались та ясень раз… у раз… скрипів!". Високий Грибів тенор звився і, торкнувшись місяця, довго й переливно витав у підзоряних висотах. У "Тіволі" голосно заплескали. Можливо, цим співакам, а можливо, там йде якась вистава. Заграла знов оркестра щось із Шопена.

– Що це таке? – сказала Настя. – Це щось безперечно з Шопена. Тільки не знаю що. Ви не знаєте, Василю?

Василь також не знав. Він мовчить. Всі струни його душі напружені. Він хоче говорити.

– Ви не смієте так думати! – твердо і зненацька проговорив він.

– Як? – запитала вона. – Василю, як?

– А так. Чорно… хіба ви не чуєте? Навкруги буяє життя! – Його голос аж скрегоче. Такий він терпкий і кострубатий. – Я, Настусю, цього не розумію. І не хочу розуміти… Що значить? Коли будемо так дивитись всі… Що тоді вийде? Це, я вам скажу… Це розніженість. Це… стара школа… Розумієте? Вам треба на село або ще краще: вам треба міцно, міцно відчути пазурі життя. Можливо, я кажу трохи патетично, але це, Насте, так. Вірте мені… – і він, задихаючись, замовк. Але зараз таки казав далі: – Але що це з вами сталось? Раніше того не було… Ба ні, було. Трохи було. Вже в тому вірші, що ви мені колись дали, щось відчувалося. Але ви тоді казали: "Моїм мріям легесенькі крильця дай, щоб здолали піднятись вони у світ безкінечний, в надзоряний край і принесли чарівнії сни"… Я сам був тоді м’який, але все-таки ті ваші "легесенькі крильця" і "чарівнії сни" мене вражали недобре. А це вже зовсім ні до чого. Смерть… зриви… отруйний спис… чорне вино… поблідлі уста… Ні, Настусю. Скиньте ваші серпанки. На вас ніхто не дивиться поблажливо. Я тут міг би щось сказати, але не кажу нічого і дозволю собі заховати мовчанку далі. Що ви тепер читаєте? Прошу вас! Читайте Лондона…

Але він не докінчив своєї промови. Він говорив і дивився перед себе. Вона йшла побіч. Було темно. Але, дійшовши до "Лондона", він почув якісь дивні звуки. Поглянув і крізь темноту помітив, що вона тримає біля очей хусточку. Глибоке і поривне хлипання виривалось з її грудей. Він зупинився.

– Настусю! – викрикнув він. Хотів обняти її, але не насмілився. Подумав, що вона ще не дала йому на це права. Зміркував також, що вона подумає, ніби він використав її слабість. А до всього того його стримує те саме почуття, якого має заповно, яке в’яже його по руках і ногах. – Настусю! Що з вами? Ну що з вами? – Його голос звучав розпачливо, як голос тяжкого змагуна, що тримає в руці крихку річ; вона йому вилітає, а він боїться, що, стиснувши, розчавить.

– Ходім назад, – сказала вона крізь плач. – Я зараз не можу нічого сказати…

Він не був настирливий. Вона не може сказати, але що то є?

– Я не маю сили… Я вам скажу… але іншим разом. Відведіть мене додому. Дайте мені вашу руку.

Він подав їй руку і відчув її потиск. Цілу дорогу назад йшли мовчки. Дійшли до фіртки.

– Далі піду сама. Гадаю, що сестра вдома. До побачення, Васильку… Не гнівайтесь… Зайдіть до мене цими днями…

Але найближчими днями він не зайшов. Вони зустрілись випадково на вулиці Словацького. Перед тим всі дні і всі ночі Василь не міг відігнати настирливої думки, що, власне, з нею. Чому повернула вона годинника, чому взагалі його не носила, чому плакала. Міркував і думав. Євген тягнув його вечорами "мріяти", Хмелюк домагався зробити зустріч весни, у школі збільшений натиск на скріплення дисципліни. Гнатюк почав докучати якимось настирливими намірами, які він привіз із собою з Радивилова. Шпачук домагався ще раз скликати членів гуртка "Юнацтво" і хотів, щоб там конечно були Прихода та Шеремета. Все це тиснулось докупи, мов якийсь натовп перед потягом, що відходить.

Був кінець травня. Погода після довгих дощів вирівнялась. Дерева, ніби в паніці, що спізняться кудись, поспішно розвиваються. Вечори з кожним днем розгораються чорним полум’ям, а до того прийшов місяць з усіма своїми принадами.

А Василь Шеремета ходить, обнятий демоном незрозуміння… Він саме здійнявся, розпростав крила, щоб з запеклою жагою кинутись у найкрутіший вир життя. Він його не боїться і не вклякає перед ним, як це робить Мединська зо своїми чорними думками. Він хоче брати життя

оберемками, він хоче дихати повними грудьми, а тут ось такі перешкоди. І від кого? Його богині, його життьової пружини, його всього. Він тільки чекав того менту, коли прийде оця запекла весна, коли все розгорнеться і коли можна буде йому, огорнутому диким поривом, шубовсьнути в розбушовану стихію.

І ось зустрів її на Словацького вулиці. Кудись поспішала. Була елегантно, легко, по-весняному одягнена в сірий костюм зі свіжою, білою блузочкою. Була засапана і розчервоніла.

– Проведіть мене трошки.

Не розпочинав якоїсь розмови, бо ж вона сказала, що це має бути "трішечки". А чому трішечки? Куди вона так спішить? Чому така елегантна?

– Хочете чути, як б’ється моє серце? – проговорила вона знов. – Прикладіть сюди руку…

Він не хотів знати, як воно б’ється, бо не розумів, чого воно б’ється. Але вона взяла його руку і притулила до грудей. Відчував, ніби його попечено. Гарячий, хвилюючий струм пробіг всіма його членами. М’язи ослабли, нерви тремтіли, мов по них хто вдарив. Але не сказав нічого. Дійшли до великої діри в ліцеяльному мурі і тут зупинились.

– Я йду отуди, – вказала вона головою на діру.

Василь здивувався, але не запитав нічого. Тільки на його обличчі відбився страшний, повний глибокого незрозуміння вираз. Глянув на неї допитливим зором, їх очі на хвилинку зустрілися, і Василь прочитав у них: "Що ж? Я інакше не можу".

– Хочу з вами поговорити, Василю, – знов сказала вона. – Коли вас можна бачити? Ах, Василю! Не дивіться на мене так!

Не відповів, тільки сказав:

– Я, панно Настусю, до вашого розпорядження завжди і скрізь. До побачення!

Одвернувся і спочатку швидко пішов догори. Але потім його кроки все уповільнювалися. Чув, що ступні мов наливаються оловом і тяжчають, ніби у водолаза, якого мають спускати під воду. Невже ця весна має втікти від нього? Ця сила, ця звучність?.. Це все сподіване?..

А ноги все важчають, і руки важчають, і в усьому відчувається відпруження. Куди це він, властиво, йде? Ага. На Хрестову. Там на нього чекають товариші. Якісь знов сходини. Просили прийти. Будуть всі. Шпачук і Прихода також. Це ще раз сходиться "Юнацтво" в повному складі таким, як було досі. Будуть дуже поважно говорити. Розвинуть дискусію. Чи Василь має також йти туди?

Чи не краще піти отак в гори, десь там лягти горілиць і дивитись у небо. Думати про все. Про Настю. Вона ось виразно тікає від нього своїм фізичним єством, і він не може наздогнати її своїми олов’яними ногами. Йому ще залишається інша Настя… Настя – мрія. Настя – ідея. Настя – слава. Настя, що візьме його за руку і поведе світами, і покаже йому безліч, і дасть багато зрозуміти, вложить в його юначу душу щось, чого він ще не мав, збагатить його крутим, болючим досвідом, опече його вії вогнем, яким був опечений Данте після повернення з пекельних мандрів.

Василь все-таки пішов на Хрестову. Це прекрасна гора. На її шпилі кам’яний нагробник і дерев’яний хрест. Внизу амфітеатром місто. На схід під підошвою розляглося зелене кладовище. На північ – сад "Тіволі". На захід – краєвид ліцеяльного парку, самого ліцею, праворуч Миколаївський собор, а далі краєвиди, червоні стріхи будинків. Бона з руїнами замку, а над всім цим страшне буяння весни. Василь тільки один раз переживає таку весну. Можуть бути інші весни, інші роки,

можливо, кращі і буйніші, але одна з них мусить бути винятково великою. Вона мусить глибоко ввійти в нутро людини, лишити там не затертий слід, навіки вирізьбити там своє ім’я.

Василеві здається, що це гора Фавор. Дивиться, як горить на всіх шпилях сонце, як вирізняються камені, як стоїть раменатий хрест, і видається йому, що він у святих місцях, де ходять не люди, а апостоли, де родяться пророцтва, де починається нова віра.

Хлопці всі тут. Розсілися, розляглися на зеленій травиці. Щось розповідають. Василя привітали вигуками. На всіх помітне вдоволення, а одночасно наївна повага. Ось вони, мовляв… Дивіться, які ми! Від нас залежить все. Хочете, щоб далі оберталася земля? Вона буде обертатися, але як ми цього захочемо. Хочете, щоб на землі була нарешті правда? Вона буде, тільки послухайте нас. Хочете знати, де є справжня мудрість? Вона є – прислухайтесь тільки до наших слів. Відкрийте ваші вуха і ваші очі. Дивіться і бачте!

– Ще тільки Гнатюка бракує, – сказав котрийсь. – а може починали б без нього?

– Ще почекаємо… Грибе! Затягни-но нам щось…

Гриб затягає: "Ой, наїїїхали вози…" – Йому підхоплюють: "Гей, з України… розпустили круторогі по долині…"

От що їм, тим юнакам, треба! Пісні! Ось вони вже всі, мов один інструмент. Вони звучать таким акордом, що ніяк не хочеться вірити, що це ось Шпачук, а це Шеремета, а той далі – Стасюк. Що кожний з них має щось своє. Ні! Зараз вони – одна, неподільна, гарна і барвиста душа. Вони співають про своїх предків. Слова малюють і вози, і круторогих, і вусачів. Все це таке велике, монументальне, вирізьблене з бронзи, граніту, вмуроване в пісню і вложене в уста оцих молодих людей.

"Солове-е-е-йко кричи-и-и-и-ть, репету-у-у-є", – гримить Біленків бас. Грибів тенор підхоплює:

Гей, репе-е-е-ту-у-у-є…

та ніхто його співу вже не чує!..

Хай собі репетує, той нічний репетуй. Натомлені люди міцно сплять, і тільки вартові ходять взад і вперед біля табору. А над усім пливе місяць, розіпнулось широке, рідне небо, жиготять великі, ясні зорі.

Проспівали одну, другу і третю пісню, але Гнатюка все нема. Розпочали без нього. Говорив Козенко, говорив Москалюк. Говорили всі, кому тільки хотілося. Всі дуже поважні. Це мудреці, це найвищий ареопаг. Потім прийшов Гнатюк і теж промовляв. Після всього виступив Шпачук…

Мовчав тільки Шеремета. Дивився перед себе і мовчав. Здається, він навіть не слухав, про що там говорять. Коли десь під горою з’явилась у вечірньому присмерку Гнатюкова постать, він не зводив з неї очей, а коли той прийшов, Василеві видалося, що він дуже червоний, хоча вже сутеніло і виразно не можна було бачити його обличчя.

Але сьогодні не було таких змагань, як попередніх разів. Здавалося, ті люди вже до чогось дійшли і не потребують сваритися. Але гурток "Юнацтво" з цього дня перестав існувати. Його тут поховано. Це вже не юнаки, це щось інше. Вони вже поділені на два табори. Вони ще говорять між собою, але єдності вже немає. Ще поки співали, здавалося, що це єдність, але тільки замовкла пісня і тільки зазвучали перші слова Козенка, як все розвіялось і всі присутні стали кожний на своє місце. Це ти, а це я. Твоє місце там, моє тут. І виразно бачать усі Шпачука з одного боку і Гнатюка з другого. За Шпачуком більшість. А деякі ще вагаються і не можуть вирішити, де їм стати.

Василь свідомо стримався. Він розумів, що може сказати таке, що не буде пасувати до цього концерту. Його думки йшли в іншій площині… У відмінній від усіх. Вони не могли б його зрозуміти, а бути такими, як вони всі, він не має сили. Йому здається, що всі вони – і ті, і тамті – не знають, куди йдуть. Щось треба цим молодим людям робити. І він хотів би сказати, та не має відваги, бо він ще сам, зовсім, зовсім сам, а до всього того його гнітить думка, що він загнався, що, мабуть, за скоро почав рости, забагато про себе подумав. Тому його відкидають, не приймають, упосліджують…

Хоч це було не так. Його ніхто не відкидає. Його мовчанка ще більше інтригувала його товаришів. Вони це зрозуміли по-своєму. Він, мовляв, ними гордує. За розумний став. Козенко дивився майже виключно в бік Василя. Шпачук, коли говорив, то не до всіх, а до нього. Він навіть намагався повернутися і інший бік… Гнатюк, нарешті, коли вже все сказав, глянув на Василя поглядом: "Чому, мовляв, до дідька, ти не заговориш"…

Отаке було. Василь нічого тут не лукавить. Просто він боїться сказати те, що хотів би… Він ще не виріс, щоб сказати нові слова, а старих не хоче казати…

Верталися гуртками – хто куди. Біленко, Гриб та молодий Гнатюк подалися на Туніки. Там десь, у тому зеленому морі живуть їхні феї – Варвара, Надя і Настя-молодша. Для них ще не скінчився день… Навпаки. Він щойно починається. Вони ще довго сидітимуть у садку під кущами ще нерозквітлого безу і виспівуватимуть свої пісні. Це та молодь, що більше співає, ніж говорить, що не морочить собі голови зайвими питаннями. Надя піде з Валентином на прохідку, вони дійдуть до кінця саду, де густі кущі, тут обіймуться, зіллються в поцілунку. У них це все якось просто, без зайвих викрутасів. Це не Василь і це не Настя, це не Євген та Мирочка. Так само й Гриб. Він сяде біля гладкої Варвари, правою рукою підгорне її під себе, і так вони можуть сидіти побіч, ніби зрослі, ніби зачаровані, цілими годинами, і одночасно співати і мати вигляд, ніби вони зовсім далеко одне від одного…

Цікаво, що наприкінці зборів до Василя підійшов Стасюк. Василь ніколи не мав з ним ніяких розмов, а тут зненацька Стасюк заговорив, що він хотів би з Василем дещо перебалакати.

– Добре, – сказав байдуже Василь. – Ми з тобою зустрінемось… Десь цими днями.

Василь сходить з гори в товаристві Гнатюка і Приходи.

– Ти щось маєш сьогодні вигляд печериці, – сказав Гнатюк. – Що, ти не міг щось сказати? А Прихода також, як намальований святий. Бачу, що семінарія на тебе впливає…

– Не семінарія, а інші речі, – сказав Прихода. – Ти думаєш, приємно бути на чиємусь похороні…

– На похороні твоєї невинності, – засміявся Гнатюк. – Ну, коли ти конечно хочеш не постарітися, то законсервуйся…

– Що будемо говорити… Ти цього не зрозумієш, – невдоволено пробурмотів Прихода.

– Ні. Не зрозумію. За чим ти зітхаєш? За гуртком… З ним скінчено. Кінець. Виросли отак, як виростають зо старих штанів. Люди йдуть далі… Вправо, вліво – кому куди…

– Тільки не просто, – нарешті промовив Шеремета.

– "Отверзи уста своя і наполнися духом", – зіронізував Гнатюк. – Я тобі, Василю, скажу… Ти… – тут він вжив непристойне слово. Василь образився.

– Прошу тебе не лаятись…

– Не лаюся. Тільки вам, що живете в рукавичках, треба дещо давати по двадцять п’ять… Така курація помогла б…

Василь майже вибухає:

– Ти спочатку зрозумій речі, а тоді вже роби висновки. Не тямишся на справах, то й мовчи…

– Ти тямишся! – з серцем відповів Гнатюк…

– Не тямлюся, а тому й мовчу.

– Якого ти чорта дмешся? Скажи мені нарешті! – сердиться також Гнатюк. Василь замовкає. Що буде йому казати? Те, що хотів би – язик не повернеться. Але по часі він знов бурмотить: – Подумаєш!.. Дві людини говорять і жодного слова про те, що треба…

– А що ж, по-твоєму, треба? Ти не мовчи. Висипайся з тим. Повчи нас…

– Що вас учити… Ви самі вже все знаєте… Партії будуєте… Соціалізм… Конкуруєте з Леніним… Що мені з вами рівнятись… До всіх чортів!.. Хіба в нас немає більше клопоту, як "клясова свідомість"? Ні. Я тебе питаю! Клясова свідомість! Крякають і крякають. Двадцять п’ять років про те саме… А де наша власна свідомість? Людська? Які там до халєри буржуї! Нам не буржуї роблять кривду! З тими дано собі раду! Нам… Е! Що там! Кому це зараз потрібно?..

Василь замовкає. Всі також мовчать. Гнатюк закурює. Василь чує знайомий запах тютюну. Він зовсім замовкає. Затискає зуби, щоб не пропустити крізь них слово. У "Тіволі" грає музика. Доходять униз, і Василь прощається. Якась напруженість. Всі не знають, що, власне, казати. Потиснули один одному руки і розійшлися.

Василь іде й думає: "Про всі ті постанови там на горі ніхто не сміє знати. Жодний учитель, жодний батько, жодна мати – жодна навіть добра, старша людина. Бо всі вони старші люди – і батьки, і учителі, а в тому їх хиба. Вони можуть попсути всі ці справи, бо ж ми молоді і зелені. Вони відразу зашикають нас, закидають вказівками, засиплять страхами, бо ж ми молоді… І це вже наша хиба. І вони, і ми – це хиба".

Біля фіртки Василь натрапляє на Євгена. Він тримає за руку полохливу Маню. Вона шарпається і пищить:

– Женю! Женько! Сумашедший! Що ви робите?

Побіч стоїть Волобуєва. Вона намагається допомогти своїй приятельці. Вона незграбно шарпає Євгена за рукав і також пищить:

– Маню! Дряпай його! Дряпай! – Вона починає Євгена щипати, але то мало йому дошкуляє. Побачивши Василя, він кричить:

– Василю! Поможи. Бери одну! Оцю от! – і штовхає ногою Волобуєву. – Ні, ні! Не пущу! – задоволено запевняє він Маню. яка пручається зо всіх сил. Василя вона ще більше соромиться, ніж Євгена, і тепер навіть боїться пищати. – Мамо! – викрикує вона нарешті. Це впливає. Євген швидко пускає її руку, оглядається, але ніякої мами не видно. А Маня тим часом зникла за фірткою разом з Волобуєвою. Чути тільки їхній вдоволений сміх.

– Ну, я вас однаково ще впіймаю! – хвалиться Євген. – Знаєш? Я торкнувся її грудей. Знаєш що? Ми колись затягнемо їх до себе. Ото намнемо! Аби та баба-яга кудись пішла.

– Хлопці, хлопці! Вечеряти! – чують вони зненацька голос тієї самої баби-яги. Євген прискає в кулак. А що, як вона чула! Ні. Все, здається, гаразд. Вона трохи глухувата.

– Недавно йшла Настя, – заявляє Євген, коли вже вони сиділи біля столу. Василь мовчить. Він не має бажання сьогодні говорити. Зате має бажання Євген. Його уява працює. Він недавно читав "Декамерона" і все ще під його враженням.

– Як ти думаєш? – питає Євген. – Чи Маня вже знає мужчину?

– Напевно, ні, – буркає Василь.

– А до неї ходить Чорна. Ти ж чув про неї?

– Це до Олі, – каже Василь.

– До Олі. А Маня також там. Я сьогодні підслухав їхню розмову. Я був у Митьки. За стіною були дівчата. Митька кудись вийшов, а я залишився. Вони думали, що ми вийшли обидва… І от Чорна почала. Я крізь двері прекрасно чув. Говорили про хлопців. Реготалися. Я, каже Чорна, йому очі видряпала. Він мене хотів покласти… І щось хотіла ще сказати, але не була певна, чи їх ніхто не слухає. Відчинила двері…

Василь підняв на нього очі.

– Отже, ти спік рака! – вже веселіше проговорив він.

– Так, – признався Євген. – Уяви моє становище. А чорна й приваблива! Я дивлюся на неї, печу рака, а вона: сматрі, как у нього глазьонкі ігрaють!

– Ха-ха-ха! – засміявся Василь. Але саме в той момент крізь відчинене вікно він чує: Васи-и-и-лю!

Він весь здригнувся. Це Настин голос. Він одразу споважнів, встав і підійшов до вікна. – Я зараз! – швидко проговорив він і без шапки вийшов. Євген навздогін послав йому поцілунок.

Примітки

Бона з руїнами замку – італійська принцеса Бона Сфорца, дружина польського короля Сигізмунда 1-го, в 1536 – 1556 рр. володіла Кременцем і значно укріпила замок. Тому замкову гору в кременці звуть горою Бони.

Освідчення Насті

Василь не вийшов, а вибіг. Зовсім не думав про те, що треба заховати поважність. Настя чекала на нього в темноті, і з усього видно, що вона схвильована.

– Ви можете трохи побути зо мною? – спитала вона відразу. – Ви мені вибачте… Я чула ваш сміх… Ви, мабуть, були в товаристві. Пройдемось так трохи…

Василь подумав: "Для чого цей докір? Хіба вона не розуміє?" Але не сказав нічого. Він ще не забув, що недавно проводив її до тієї діри в ліцеяльному мурі. Чого вона від нього хоче? Але тут на хіднику взагалі не можна говорити. Треба кудись набік. Обоє почувають, що треба буде говорити. Пішли швидко на доріжку, що веде до глибокого яру, звідки беруть пісок. Іншої дороги, де б не було непотрібних свідків, нема. Ніч. Небо всіяне зорями. Серп місяця висить над ліцеяльною вежею. Сіра, нерівна, хвиляста дорога в’ється між зарвами піску, кущами плазувати рослин та випнутими наперед велетенськими глибами вапняку.

– Я вас мусіла покликати, – проговорила Настя. Голос її помітно тремтів. Василь не знав рішуче, що сказати. Йому хочеться обуритись, але він не має сили. Йому знов хочеться благати її, але знов-таки не може. Мовчить. Ступає нерівно по нерівній дорозі, дивиться вниз, нічого не бачить, бо темно, але коли б і не було темно, то думки його скупчені в ньому самому. Він весь оповитий хмарою, туманом, непрозорим газом, що запаморочує думку.

– Ви – мій єдиний справжній друг, – сказала знов вона. – З вами мені легко і безпечно. А я така слаба… Василю, Василю! Допоможіть мені.

Це було сказано справді розпачливо. Він підняв голову. Очі його вперлися в темноту. Уста міцно затиснуті.

– Я вас не зовсім розумію, – промовив він нарешті. – Ви мені нічого не сказали. Ви тільки робите натяки. Ви мені читали вірша… Оце й усе. Потім я бачу вас там, то знов там… Ваше поводження для мене загадкове. Чим я можу вам помогти?

І тоді вона почала говорити. Голос її часто зривався. Вона все сказала. Вона опинилась поміж двох огнів. Вона любить його, Василя, але одночасно живе з іншим. Це її мучить, бо Василь для неї справді все. Він того не може розуміти, але це так. Він дає їй зміст, він наповнює її бажанням жити і то життям великого лету.

Але вона дуже, дуже нещасна. Вона ось кінчає школу. Сестра не може далі утримувати її. Її вітчим відмовився допомагати їй ще з осени, тому вона й мусіла перебратися до сестри. Сестра служить у старостві. Вона дістає мізерну платню, якої ледве вистачає для неї самої. А до того там довідались, що Настя ходить до української школи, і сестрі вчинили авантюру. Їй загрозили – або, або… Або Настя перейде до польської школи, або сестру звільнять з посади. Василь може собі уявити, що значить для сестри та посада. Для неї це все.

Сестра не розуміє і не може розуміти Настиних сентиментів. Вона хоче, щоб Настя перейшла до ліцею. Там може дістати стипендію. Там йдуть нормально лекції. Скінчивши ліцей – одразу посада. А що дасть Насті українська школа? Куди вона з неї вдасться… Особливо, як полька, як дівчина, як людина, несамостійна матеріяльно? Так розважає сестра і по-своєму вона має рацію. До неї ходить отой, якого Василь одного разу зимою застав. Це якийсь з Познаньщини, заїлий шовініст. Як він почув, що Настя говорить по-українськи, його мало не "трафив шляк". Того самого дня вчинив сестрі авантюру і перестав до них заходити.

– І що ж далі? – питає Настя. – Сестра тепер майже не говорить до мене. Вона приходить і не дивиться у мій бік, а я ж від неї цілком залежу. Коли вона відмовить мені мешкання, я завтра опинюся на вулиці. А мені ж потрібний спокій. Мені треба вчитись. Я так все запустила. А скінчити я цього року мушу. А тут новий клопіт. Я заручена… Можливо, знаєте з ким. З Миколою… Ми з ним вирішили одружитися. Ми вирішили, як тільки скінчимо школу – одружимось і поїдемо на студії до Чехії. Так ми вирішили. Василю! Не подумайте, що одруження для мене така принадна справа. Ні. Не те. Я не маю іншого виходу. Бо що, справді, я буду робити, як скінчу? Мене ж нікуди не приймуть на посаду. Українці не мають, а поляки не захочуть. Одруження – єдиний вихід. Але останніми часами Микола якийсь дивний. Він починає мене цуратися. Він тепер не може зо мною бачитися в мене, і ми тиняємось, мов приблуди по чужих садках. Це не гарно. Його це не вдовольняє. До того ж він має багато інших справ. Він почав говорити, що тепер не до одруження. Найперше мусимо вибороти право на одруження. Я його розумію. Він має рацію. Але жити також треба. Ні? Жити треба…

Вона на хвилечку замовкла, набираючи сили.

– А до всього ще й ви, Василю… Це вже щось… Я розумію… Щось, можливо, з люксусу, забаганки… Але повірте мені, Василю… Я почуваю, що втрачаю вас. Розумію… Дуже добре розумію. Так не може бути… Ви ж усе бачите. Не можу перед вами таїтися… І не потребую таїтися. Я

бачила ваш погляд сьогодні перед кількома годинами. Але що я можу зробити? Скажіть мені, порадьте мені!.. Василечку! Я вас дуже, дуже люблю!.. Я вас таки кохаю – великим, справжнім коханням. Не розумію, як це сталося. Отак просто… Отоді… Коли ви зайшли з Лискевичем… Ви пам’ятаєте… І тоді вже ви… Ви не дивуйтесь, що я отак признаюся… Кажу вже все, бо довго, довго не могла отак говорити. Ви тоді запалили мене, і я написала вірші. Ви їх пам’ятаєте? Напевно. Недавно ви їх мені цитували… Я вас покохала, як нікого іншого і не думайте, що це щось легковажне, переходове, між іншим… Що це – химера молодої, розпещеної дівчини… Бачите самі, яка я розпещена, як бавить мене життя. Я вас покохала, бо ви найкраще мене розумієте. Кожна моя думка вам близька. А вас я також розумію. Почуваю у вас щось, до чого сама прагну… Микола мені не так підходить. Його інтереси далекі від моїх. Він зовсім інша людина. Не можу сказати, що він мені неподобається. Ні. Але я… До нього не так прив’язана, як до вас.

Знов перерва і знов мовчанка. А по хвильці вона сказала:

– Ну от, Василю!.. Сказала вам все. Більше не маю нічого захованого перед вами…

Настала мовчанка. З "Тіволі" чути музику. Вони дійшли до кінця яру. Під ногами м’який, білий пісок. Василь весь час уважно слухав. Сповідь коханої дівчини приносила йому полекшу. Він розумів її клопоти, але з кожним словом з його душі спадав камінь по камені. Увійшла ясність і стала між ними. Але знов: як і чим їй допомогти, порадити? Він ще такий молодий. Він ще ніколи сам не був самостійний. Він знайшов її руку і вперше міцно та щиро її потиснув – її сповідь зблизила їх. Відчув, що це не тільки його кохана, але його сестра, його близька і дорога людина. Повернулись назад і деякий час йшли мовчки. Потім Настя знов заговорила:

– І за що нас так гонять? – Це не було сказано. Це з неї вирвалось. – Люди божевільні! За щось прокляті! Бог!.. Хіба він справді є? Католики… Добрі католики! Храми, фіміями, лоби розбивають перед кожним

костельним порогом. Коліна вистоюють… А разом… Їм шкода, коли хтось заговорить мовою матері… Вони язика вирвали б! У душу лізуть! Ніколи, ніколи не буду з ними! З ними!.. Отут! Хай мене крають на кусні!.. На боці гнаних треба стояти! І я буду стояти!..

Василь міцно стиснув їй руку. Настя казала далі:

– Ви пам’ятаєте, Василю, отого добродія, що зо мною танцював на нашій вечірці? Такий високий. Це з суду. Молодий суддя. Поляк. Він був у мене закоханий. Познайомила мене з ним сестра… Але він з тутешніх, тому з ним можна було ще говорити. І я йому також сказала. Все. Все чисто. Він мені говорив щось про західню культуру, що, мовляв, ми несемо католицизм, культуру, цивілізацію. А я йому сказала: коли ваша культура полягає в ненависті до людей – не хочемо її. Ми насамперед люди! Розумієте? Такі, як і ви, як і всі. І ми хочемо жити, бути, бавитись, кохатись, дихати повітрям, грітись на сонці… Так я йому сказала. А він мені: як ви, полька, можете таке казати? – Ви помиляєтесь, коли думаєте, що я говорю від імени поляків, – сказала я йому. Ті на таке не здібні. Ті, кажу, ще самі не встигли вилізти з бриндзи, ще не відшкрябались з багна, в якому лежали, а вже товчуться по чужих головах. Так я йому сказала. Я суддя, – каже він. – Не смієте мені такого казати. – То, прошу, скажіть, що це неправда. Він був елегантний, мав посаду. Залицявся до мене. Сестра була певна, що він зо мною одружиться. Не вийшло. І цього вона також не може мені подарувати.

Василь подумав: "Боже, Боже! Який я був до неї несправедливий! Коли б я міг щось зробити. Вмерти для неї. Допомогти їй. Загладити перед нею свою провину".

– Настусю, – сказав Василь якнайніжніше. – Треба твердості… Більше нічого…

– Це всі кажуть… Твердості… Твердості! Сама знаю, що не м’якості. Не твердості, а ніжності. Любові. Відданості… Щирості… Чому ви

думаєте, що сила тільки в твердості? Хто вам це сказав? Я жінка. Я не камінь. То каміння б’ють молотом, твердим. Бо камінь також твердий. Я – м’яка. Я створена не зі сталі, як це люблять патетично говорити. Не переношу шаблонів…

– А все-таки, Настусю, треба тільки твердості. Не кажу вам сталевої чи якоїсь там гранітної. Не про шаблон тут ходить. Як то каже Семен Іванович: з нас той витримає, хто матиме найбільше характеру…

– Ах, характеру, характеру… З нас ніхто не витримає… Хіба ви! Ви, по-мойому, найтвердіший, – сказала вона дуже переконано.

– Звідки? Я маю враження, що я найслабший.

– Це для сліпого ока. Хто бачить глибше… Ні. Ви дуже суцільний. Це сила. Потім… Я знаю. Ви дуже органічний… Вірю, що ви витримаєте. Так. А ті "сильні" заломляться. Чому? Бо вони… Бо вони… Як би вам сказать? Надуті силою. Ні?

– Я не розумію…

– Дуже гарно ви розумієте. Вони не сильні, а… А безсилі проти моди. Стає модно бути сильними. Чому? Бо хтось написав брошуру, і там було так сказано. Але вони не перевірили, чи можуть вони бути сильними. До сили належить ще й розум…

– І душа! – додав Василь.

– Так. І душа… І як ви тоді правильно сказали на ялинці… І культура. Ви маєте культуру… Селянську, але культуру. Ви маєте міцного батька. Той є сильний. Ви не вдаєте, а це важно… Але ви таки сильні. Я це знаю… Я це чую… Та й всі вони, ті сильні, чують. Вони без вас не зроблять і кроку.

– Ну, ну, ну… Прошу не перебільшувати…

– Мені не до того…

– Вірю вам… Але ось ви, Настусю, все-таки не впадіть. Все-таки тримайтеся. Ви так любите "Контра спем сперо". Так любите авторку цього: "Буду сіять квітки на морозі"…

– "Буду лить на них сльози гіркі", – підхопила Настя…

– Так. І сльози. Тільки хай вони будуть правдиві сльози. Гіркі… І… взагалі… Я знов лізу в мораль. Не люблю цього… Словом! Настусю!.. – він міцно стиснув їй руку. "Тож тепер весна золота!".

І справді весна. Навкруги весна. І на небі, і на землі. І в серцях… Скрізь повно весни. Василеві стає легко… Надійшло прояснення. Він ще не посів якогось становища, але він бодай знає, що є. Ця розмова їх ще більше зблизила. Тепер, здається, і він може сказати їй багато такого, чого досі сказати не міг. Між ними впала перша завіса. Вони вже бачать один одного зблизька.

Коли Василь повернувся додому, було вже пізно, але Євген ще не спав. Він зустрів Василя захоплено:

– Васюк! Ти її цілував? Ти її цілував! – Василь поглянув на нього великими очима, хотів обуритись, але в Євгенових очах стільки щирого захоплення, що Василь проговорив: – Цілував!

Надто вже був би Євген розчарований, коли б цього не було.

Ще того самого вечора Василь писав свого щоденника.

"Ми всі, що виросли під звуки великої війни, якісь трагічні, – писав він. – У нас на устах мовчанка, хоча в душах буря. Чуємо навкруги велике "не можна". Ми єдина в світі молодь, що не має права вступу у майбутнє. Ми всі мовчимо. Я мовчу. Всі товариші мовчать. Бачу раз у раз погляди мовчазних юнаків і мені стає моторошно. Здається, що вони носять у собі живу розпуку. Вони стоять перед прірвою, до якої їх женуть… Перед прірвою тупої, жагучої ненависті… Вони вчаться ненавидіти.

Але я все-таки вдоволений. Цієї суперечності не можу пояснити. Мабуть, це тому, що дні мої – весна. І також, мабуть, тому, що в мені виростає пересвідчення конечної потреби переступити всі "не можна". Так чи інакше, Законно чи проти нього. У душі моїй, повірте, купчиться розуміння не законності, а конечності. У мені виростає нова, нелегальна людина"…

Готують замах

Приходить травень. Усі учні на своїх місцях. Тяжко, дуже тяжко сидіти на шкільній лавиці і перекладати Овідія у травні. Особливо тим, що в їх роду ніхто ніколи не мав діла з якимсь модним Овідієм.

Річицький ходить своїми цибатими ногами по клясі, а його чуприна спинається вгору, ніби горить. Кажуть, він жениться. Він тепер завжди чисто голений, трохи порізаний і неймовірно худий. Семен Іванович бігає з лекції на лекцію, вимахує довгими руками, креслить крейдою на таблиці фізичне приладдя і неможливо замащує чорний сурдут. Він має тепер навіть чисту сорочку. Директор моргає своїми мишачими вусиками, говорить крізь зуби, весь у жовто-білому, ніби британський губернатор в Індії. Варвара Сергіївна – справжня жар-птиця. Вона прилітає, відлітає, кидає накази, блищить пір’ям, дрібно й швидко працюють її елегантні ніжки.

Сьогодні Варвара Сергіївна принесла нову справу. За три дні державне свято третього травня. Українська гімназія мусить взяти в тому участь. Це перший рік, що українська гімназія буде брати чинну участь у державному святі. Всі мусять обов’язково бути. Дістануть прапори, державні орельчики, зберуться на подвір’ю ліцею і звідти вимарш на Бону. На Боні відправиться урочиста служба Божа католицька.

Це була для всіх учнів несподіванка. Всі спустили очі додолу. Ніхто не дивиться догори. Навкруги мовчанка. Ніхто нічого не питає. Жодного радісного обличчя. Варвара Сергіївна дивиться на клясу, і їй, мабуть, також стає ніяково. Вона швидко розкриває журнал і починає питати…

На перерві хлопці сходяться гуртками.

– Підемо на це свято? – падають зо всіх боків питання. Ніхто не дає остаточної відповіді. Мовчанка. Що треба казати? Всі знають усе і без слів. Гнатюк підходить до Шеремети. Очі його блищать сталевим блиском.

– Ти чув? – питає він.

– Ну? – буркнув Шеремета.

– Наш єпископ буде правити службу на Боні.

– Єпископ? – перепитав Шеремета.

– Ну… Він. Той саме, що тоді… при виборах.

– Ага! – сказав Василь, хоча його це якось не дуже торкнуло.

– Будеш пополудні вдома? – поставив ще одно питання Гнатюк.

– Мабуть…

– Я до тебе заскочу…

Після школи близько години п’ятої Гнатюк зайшов до Шеремети. Євген розложив великий, червоний том "Війна і мир" Толстого. Гнатюк увійшов. Він має широкий, добре скроєний рот. Ніс великий і м’ясистий. Очі кольору сталі. Весь міцний, дебелий, тесаний доброю сокирою з доброго дерева. Василь дивиться на нього і згадує Настю. Ммгу… Це він. Так. Він може подобатись. Не має проти нього нічого поганого в думці. Ні злоби, ні заздрості. Йому тільки дещо хотілося за неї сказати, але він нізащо не наважиться. Це було б виявом сентиментів.

– Може пройдешся зо мною? – запитав він. Василь погодився. Євген не сказав нічого. Він уже звик, що вони всі не завжди з ним рахуються і не завжди кажуть, куди й пощо йдуть. Але Євген переконаний, що вони пішли випити.

Гнатюк і Шеремета пішли просто до "Тіволі". Там зараз порожньо. Вечір ще не почався. Догори веде нова висаджена молодими липками дорога, а обабіч неї два бетонові хідники. Справа й зліва розбивають клумби й квітники. Сонце світить весело і яскраво.

Хлопці пішли швидким кроком під гору. Дорогою мовчали. Вони дійшли до піддашшя, де грає оркестра, і там зупинились.

– Сідаймо тут, – запропонував Гнатюк. Шеремета все ще не знав, що той від нього хоче. Він думав про Настю. Можливо, вони тут за неї поговорять. – Ну от, – промовив Гнатюк. – Позавтра третього мая. Наша школа піде туди і буде дивитися, як переможці плюватимуть їй у вічі. Всі будуть липати очима. Директор спереду… Розуміється. Виставить черево і буде також липати. А єпископ буде правити молебень вдячності… Ти розумієш це все?

Василь мовчить. Цього досить. Гнатюк каже далі:

– Але ми можемо щось зробити…

– Хто – ми? – питає Василь.

– Не вдавай дурня. Я і ти…

– Чому ти звертаєшся до мене? – питає Василь щиро.

– Слухай… Не будь шістнадцяткою… Тому до тебе…

Василь його перебиває:

– Є люди міцніші, більші революціонери…

– Мовчи, Василю, коли не хоч дістати по зубах… Скажеш, до Шпачука? Та ж то істерика, баба, якій натуркали, що вона також може бути попадею. Я ще пам’ятаю справу з вивісками…

– З якими вивісками? – питає Василь.

– З вивісками… Ти ж там також прославився… Під час виборів…

– А-а!

– Він же пішов і всім розтрубив, що ви вивіски викрали… А вивіски на другий день виявилися на своєму місці…

– То була помилка, – сказав спокійно Василь. – Але ми справді ходили туди.

– А якого чорта він всім розпатякав?.. Треба мовчати. Розумієш?

– Дуже добре розумію… Камінь також мовчить, коли його розбивають молотом…

– Ну, от… Так ти як? Пристаєш?

– Ну, – сказав скупо Василь. Що мав сказати інше. Він не має відваги сказати щось інше. В його вухах ще звучали Насті слова. Але зненацька він відчув страх. Йому страшенно соромно було признатись і він мовчав. Він вже зрозумів, чого ж власне хоче від нього Гнатюк.

– А маєш ти зброю? – запитав він, щоб затерти схвилювання.

– Є. Так хто з нас? Ти чи я? – і Гнатюк дивиться просто у вічі Василеві. У нього грають під шкірою на щоках м’язи. Очі його холодні. У Василя натомість обличчя завмерло, очі гарячі. Він ще непевний, чи не є це якийсь жарт. Він ще навіть не встигає подумати, але Гнатюк не дає йому часу думати. Він наглить. Без надуми. Раз, два…

– Так хто? – питає знов. – Жеребки?

– Так, – каже Василь.

Він чує, що по спині йому лазять холодні мурашки. Що це буде? Куди це ведеться? Він не хоче! Не хоче! Він ось крикне, він втече… Але не крикнув і не втік, а коли Гнатюк наставив два звернені у рурочку папірчики, Василь простягнув руку, взяв без думки один папірчик, розгорнув його і побачив: Я. Він. Василь Шеремета. Звідки це прийшло? Яка рука підставляє йому цей жеребок. Хто це перед ним? Його товариш… Микола Гнатюк. Але ж ні. Це не Гнатюк. Це якесь видиво, якийсь невідворотній фатум. Чому Василеві уста не висловлять якогось протесту? Він же проти того, щоб робити такі речі. Він не здібний. Він… він…

Ні. Немає повороту. Він піде, він мусить, він зробить! Учора він говорив з Настею. Що подумала б вона про нього, коли б довідалась, що він не виявив себе так, як належиться синові народу, якого схопили за горло і душать серед білого дня. Він мусить боронитися. Мало боронитися, – наступати. нападати, дертися пазурами, кусати зубами, плювати в обличчя кожній небезпеці, з презирством дивитися на смерть, на муки, на кару… Так! Так! І це правдиво! І так має бути!..

Звідки беруться у Василя ті страшні думки? Де джерело його ненависті? Ніжний, чулий, добрий, закоханий юнак Василь Шеремета, якого всі хлопці, мов цукерок, завивали в папірці, щоб він не розтанув… Цей цукор, що горів у вогні натхнення, перетворюючись у якийсь мед, що виливав повінь слів. І раптом цей вибух. Він зараз переконаний, що так саме треба. Так і треба! Раз так хочуть, хай буде так…

Все зроблено. Умовляються зустрітись завтра. Де? Там і там. Василь має випробувати зброю. Він ще не тримав в руках такої, але іншу тримав, і того досить. За ним же війна і революція…

Розпрощалися і розійшлися. Вся справа зайняла не більше як півгодини. Навкруги, як і було. Сонце світить, на клумбах копають дівчата, літають голуби. Невже це вертається з гори Василь Шеремета і йде поміж тим самим світом, в якому родився, виріс і зрозумів себе? Ні. Це не він. Це людина з іншої плянети. Вона прийшла сюди і дивується, що оті он, з грубими, червоними литками дівчата копають, начебто нічого не було, що літають голуби і світить сонце. Чому все не зміниться, не повернеться в інший бік, не перекинеться догори ногами?

Будь певний, Василю, що все буде, як і було. Ти є – все є, тебе не буде – все буде. Не повинен дивуватися, що воно так. Так. Хтось так хотів. Комусь так подобалось. І дивись, як мудро навколо. Скільки барв, музики… Скільки розмаху. Як прекрасно уклалися верстви землі, як міцно вчепилось свого місця дерево, як мудро воно покрилось липкими листочками, як дихає запахом кожний нарцис, як віє вітер і ворушить все, щоб воно тріпотіло…

Василь дивиться, мов уперше за вісімнадцять років. Він десь там, в нутрі заскавулів. Він хоче жити. Так. Він хоче жити. Йому страшенно до болю і корчів хочеться вчепитися за поверхню цієї землі і цупко, з корчами триматись її. Він ціпить зуби і чує їх скрегіт. Ні, не вирвати вам його з цього місця. Це його місце. Йому хтось призначив його, і він повинен там триматися.

Коли Гнатюк пішов, Василь пішов також. Байдуже куди. Йому хочеться все-таки якось все це зрозуміти, упорядкувати. Ні. Не виходить. Думка женеться за думкою, поганяє одна одну, перекидає все по дорозі, твориться хаос. Про все це хочеться думати. Про все відразу. Все обійняти, все притулити до себе, скрізь побувати…

Зайшов до хати. Євгена не застав. Ще б пак… Він так тобі ото в такий час буде сидіти вдома, а ще, скажете, з паном Овідієм, у котрого зовсім лиса голова і все в черепі висохло. Він також пішов, бо Євген також частинка прекрасного життя… Він так само якась комашка і так само він має право бути на плянеті…

Василь сам. Добре чи не добре, а сам. Не знає, куди йти. Він вже виштовхнутий на таке місце, звідки не знаєш, де права рука, де ліва, де добре, а де недобре…

Добре, що нагодився Євген. Він побачив Василя і здивувався.

– Ти вдома? – викрикнув він. – Вже? Випили? Ось тобі лист… Від Кирочки, розуміється. Я тому й вернувся… – та-а-м! Вирує! Ходімо на Широку! Зараз всі там! Усі дівчата і навіть Маня… Бачив їх обох з Волобуєвою. Знаєш що? Давай ми їх засядемо! Добре! Василю! Давай! Затягнемо їх сюди… Сюди! – і Євген показав на ліжка… – Але читай! Читай! Чого такий надутий?

Василь не надутий, але він – сам не свій. Жадної усмішки. Він не сміється разом з Євгеном. Листа взяв і розірвав, ніби це шматок паперу з

цукерка. Щось там байдуже читає. Євген дивиться і не може вийти з дива. Він читає листа від Кири, а виглядає, ніби йому в роті флюс чи болить зуб. Дивний той Василь. Євген на його місці підскакував би до стелі і порвав би все навкруги…

Василь читає відповідь на свого листа. І між іншим там було:

"Я не помилилась. Лист писаний Вам. Ви ж "головний пан редактор". Ви ж там отакі вірші пишете. До Надсона ви з презирством ставитесь, а самі, напевно, його читаєте. Ось вам мій "твір". Не всі, що люблять Надсона, пишуть під Надсона".

Василь прочитав вірш, який кінчався:

А сором я хочу з відчаю

Розсікти відваги мечем.

Давайте ми в ліс утічем

І там одночас здичавієм…

Василь усміхнувся. З цього війнуло на нього чимсь живим. Уявив дівчинку – рожеву, чорнооку, у білому… Вся – ніжність і соромливість. Вона – юна Дафна, за якою женеться хтось… Сатир, ліс, дудочка, шепіт листу… "Давайте ми в ліс утічем", – каже йому юна Дафна. Підсідає Євген. Він також хоче знати, чого Василь усміхається.

– Це чудесно! Василю! Це ж прекрасно! Це вона пише тобі! Ходім на Широку! Там, напевно, вона буде!

Василь мовчить. "Ну що ж, думає він. Навкруги мовчанка, а серед неї ми два. Немає куди відступати. Піду на Бону і, поки всі будуть молитися,

я виконаю призначення… Зітру себе з поверхні цього світу як отого хробачка, що лазить під моєю ногою на липовому листку"…

Євген дивується. Що за чудасія? Він божевільній! Це тільки божевільні так поводяться.

І Василь цього вечора нікуди не пішов. Намагався читати, писав щоденник. Прощався з усім. Писав заповіт. Писав листи батькам. Просив не гніватися на нього. Він мусить виконати свій обов’язок. А коли пізно ліг, то йому ввижалося, що він десь страшенно високо, під хмарами… Під ним поміст з прогнилих дощок. Крізь шпари він бачить карколомну глибочінь і йому страшно провалитись туди. Як добре було б мати крила, щоб, зірвавшись, летіти не вниз, а догори, і не боятися падіння.

Заснув аж під ранок.

Настав другий день. Такий самий, як і минулий. Скрізь повно весни. Василь йде до школи. Там повно паперу, ореликів – готуються до завтрашнього дня. Кожний має причепити орлика до грудей. Це досить велика паперова пляма. З нею треба йти аж на гору Бону. Василь бачив Настю. Вона йому усміхнулась гарною, можливо, найкращою усмішкою. Бачив також і Киру. Проходила майже біля нього і, здається, також посміхнулася. Василеві все здається. Можливо, йому також здається, що всі до нього сьогодні посміхаються, а, можливо, це справді так. "Гарне дівча", – подумав він. І подумав по-новому. Подивився за нею, мов хижак. Помітив її литки і її цілу…

Після школи надвечір знов прийшов до Василя Гнатюк. Вони вийшли. Проти них йде Настя. Василь знов щось помітив за собою. Він уперше не почервонів, правда, він не сам. Біля нього Гнатюк. Вони обидва, а проти них – Настя. Вона натомість почервоніла, але Василь почуває себе, мовби це не він. Його серце майже не здригнеться.

– Ви куди? – запитала Настя.

Гнатюк відповів:

– Так собі… Пройдемось…

А Гнатюк сьогодні дуже рівний, дбайливо одягнений, навіть завжди розкуйовджене волосся сьогодні розділене проділом. Він зараз нагадує ту породу людей, про яких не хочеться казати, чи вони розумні чи нерозумні, чесні чи нечесні. Вони тверді, а передовсім мужні. Вони цим і імпонують, їхня мужність створена не на замовлення. Вона виросла одночасно з ними самими, як руки, ноги і все інше.

Насті він мусить імпонувати – дарма вона каже, що любить Василя. Це не може бути. Ні-ні. Це неправда. Микола мужчина… Вона пішла, бо бачила, що вони не мають наміру залишитися тут.

Аж на горі Василь помітив, що Гнатюкова сіра блуза на животі випнута. Він зрозумів. Це було далеко на горі. Міста майже не видно. Вечоріло. Навкруги лягав спокій. Вони сіли просто на моріг, хвилинку мовчали.

– Ну так що? Не передумав? – спитав Микола.

– Ні! – проговорив Василь.

Гнатюк почав говорити, що і як треба робити. Говорив взагалі. Ось так і ми мусимо… Багато, багато всілякого. Василь не потребує всього чути, бо ті слова – його слова. Що Гнатюк може сказати нового? Вони тепер забули за все. За батьків, за школу і навіть за Настю… Страх подумати… Така відданість, таке напруження…

– А ти голову вище! – сказав Микола. Він ніби бавиться. Він впливає на Василя. Василь справді зводить голову. Можливо і Василь мужчина, тільки Бог не хотів додати йому трохи більше простоти. Трохи більше до всього презирства… Трохи нахабства.

– Ходімо далі туди, – сказав Микола.

– Ходім.

Зайшли в долинку між молоді сосонки. З одного боку з-під землі видирається кам’яна глиба.

– Ну, ось тут. – І вийняв старого револьвера. – Дивись. Стріляють отак… – Націлився в камінь і вистрілив. Звук невеликий. Ніби хто цвіхнув батогом. – А тепер ти. Бери. Ціль в той камінь… Уяви, що то… Ну, хай йому чортяка! Ціль.

Бац! Гнатюк біжить до каменя.

– Не влучив. Паршивий з тебе майстер. Ще раз!

Бац! Гнатюк знов біжить.

– Паршиво! Не виходить! Промажеш!.. Ну, досить. Немає більше набоїв… – Взяв від Василя револьвер і застромив за пояс. – А тепер ходімо. Там нас чекатимуть… До мене.

Вони пішли навпростець через Туніський цвинтар. Згори це вартий подиву краєвид. Верхи дерев, десь-не-десь світло, на розіп’ятому полотнищі вгорі стирчить місяць, з усіх боків співи, з "Тіволі" – оркестра. Усе розкричалось. Ні! Не можна так надто наопашки зрікатися того всього. Але Василь німий. Жадне слово з нього не вирветься. Хочеться кричати, але мовчить. Йдуть широко і вільно, ступають дорожкою через кладовище. Від хрестів кладуться тіні. Василеві спадає раптом думка: "Отут десь, можливо, і я лежатиму. Цікаво, де саме? Тут чи тут? Коли б міг бачити, як то виглядатиме…" Але й цього не сказав Гнатюкові.

Гнатюк мешкає під самими Туніками. На пригірку довгий партерів будинок. Навкруги – сад, серед двору стара акація. Над вхідними

дверима світиться електрична грушка. Знадвору вхід просто до великої кімнати… двері скляні…

Коли вони ввійшли на широку, відкриту веранду, то бачили що в кімнаті повно молоді. Всі реготали. Хтось стояв раком, очі зав’язані, а решта гатили його ззаду. Від диму не видно світу. – Гууу! – загули всі, коли побачили Миколу та Василя. Немає де сісти, ані місця стати. Все запхане. Все запхане. Микола пхнув ногою двері, і вони відчинилися. Увірвалось чисте повітря, цілий двір освітився. Стовбур старої акації також освітлений. Летять з темноти якісь метелики і крутяться біля лампочки.

Усі тут. І Гриб, і Біленко, і Стасюк, і молодший Гнатюк, і навіть Нуждін. Хто їх всіх зігнав? У кімнаті троє діжок, на стіні якийсь портрет… Якийсь патлатий тип, вирваний з якоїсь книжки, без рами…

– Валентине, ну, давай, – сказав Микола. З’явилися кілька пляшок і чарки. З’явилося трохи ковбаси, цибуля, кілька головок часнику. Налили чарки – випили. Потім ще і ще. З кожною чаркою робиться гамірніше. З дверей разом із світлом валує дим. Усі мотилі тікають. Василеві стає тісно. Йому хочеться конечно кинутись комусь на груди, розревітися і все висказати. Але він кріпиться.

Гриб і Біленко заводять пісню. Всі тягнуть за ними. Козенко задер свого носика і тепер він вже не Троцький, а комар. Він, видно, не звик пити і оп’янів неймовірно.

Василь уявляє себе героєм якоїсь поганої повісті і йому ще більше хочеться ревти. Ніколи не було у нього такого бажання ревти. як сьогодні. На ціле горло він співає і цим намагається помогти собі. Посередині – довгий, міцний дубовий стіл, на столі вже все розкидане, стоять калюжі, насипано цигаркового попелу. Козенко співав, співав, а потім щось із ним сталося і він крикнув:

– А тепер танцювати! – Вискочив на стіл, крутнувся, кілька чарок полетіло додолу і з бренькотом розбились, потім зіскочив на другий бік і пішов навприсядки. Декілька хлопців і собі пустилися за ним навприсядки. Решта почали награвати на губі гопака. Козенко виявився завзятющим танцюристом. Ніхто від нього такого не сподівався. Він підскакував з усієї сили, тупав, викручувався. Лампочка під стелею розгойдалася від руху повітря, по стіні скачуть дикі, пелехаті тіні, –

Гой, сиса морда лиса,

як не віриш – подивися!

Завзятюще приспівує Козенко. Всі втомлюються кричати, деякі хриплять, але Козенко невтомний. Він все більше і більше розходиться. Його обливає піт. Він розхристаний, але не перестає танцювати. Це заражає також Василя. Він не витримав. Довго стояв, але нарешті і собі зірвався.

– Поля! – крикнув хтось. – Шеремета танцює! – Всі закричали, бо це була також несподіванка. Ще ніхто не бачив, щоб Шеремета танцював, а тепер ось як він витупує, аж земля гнеться… Губна оркестра посилилась. Танок збільшився, ніби вогонь, коли долляли оливи. І коли обидва танцюристи зовсім потомилися, вони ненароком зіштовхнулися і попали один одному в обійми.

– Це ти, Шеремето? – п’яно і хрипко спитав Козенко.

– Я, Козенку!

Вони тісно, тісно обійнялися і почали цілуватися.

– Це ти, це ти! – говорив, заплітаючись, Козенко. – І чудово. От ти і я. Ми разом… Ми з тобою потанцювали… Так і треба. От. Гей, гей, козацтво преславне, запорозьке, чорноморське, славні хлопці, щоб ви всі

виздихали. Чого так дивитесь на нас? Ми маємо також право на це! Понімаєте? Чого, Грибе, вирячив баньки? Ніжнік… Пробач! Нужндік! Ходи, квочко сіра, сюди! А я, хлопці, чуюся сьогодні як напередодні свята. Ось біля мене Шеремета. Це наш герой дня! Візьмімо на ура!

– Давайте, давайте! – загули всі, підхопили Шеремету і підкинули його майже під стелю. – Ще! Ще! Ще! – кричав Козенко. Потім всі кинули Василя коміть головою на Грибове ліжко. Воно провалилося. Козенко схопив Василя за ноги і потягнув його щосили. Василь переїхав через ліжко поперек і розтягнувся на підлозі. Йому закрутилася голова і він майже стратив притомність. Але, полежавши хвильку, опам’ятався. Над ним уже стояв Козенко у білому простирадлі і говорив:

– Маємо покійника. Він за свого життя був порядний і чесний, творив безсмертні діла. Він увійде до історії з усім, що має. Він викликає у нас подив… – Тут втрутився Микола. – одійди геть! – крикнув він на Козенка. – Сідай, крякало! – відіпхнув Козенка набік, взяв під руку Шеремету і звів його на ноги.

А ніч йде, тікає, місяць лізе по склепінню небесному, місто вщухає. Хлопці розходяться, хто куди і хто коли. Василь йде з Козенком. Вони один одного підпирають.

– Ти, Шеремето, дурень! – меле Козенко. – Ти… думаєш, що… ті каналії переможуть… Ти думаєш, що я проти тебе… Іди геть! Я не проти тебе… Іди до біса! Я тільки… Ти знаєш, яке халєрне наше положеніє… Плюю я на нього, от і все!.. Де ти живеш? Я тебе заведу, а то ти ще застрягнеш десь… Ти, хлопче, п’яний, мов віхоть… Де ти живеш? Біля староства… Почекай… Вони ще тебе самого під самим носом знайдуть… Будь певний…

Вони йшли довго. Йшли глибокою вулицею. До них звисало гілля дерев. Під ногами м’який пісок. Василь п’яний. Він п’яний до нігтів на пальцях. Він ще не був ніколи такий. Під ногами крутиться і тікає земля.

В голові з шаленою швидкістю біжать уривки чогось, що, здається, з ним було, але вже відійшло. Він з усієї сили тримається на ногах, пручається сам із собою. Йому стає нудно. Козенко підтримує його з усієї сили. Крок за кроком вони вилазять з провалля на рівнішу дорогу. Ось вони вже вилізли на ту вулицю, що веде до Василевого мешкання.

– Козенку, – виривається з Василя. Очі його заплющені. Голова хоче кудись зірватися, але не знає куди. – Козенку… ти собі йди своєю дорогою… а я своєю… Ти собі, Козенку, йди…

Козенко перечить:

– Мовчи, Шеремето, а то я тебе запхну отуди під пліт… Кажу тобі… Я веду тебе аж додому…

– Ні… Не веди мене додому… Не хочу… Ти собі йди своєю дорогою, а я своєю…

Але вони йдуть та йдуть. Доходять до будиночка, де мешкає Настя. Василь раптом зупиняється.

– Стій! – каже він. Йому зненацька приходить якась думка. Він її не усвідомлює виразно. Це щось біле, непрозоре, мов молоко. Він міцно тримається на ногах. – Козенку! – каже він. – Дивись! – і показує на вікна, де мешкає Настя. – Бачиш?

– Бачу, Шеремето.

– А що ти там бачиш? – питає дуже поважно Василь.

– Бачу паркан…

– Дивись, Козенку, вище… Бачиш? – знов так само поважно питає Василь. Козенко не менш поважно відповідає:

– Бачу.

– Що ж ти там бачиш?

– Димар, Шеремето…

Василь не вдовольняється.

– Дивись нижче, – каже він.

– Бачиш?

– Бачу.

– Що ж ти там бачиш?

– Вікна…

– Ну, от… Вікна. Скільки їх бачиш?

– П’ять, шість… Шість!

– Не шість, а три…

– Ні. Шість бачу, – каже Козенко дуже спокійно і поважно. Він ледве тримається. – Нагорі три і внизу три!

– А ти дивись тільки нагорі… Там три! Затямив, Козенку…

– Затямив…

– Ну от… Так, ходімо далі…

І вони плентаються далі. Вони один одного підтримують. Доходять до повороту доріжки, що веде до яру, де беруть пісок і де недавно Василь розмовляв з Настею. Василь тягне Козенка туди до яру. Козенко не розуміє, куди вони йдуть, але не перечить. Доходять до місця, де зовсім тихо, безлюдно, де дорога вузька… Тут обидва зупиняються.

– Тяжко тобі, Козенку, стояти? – питає поважно Василь.

– Тяжко, Василю, дорогий, – так само відповідає Василь.

– Так сідай. Тут м’яко… Не бійся… А я буду стояти. Як сяду – не встану…

Ці слова вплинули на Козенка. Він хотів сісти, але побоявся, що також не встане. Він комічно присів навшпиньки, але не втримав рівноваги і повалився наперед головою. Василь дивиться на нього згори і спокійно каже:

– Ти, Козенку, ліпше не качайся… Можеш розбити носа. – Сам Василь хитається над ним, мов годинникове вагалко, ноги йому заплітаються і він непевний, чи втримається навстоячки.

– Ні, – каже Василь. – "Слаб і сміриться гатов", – цитує він Блока і спокійно валиться на землю. Він хотів сісти обережно, але земля виявилась ближче біля нього, ніж він розраховував, і він важко гепнув на пісок.

– Де ти, Козенку? – питає він, випльовуючи з рота пісок.

– Я тут, – чує він спокійний голос. – У мене тече з носа.

– Цікаво, – говорить по-філософськи Василь, – що там у тебе тече з носа?

– Я ще, Шеремето, не знаю…

– Сідай, Козенку, тут ближче… Сідай тут… Я далі не можу… Я слабий… Я не можу поворушити ногами. – Козенко присувається до Василя і обіймає його.

– Ах ти, Василю, – каже він. – Ти мій друг чи ні?

– Так, Козенку… Ми з тобою кревні брати… Тільки в тебе ніс гострий, а в мене тупий… Ти тонкий, а я грубий… Ти любиш попа, а я попадю… Ти віриш у… Ану його до всіх чортів, які тільки є в пеклі. Ми з тобою сьогодні випхнуті за межі, гик, – гикнув він… За межі… е-е-е… – Йому помагає Козенко: – де кінчаються люди і починаються свині… – Так, голубе сизий. Так, мій милий… А хто б подумав… Ти, Козенку, був завжди із своїми Герценами… Ти їх, мов щур, гриз і вдень, і вночі… Ти був, Козенку, такий вже ідейний, такий ідейний, що Господи… Ти вже, здається, самого Маркса почав гризти… Ні? Не кажу я правду, Козенку? І ти, здається, уже перейшов до Соловйова… І все "ні почом", як кажуть наші дядьки… І впився. Га!

– Буває, знаєш… Я вірив, що людина… Що чоловік, як каже Горький, звучить гордо, – говорить десь за плечима у Василя Козенко.

– А тепер? Що? Вже не думаєш? – питає Василь.

– Ні. Думаю… Тільки іноді ось так буває…

– Все то, Козенку, людське. А знаєш, що?

– Ну? – бурмоче Козенко.

– А знаєш ти – що? – ще раз перепитує Василь. – Я завтра вже не буду жити. – Козенко не дивується.

– А що ж ти будеш завтра робити? – питає він флегматично.

– Я завтра, Козенку, умру…

– Ну, то вмирай собі на здоров’ячко… Що мені до того.

– Так, Козенку. Я завтра, мабуть, умру… Я завтра маю стріляти. Всі підуть на Бону, а я… я піду також… Там буде наш… наш… А ти пам’ятаєш, Козенку, як у Варшаві вбили митрополита? – запитав він зненацька. Козенко якийсь час мовчить. Він, мабуть, щось пригадує.

– А що ти там, Василю, верзеш? Ти помацай себе за голову… Чи вона ще ціла?

– Ціла, Козенку… Але я завтра її розіб’ю… Я продірявлю її кулькою…

– Ти, Василю, дурень… Що ти там верзеш? У мене з носа тече і я вже тебе закапав… Ти краще відсунься…

Але Василь каже далі своє:

– Але мені хочеться жити… І зо мною піде ще хтось… Ти знаєш його… Він є наречений… Розумієш? Наречений на загубу… Одна дівчина буде плакати, Козенку… А що нам до того, що хтось буде плакати… Ні, Козенку? Що нам до того, питаю я… Мене завтра на цьому світі однаково не буде… Я буду в землі… Буду гнити, як здохлий кролик… І земля буде забирати від мене моє тіло… Ти розумієш, Козенку? І зістануться з мене одні кісточки… Руки… ноги… черепок… пальці… волосся… А все решта піде в землю… Так… Піде в землю і з мене виросте квітка…

– Ні! – протестує зненацька Козенко. – Не квітка, а будяк… Будяк з тебе виросте, Василю… Бо ти ось тут серед ночі на дорозі валяєшся… І грішиш… Ти мелеш дурницю… Смерть, Шеремето, – не забавка… Про смерть отак по п’яному не говорять…

– Може ти кажеш правду… Я не сперечаюся… Хіба я що кажу? Хіба я не кажу правди? Ти все думаєш, що я п’яний і верзу дурниці… А от ти завтра побачиш… Побачиш, чи я плів дурниці…Отак з дурниць, з дурниць і вийде не дурниця… У нас на селі діти бавились у весілля… Їм треба було вітати молоду, як то роблять, з вогнем… І вони запалили солому… під клунею… І вийшов вогонь… А ми, Козенку, також діти… А тепер можна вже й вставати… Тільки ти, Козенку, не говори про це. Нащо? Ліпше не говори… Хай то буде між нами… Це ліпше… А тепер встаньмо…

І Василь почав вставати. Земля під ним хиталася, ніби він лежав не на піску, а на розхвильованому морі. Він підіймав голову, але з ним також підіймалась земля. Він пробував звестися на руки, але вони ламалися в ліктях, ніби сірники. Козенко пручався також, але йому це вдалося скорше. Він якийсь час лежав, щось міркував, щось перекладав в пам’яті… Одно сюди, друге туди… Потім у голові йому почало прояснюватись, ніби над ними пройшла якась хмара і засвітило сонце. Він рукою обтер носа і почав зводитись. Став на ноги. Перед ним ще лежить Василь.

– Ну! Гей! Василю!.. Вставай! Підемо… Дай руку…

– Мені так добре на сирій землі, – чує він голос. – А скільки на небі зір… Бачиш, Козенку? А пам’ятаєш, як вмирав на полі бою князь Андрій. І як йому хотілось жити… Кожному жити хочеться… Зорі до нас моргають… Вітер для нас віє… Весна…

– А ти вставай! Треба нам вже йти, – каже Козенко.

– Я тут, Козенку, залишусь. Ти собі йди. Я тут залишусь. Хай мене ніхто не бачить. Тут собі ніч, та я, та ти… Тут ми самі, без законів. Тут ніхто нас не гнобить… Думай собі, що хочеш… Мені так, Козенку, добре при сирій землі, як нашим предкам у чистому полі, на степу… Ми так звикли вже до сирої землі, що відлипнути від неї тяжко.

– Бо ти, Василю, п’яний, – спокійно каже Козенко.

– П’яний. Але я все пам’ятаю. Ось лежу я на землі, мов гора… Сам-один під зорями. Руки заложив за потилицю і дивлюся на небо. Під моєю спиною земля. Я чую її. Нерви мої зростаються з її нервами. Кров моя пульсує разом з її кров’ю. Я дихаю разом з нею в один такт… А ти, Козенку, кажеш, що я п’яний… Я вже тверезий, тільки ноги мої ще не хочуть слухатись моєї голови. Хай не слухаються. Я ось зате полежу тут, бо інакше я не полежав би… Мені було б соромно…

– Добре, Василю, коли й ти сам не будеш слухатись твоєї голови, – повчає Козенко. – А тепер вставай…

– Ти. Козенку, не поет. Ти – пісна, черства личина. Ти не дивишся на зорі. Ти з усього смієшся. Для тебе немає краси… Недаремно ти писав: "Краса красою, а життя життям", і там доводив, що в купі гною живуть черви і вони важливіші, ніж квіти, бо хоч не пахнуть, зате переробляють гній, з котрого виросте стебло, а на ньому колос, а з колоса буде хліб, а хлібом нагодують дітей…

І ти так, Козенку, дивишся на все. Бо в тебе таке гостре, гніде око, бо ти не бачиш барви, а як бачиш її, то як бачиш?… Скептично. Ти в неї не віриш. Це ми тільки думаємо, що ось та барва червона. Ми так її назвали, а вона, можливо, синя чи бузкова, чи якась бура, як шкура ведмежа. А я, Козенку, хотів би заспівати якусь пісню. Якийсь гімн хотів би я заспівати.

Я хотів би дати світові щось дуже гарне. Я дивлюсь на всіх наших товаришів… На тебе, на Приходу, на Гнатюка… На всіх дивлюся і думаю, що от як добре було б, щоб ви всі якось залишили по собі слід на землі. Подумай тільки, Козенку… Перед нами на цій ось малій поверхні пройшли міліони, ні, куди там міліони – біліони таких, як ми. І всі вони зникли невідомо куди і ми не знаємо, хто вони були і для чого вони тут були… Не знаємо також, як вони жили і як зникли.

Я, Козенку, хотів би, щоб так не було з нами. Розумієш мене? Я вас хотів би всіх возвеличити. Я вам хотів би дати безсмертя. І я нічого за те не хочу від вас. Я тільки хочу так, бо я думаю… Козенку! Я тобі щось скажу: мій батько і всі мої предки так не думали. Ти це добре знаєш. Вони жили собі, як живуть таргани у припічку. Вони нікого не зачіпали і тішилися, коли й їх не зачіпають. У них напевно була душа, бо вони мали мову, лаялись нею, але та душа була малою, ось як ця піщинка серед моря цього піску. Така душа ні на що не могла здатися.

Але я, Козенку, вже інший. Не знаю, яким вітром мене привіяно у цю гущавину дрібненьких душ… Не знаю, хто мене пхнув сюди у це півпекло… Як то у Шевченка – пригадуєш: "у тому раю на землі, у тій хатинці у гаю я бачив пекло". Щось так, здається. Не пам’ятаю зараз. Пекло я бачив так само, як і Шевченко, бо й він так само, як ось ми, невідомо звідки прийшов до тієї хатинки чи краще до тієї буди собачої, де люди жили разом з тарганами і поросятами…

Мені вже, знаєш, душно. Ще не сходить сонце? Я ще всього не сказав. Така ось, Козенку, ніч… Куди ми підемо? Сідай краще біля мене… Ти, Козенку, все-таки золота душа. Я тобі це кажу одверто, бо куди з правдою? Ти мені подобаєшся, і я зовсім на тебе не гніваюся, що ти смієшся з мене. Як я смішний, то смійся. І я, властиво, ні на кого не гніваюся. Я мирна людина. Сам не знаю, чому я взявся до цього…

Ні. Краще вже мовчати. То недобре звучить. Якась у тому істерика. І я тобі признаюся: я добре тямлю одну твою розмову… тоді… пам’ятаєш, як ми вертались з якогось засідання. Ти казав про неспокій, про чинний

спротив… Але я в це, скажу тобі одверто, не вірю. Поки ми не виростемо, нічого з того всього не вийде… Але це не значить, що не буде спротиву. Буде. Це само собою. Хочемо ми того чи не хочемо… Але вирости нам треба. О! Тоді буде спротив інший. Так, Козенку… А мені вже однаково…

Вони говорили довго. Козенко присів. Посвіжіло. Оп’яніння в них проходило. Мова їх ставала дедалі тверезіша. Козенко ввійшов у свою нормальну колію. Він висловив і свої думки. Вони не могли розірватися, мов дві ланки одного ланцюга.

Небо на сході почало рожевіти. У кущах "Тіволі" засвистали якісь пташини. Зорі поволі зникали. З темряви ледве помітно виступили обриси Бони. Легкий туман стояв над сонним містом. Весна.

Примітки

Слаб і сміриться гатов – цитата з поезії О. Блока "Ангел-хранитель" (1906).

як каже Горький – репліка з драми російського письменника Максима Горького "На дні" (1902), що стала крилатою фразою: "Человек – это звучит гордо".

вмирав на полі бою князь Андрій – Андрій Болконський, персонаж роману російського письменника Льва Толстого "Війна і мир" (1869), був поранений у битві під Аустерліцом.

у тому раю на землі – перифраза поезії Тараса Шевченка "Якби ви знали, паничі…" (1850): "В тім гаю, / У тій хатині, у раю, / Я бачив пекло…".

Крем’янець

Всемогутня рука, яка колись розділила твердь від невидного неба, яка вілляла води в свої місця, яка поставила над всесвітом страшне світило і всьому малому і великому повеліла затремтіти, радістю бути, – та сама мудра рука одного разу вдарила у твердь плянети і лишила на ній глибокий, широкий, розлогий слід. Від сходу на захід, півмісяцем розсікла вона ланцюг гір Авратинів і, лишивши за собою рештки несформованої природи, вийшла на широкий простір долини, прошитої тонким шитвом хвилястої Ікви. На узбіччях лишились урвиська, порвані рештки затверділого вапняку, уламки гранітних залишків, горби з мішанини піску, крейди, кременю, глиняні стоки та залишки морського дна, на якому міліони літ плазували і вмирали ніким незлічені тварі.

Згусла і ствердла в такій своїй подобі ця ось частина землі. Обабіч станули високі горби. Посередині, мов велетенський шолом, залягла гора. Земля забажала дати рослинність, і з надр її виступило на поверхню дерево всілякого плоду і роду, і поросла свавільно всіляка билина, і вкрила смуглясті узбіччя своїм густим руном зелена мурава і барв різного цвіту оздобила все яскраво і свіжо. Густо і міцно скріпило все жилаве коріння, що втиснулось у кожну щілину в каменю, пробило крейду, розсунуло збиту рінь, вишукуючи для себе вологи, поживи, сили і краси. Буйно і барвисто вкрилась крутояра долина соковитою зеленню.

І крутилась далі плянета в просторі. Мов невеличкий м’ячик у безмежжі, робила вона свій лет. Чергувалися безліч днів і ночей, чергувалися зими, весни, літа і осені. Безконечно творилась не збагнута ніким і ніколи містерія життя і нежиття. І, можливо, тільки зарви гір час від часу відкривають книгу, писану мушлями, і на їх перлямутрових залишках читаємо непомітно маленьку частинку того, що було.

Але прийшла сюди колись перша людина. Вона вийшла на гору серед яру, оглянулася на всі боки і розложила піл каменем своє перше вогнище. Навкруги було повно всілякої звірини і птаства, а там далі, у

широкій болотяній ріці, – повно риби. Людина не покинула цього місця, вона тут далі була, далі робила вогнище…

Вона родила тут нащадків, що з покоління в покоління тут вмирали, ховали свої кості під землю і родилися знов. Приходили чужі люди, які несли з собою зброю всіляку, і вогонь, і топори, і меч. Тутешня людина стиналася в лютому змаганні, лилася кров, і поволі всякала в землю. Хтось перемагав. Знов ставав мир і знов росло, буяло, цвіло життя.

Одного разу на тій найвищій горі почали щось мурувати. Це були вже мудрі люди. Вони сказали собі, що цю землю будуть боронити не тільки своєю кров’ю, а й своїм розумом. Вони позносили багато каміння, вони звели грубі мури, вони поробили башти, вони закували в залізо браму, вони поставили людей у кованих панцерах, вони дали в руки тим людям пальну зброю.

Навкруги все підкорилося тим людям, що обшили себе каменем і залізом. І внизу, отам по всіх ярках, по всіх галявинах між дикими заростями шипшини та глоду, де цвітуть дикі черешні та яблуні, повстали хижки. Поволі між камінням повилася перша стежка, побігла зі сходу на захід, уздовж малого чистого потоку, що пробивався між зірваними на горі і звваленими додолу велетенськими каменюками…

І всьому тому дали назву: Крем’янець. Від слова кремінь. Від каміння, що лишилося тут з морського дна і своєю перевагою над іншими породами накинуло усьому свою назву.

І чи знаєте ви це місто? Ні. Ви його не знаєте. Колись поїдьте туди. До нього веде тепер маленька залізнична, зазначена майже на всіх мапах червоною жилкою. Це – невеличка від бочка від станції Дубно, вона проходить попід розлогим лугом річки Ікви, яка перерізує дубові ліси Смиги і в’ється, мов сірий вужик, крем’янистими полями. І не будете шкодувати, відвідавши ці місця. Особливо, коли настає весна, і все

заллється цвітом, і ви вийдете на гору Бону, і поглянете на всі боки, куди вам захочеться…

І тоді ви, напевно, здіймете з вашого спітнілого чола капелюх і будете дивитися на це диво, що поклалося перед вашими ногами так спокійно і так покірно. Вам впадуть в очі білі, мов мармур, осяяні сонцем будівлі старого ліцею з його червоноверхими вежами. Вам блисне довгим зигзагом здалека Іква. Вам заманячить в тумані обрію Почаївська вежа. Перед вами тисячами переливів замиготять барви стріх, тіні покритих зеленню ярів, облиті квітами узбіччя пригорків, барва патлатих, старечих каштанів, косатих берізок, шерехатих, сивих акацій, оздоблених широчезними коронами столітніх дубів.

І ви повірите, що це є добре, гарне місце на плянеті…

Третє травня

Сьогодні третього травня тисяча дев’ятсот двадцять третього року місто Крем’янець є саме таке. Сонце встало того дня о третій годині дев’ятнадцять хвилин. Велике, яскраве, жовтаво-червоне. Небо злегка поблідле, ніби вкрите легеньким серпанком. Долиною над містом, виписуючи літеру С, ліг туман. По садах цвітуть рожево-молочним цвітом яблуні. А на всьому разом – велич великого, буревісного молодого життя. Весна розшалілася на всі боки. Вона чудодійно виливає на кожну комашку, на кожну билинку, на все, що тут і там, що бачать очі і чують вуха. Звуки, барви, рух, легкі, ледве помітні відрухи великої гармонії, міцне, п’янюче повітря з переливом пахощів, що поволі, мов хвильки повітряної ріки, пливуть назустріч сонячному сходові, десь там зустрічаються з молодим східнім вітром, що бере їх легко в обійми і повертає назад.

Сонце підіймається вище. Воно, мов божество всесильне і нестримне, підіймає свої велетенські золоті повіки і бачить все. Воно

скрізь, де тільки є життя. Кілька позолочених хмарин зупинились на одному місці і лежать, мов пливучі, казкові острови.

Місто прокидається. На всіх будинках мають біло-малинові прапори. Вулицями йдуть люди. Вітер спокійно коливає полотном прапорів. Звідкілясь вириваються звуки першого маршу. Он там під ліцеяльними мурами, мов комашки, купчаться чорні крапочки. Вони спливають малими потічками у більший струм і зникають за ліцеяльними мурами.

Від станції над'їжджають перші чети вершників. На сонці виблискують мідні розтруби музичного приладдя. Мають малесенькі прапорці. Коні йдуть повільно, і здається, що чути цокіт їхніх копит по бруку. Ось вони вже доїжджають до монастиря. Труби блиснули на сонці, і полився грайливий марш кінноти. Вже виразно видно барву прапорців на списах. Білі коні оркестри ритмічно вицокують крок.

Минають хвилини. З ліцеяльних мурів виступають перші колони молоді. Йдуть соколи. Йдуть гімназисти польської гімназії. Йдуть ліцеїстки. Виходять з воріт і загинають довжелезну підкову учні української гімназії. За ними так само виходять семінаристи духовної семінарії. За семінаристами гімназистики гімназії Алексіної. А далі – комерсанти, а за ними почали свій похід народні школи. Спереду улани. Вони виграють марша, а за ними довгою рікою – молодь, молодь, молодь…

І мають скрізь прапори, і скрізь велика весна.

А Микола Гнатюк і Василь Шеремета майже непомітні. Облиті сонцем, сидять вони на сірому камені. Вони дивляться догори на місто, і бачать усе. Вони обидва бліді, мов крейда. Очі позападали, але зір напружений. Біля них пасуться під горою корови й кози. Кілька малих пастушків так само, як і вони, дивляться згори на місто. Біля них тихо, тільки час від часу Василь Шеремета питає:

– Не бачиш нічого?

– Ні, – відповідає Микола.

І вони знов дивляться. Вони хочуть побачити знаний повіз, у котрому має виїхати на гору їх призначення. Але похід проходить, вже досягнув гори, чути, як оркестра заграла гімн, чути католицький однотонний спів, а його немає. Нерви Шеремети напинаються. Він вже пережив перші припливи хвилювання, але зараз надходить дев’ятий вал. А що як на тій он доріжці з’явиться каретка?.. А що, як вона тільки спізнилася? Так. Хвилини тягнуться надто довго. Кров приливає до голови і б’є у скроні. Уста засихають. Очі все більше і ширше дивляться, ніби вони галюцинують.

А на грі співають "Те Део". Чути дзвінки. Під небо глухо підносяться латинські слова. Десь там є Бог і він все це чує і, напевно, бачить. Ні, ні… Василь не може далі сидіти на теплому, шорсткому камені. Він зривається на ноги. Шкода, що ноги ковзаються по схилі, а то він біг би. Це неможливо! Це неможливо! Кричить ціла його істота. А хвилини йдуть невблаганно. Минає година…

Досить. Василь підходить до Миколи:

– Знаєш, Миколо. Не можу більше! – Микола поглянув на нього своїми сірими очима.

– Не можеш? Так ходи сюди!

Василь вже знає, чого той домагається. Він обережно виймає з-під пояса на животі невеличку річ і передає її Миколі. Але це ще нічого не значить. Тягар з нього не спав. Навпаки. Можливо, навіть збільшився. Микола взяв ту саму річ і старанно засунув його собі під пояс на животі. Він дивиться вперед рівно і, здається, байдуже. Непомітно, щоб так сохнули йому уста, як сохнуть вони у Василя. Василь дивиться на нього і

знов пригадує Настю. Це добре, що вона вибрала якраз його. Він такий міцний, а вона така гарна. Це прекрасне сполучення. І Василеві стає дуже, дуже прикро…

Але призначення не прийшло. Воно чекає десь на них в іншому місці. Даремно. Все скінчилося, і хлопці повільно сходять униз. Схил гори всипаний молоддю. Василь і Микола також молоді. Тепер вони змішалися з юрбою, що з гамором, мов камінці, летить униз. Тільки Микола та Василь блідніші від решти…

Обидва зайшли до Хмелюка. Той також не ходив на Бону. Що там згубив, що має туди йти. Що скаже Варвара Сергіївна? Що скаже… Відомо. Буде гомоніти про обов’язки, про потребу порядку, про те, що вони молоді… Так. Вони і самі знають, що вони молоді… Так воно й є. Замовляють собі трохи їжі і трохи напою – їм тут ніяково сидіти.

Як Василеві, так і Миколі свербить язик, щоб комусь розказати про своє геройство. Хмелюк порядний хлопець і йому можна. Вони беруть усе з собою. За цвинтарем на горі у цей час нікого немає. Там прекрасно. Вони йдуть туди, сідають на свіжій траві. Василеві пригадуються проводи, йому приємно. Він знов живе і скрізь весна. Але чому той Микола так на нього дивиться?

– Ех, ти устриця, устриця! – виривається з його широких уст. Василь випиває чарку і починає оповідати. Хмелюк дивиться на них з заздрістю. Як це так, що вони кажуть йому про це аж тепер. Але Василь признається:

– Не витримав, каже, я. Передчасно підняв руки… От він… Подивись на нього. Він взяв у мене револьвера і стояв, як вояк на стійці… – Так. Василь захоплений Гнатюком. Він обіцяє собі, що буде надалі сильнішим. Але це було вперше. На цей раз досить. Більше такого не треба…

Вони трохи випивають. Настрій підіймається. Всі троє жваво балакають, сміються. Потім встають, кидають в кущі пляшку і швидко йдуть униз. По дорозі внизу вони зустрічають Мединську. Це прекрасний випадок. Біля самої її фіртки. Як це добре, що вони її зустріли…

І що це сталось з Василем? Його серце ані трохи не тьохнуло. Навпаки. Він веселий. Ось він вільно підходить до Насті, бере її руку, підносить до уст і цілує, мов руку дами. Червоніють інші, але не він.

– Відколи ти такий джентльмен? – питає згорда Микола.

Настя дивиться на Василя здивовано й поважно. Вона цього не сподівалася. Він питає її, чи була на Боні. Ні, вона також там не була. А куди вони йдуть? От, так собі…

– Ну, але я йду! До побачення, Миколо, – каже Василь.

– Хмелюче! Йдеш?

– Ходімо, – каже той.

Микола з Настею лишаються, а ті відходять. Василь іде зовсім вільно. Він уже все має за плечима. Чує полегшення. Він щось лишив за собою. Навіть боїться признатися, але він вдоволений, що нарешті позбувся Миколи. Йому від цього стає радісно. Йому хотілося б дуже побачити зараз свого Євгеника.

– Ану зайдімо, – каже він до Хмелюка, коли вони зрівнялися з його фірткою.

З грюкотом, гамором вони заходять. Євген лежить горілиць, весь мов чорна хмара, йому страшенно нудно, увесь час сам, нічого не розуміє, що діється з тим божевільнім Василем. Але і ось той божевільній. Він накидається на бідного Євгена, падає йому просто на

живіт, душить його з усієї сили, вириває йому з рук "Війну і мир" і, нарешті, цілує його. Просто цілує і то при всіх, ніби він христосується.

Ніяка сила не витримала б цього пориву. Не витримує його і Євген. Він зривається на ноги і намагається розгойдатися, щоб і собі попасти в тон Василеві. Але це йому не зовсім удається. Василь хоче йому помогти. Він хоче вділити йому частину свого захоплення. Він хоче взагалі щось йому сьогодні подарувати. Він має багато. Стільки йому дано і чому б йому не поділитись з Євгеном. Ну, що б йому таке зробити приємне? Є! У нього є думка.

– Євгене! Ходім! – гукає він.

Вже по дорозі Василь шепнув Євгенові, куди вони йдуть.

– Ні-і! Це неможливо, – засоромився Євген.

– Чому? Ну що ж тут такого? Ну, прийдемо… Добрий день, добрий день.

– Куди? – цікавиться Хмелюк.

– До о. Ніколая, – вирвалось у Василя.

Хмелюк розреготався:

– Що ти, Василю? З глузду з’їхав?

Але не так думає Євген. Він зовсім не регоче. Він соромливо спустив очі. Що сталось? Що сталось? Хмелюк нічого не розуміє.

– Ти, Хмелю, нічого не розумієш. Нас о. Ніколай не цікавить. Цікавлять нас інші речі…

– А які?

– Кирочка й Мирочка…

– А-а! А хіба вони там живуть?

– Там.

– Ну, тоді це інша справа… Але я не піду, – каже Хмелюк.

– Ти йдеш чи не йдеш, а ми йдемо… Ні, Євгене?

Євген тільки стиснув плечима. Він не має відваги. Як так? Прийти, що там робити? До дівчат? Ні! Євген від самої думки паленіє, а що з ним станеться, як він прийде туди. Але Василь невблаганний. Вони вже прямують на Туніки. Хмелюк по дорозі відстає. Євген йде, мов на кару. Він вагається, але йде. Не має сили ставити спротиву. Ось вони все далі й далі. Ось вони вже в тій глибокій дорозі, де така приємна тінь, де стільки птахів і стільки пахощів. Через живоплоти проглядають згори садки, квітники, кущі безу, кущі жасмину.

А хлопці все йдуть. Василь не має стриму. Ось уже видно туніську церкву. Біля неї сад і в саду велика хата. Навколо квітники, розпускається лілея, косетень, цвітуть різнобарвні тюльпани, білі нарциси, лапаті братки. Кущі безу понабрякали і, здається, ось-ось бризнуть цвітом. Жасмин вистрілює нові паростки, які оздоблюються білими бруньками.

І ось вони біля залізної фіртки. Ні! Євген далі не може – то був збілів, тепер знову вкрила його хвиля червона. На носі та на чолі йому виступили крапельки поту. Він не піде. Це надто, надто ризиковне підприємство. Але Василь сьогодні буря. Він ламає кожний спротив. Він уже відчиняє фіртку, а Євген тягнеться за ним, мов каторжник, прикутий ланцюгом. Вони йдуть стежкою просто до оброслого плющем

ганку. З обох боків цвітуть нарциси. Вікна з лівого боку будинку навстіж відчинені, до них навскоси заглядає передвечірнє сонце, а з них чути гру на роялю. Вальси Штравса вириваються назовні, чути сміх, тупіт ніг. Там безперечно танцюють. Євген западає у землю. Ноги під ним підгинаються. Василь почувається також негаразд. Ну, прийдуть. І що ж? Всі чужі…

Вони собі танцюють. Кира й Мира ж весело бавляться. Але геть всілякі розважання. Мудрування – перешкода чинові. Вони йдуть на ганок. Там плетені стільці і застелений стіл. На столі посуд і рештки тістечок. Тут, мабуть, недавно пили чай. Ще не встиг розвіятись дим. Двері до сіней відчинені, і хлопці входять туди. Ліворуч, праворуч – і просто двері. Василь постукав ліворуч…

І от двері відчиняються. Якийсь незнайомий панич. Кира і Мира в буйному танці вальсу. З ним ще пара дівчат, і ті також танцюють. Василь і Євген втискаються в двері. Вони тут, мов два пастухи, що вернулись зо степу. Шапки тримають у руках.

Але ось вириваєтся Мира. Вона покинула свого кавалера і біжить до дверей.

– А! Панове! Прошу, прошу! Кашкети сюди… Прошу… Знайомтесь… Це, панове, колеги з гімназії. Ікс, Ігрек. Зет… Будьте, як вдома. Танцюєте? – глянула на бідного Євгеника. Носик його зовсім употів. Він щось муркоче під ніс і робить все, що робить Василь. Незграбно переступає з ноги на ногу. Обережно сідає і потрапляє на власного кашкета, якого поклав перед хвилиною.

А валець кінчається.

– А-а! Панове карандаші! – звертається до них один дебелий парубійко, що допіру випустив з обіймів Кирочку. Вона рожева, як

звичайно, але чомусь мовчазна. Вона також підійшла до Василя й Євгена і мовчки подала їм руку. На привітання "карандаші" відповіла Мира:

– Пане книше! Кому, кому, а вам би мовчати…

Василь і Євген пізнають, що всі, що тут, є семінаристи, їх четверо. Мабуть, поповичі. Всі вони старші й поводяться зовсім вільно. Мира намагається підтримати товариство нових гостей. Збоку стоїть старе піяніно. Біля нього сидить пані у чорному. Мира підводить і знайомить з нею Василя та Євгена.

– А-а! Ето ви маладци? – вириваєтьсяз неї. – Наші дєвочкі часто о вас вєдут разгавори.

Яке недотримання таємниці. "Дєвочкі" ніяковіють, але що ти зробиш з такою балакучою "тьотьою".

– А каторий із вас Лискєвіч? Ви? Етот от, каторий? – звертається вона до Мирочки. – Ето ваш брат учітєлєм у семінарії? Да? Очень пріятно… Не стєсняйтєсь, маладой чєлавєк. У нас все сваї…

Так. "Тьотя Катя" дуже Євгенові допомогла. Вона його врятувала. Він уже має співбесідника. Про батька, про парафію, про старшого брата, що викладає в семінарії. Згадали також Валентина. Всі тут його знають.

– Что ж он тепер? Пйот по-старому? – спитала тьотя Катя. Євген здвигнув плечима. – Дєвочкі, – звернулась тьотя до панночок. – Я єщо заіграю. Пріглашайтє нових кавалєров!

– У нас дами єщо не пріглашають, – відповіла одна. А! Це Кира. Вона заговорила. Нарешті.

– Да, – відповідає тьотя. – Но ані стєсняются.

Це для Василя та Євгена погана атестація. Василь покаже, що вони зовсім не "стєсняются". І як тільки тьотя заграла новий вальсик, Василь одразу підійшов до першої незнайомої і запросив до танцю. Він трохи вайлуватий, але все-таки танцює. За ним пішла і решта. Євген таки не ризикнув. Кира й Мира танцюють також. Василь тримає в обіймах якусь бльондинку. Вона танцює байдуже і на Василеві питання відповідає неуважно. Можливо, вона невдоволена. Але Василеві байдуже. Він танцює, мов божевільній. Крутить і крутить набундючену панночку, аж їй розвіваються кучері. А коли перестали, Василь дерзнув на більше.

– Що ж, – сказав він. – Ніяких фантів, пошти? Ану заграємо!

– Так. Прекрасно! – озвалась тьотя. – Дівчата, заграйте собі, а я тим часом відпочину… Ми колись також грали в фанти…

– У фанти, у фанти! – загомоніли дівчата. Але тут всі оглянулись. Двоє хлопців зайві.

– Не біда! – сказав Василь. – Ми ось два… Я і він, – вказав він на Євгенчика. – Євгене! Ходи. Сідай… Або ні. Я роздаю фант… Сідайте всі. Ти, Євгене, сюди… А зрештою – все одно… Перстень? Так. Перстень. Хто зичить перстеня? Мирочка… У вас бачу перстень… Стягайте…

Василь почуває себе, мов риба у воді. Ніколи цього з ним не було. Навіть ось семінаристи пасують перед ним. Він уже вносить щось своє. Все починає рухатись. Семінаристи також сідають упереміш з паннами. Усі простягають долоні. Василь роздає фант. Він зложив обидві долоні, а між ними маленький золотий перстень. По черзі вкладає свої долоні в долоні інших і десь має залишити перстень.

Гра дедалі жвавішає. Всі починають захоплюватись. Євген розходився також. Вже зібрано купу фантів. Перстеники, гребінці, носовики, дзеркальце, шпилька. Ще і ще набирається того на столику перед трюмо. І нарешті досить. Розгравання фантів. Василь розграє. Ні,

ні… Всі протестують. Розграє тьотя. Ні, розграє він, Василь. Прошу. Починаю. Бере в руку фант.

– Що має робити цей фант? Йому відповідають: Носити пошту!.. Голубів годувати! Заспівати соло! Ні! Соло ні! Носити пошту! Пошту!

– Ну, отже, пошту, – каже Василь. – Чий це фант? – Веселовського.

Веселовський йде до сіней за двері. Стукає.

– Хто там? – листоноша.

– Що приніс?

– Листа.

– Скілько марок?

– П’ять.

– Які? Червоні? Сині?

– Червоні, – відповідає за дверима.

– Сині, сині! – кричать панночки.

– Червоні, червоні, – кричать хлопці, а найбільше кричить Євген, який вже зовсім розійшовся.

– А для кого? – питає далі суддя.

– Для панни Мирослави Красовської, – повільно вимовляє голос за дверима…

– Мирочко, Мирочко! – викрикують дівчата. Мирочка вся, мов в жару. Вона протестує:

– Сині, сині! Я не піду. Не хочу листа… Ні, ні, ні!

– Раз дістала листа, мусиш відібрати його.

– Але з синіми, – протестує Мира, та її вже випихають за двері. Звідти чути тупіт ніг, сміх і по хвилині вбігає червона Мира, а за нею також червоний Веселовський.

– Ні. панове, – каже Веселовський. По-мойому, як грати, то грати. Хто не хоче виконувати приписів судді, не повинен брати участь у грі…

– Правильно, правильно, – загули всі. Василь додав також: – Хто не виконає постанови суду, на того буде накладено окремий присуд… Мира викликає!..

Мира сховалася за дверима. Вона тепер стукає. Знову летять запити. П’ять марок. Червоні. Для Кири… Голосні протести. Всі невдоволені. Стукіт ніг об поміст. Вигуки. Суддя також не погоджується. Повторює: "для кого"?

– Для… для Жені Лискевича, – чути за дверима голос. І зараз за тим: – Але сині, сині…

Всі кричать – червоні. Євгенчик паленіє. Він не може встояти. Він не наважується, як і Мира, вийти за двері, але його вже випхнули. За дверима мовчанка, і по хвильці вривається до кімнати зовсім рожева Мира. – Далі! – кричить вона.

Гра триває. Перебирають усіх. Василя не викликає ніхто. Йому це не зовсім подобається, але сьогодні він не звертає на це уваги. Він щасливий. Він чує себе легко, просто, між небом і землею. Він живе, він

сміється. А особливо блаженствує Євген. Він має успіх. Його викликали кілька разів до пошти, потім він розносив каву і то все гарячу. Він кілька разів цілував свою Мирочку… Якось так це все просто сталося, що він не встигав дивуватися.

Час минає. Сонце починає заходити. Молодь почуває себе прекрасно. Скінчились фанти. Василь розмовився з одним семінаристом. Це знайомий Приходи і він уже чув за Василя. Розпитував його про "Хвилю", чи вийдуть ще інші числа. Потім перейшли на "третє мая". Чи всі з семінарії брали участь? Ні. Виявилось, не всі.

А чи правда, що владика мав правити службу на Боні? Ні. Такого вони не знають… Про це ніхто не говорив… Ага… Переходять на інші теми, але це останнє якось затямилось Василеві. Дівчата пропонують пройтися в сад. Добре. Тільки вже вечоріє, а їх тут не паристе число. Чи не краще, коли ми з Євгеном відійдемо? Євгенчик цього не розуміє. Як можна саме тепер відійти. Василь знає, що робить.

Дівчата протестують і це якраз йому потрібне. Він ласкаво згоджується і всі виходять у сад – гарний, свіжий, розкинутий над пригорком, з котрого видно далеко; видно верхи ліцеяльних веж, далеко на другому боці – білий будинок лікарні, червоні дахи будови комерційної школи… Там також пурпуром горить весь край неба. Свіжі, білі з позолоченими краями хмарини стоять над заходом.

"Аблака, как рубіни, раслі,

Как агромниє, красниє льдіни",

– декламує один з семінаристів. Василь вгадує Єсеніна. Хтось пропонує пісню. "Дєвушкі" починають "Мой кастьор в тумане свєтіт", але Василеві цей тон не зовсім імпонує. Він хоче співати на повні груди. "Ой, на горі там женці жнуть", – затягає він. Йому підтягають інші, і виходить пісня. Лан котить її далеко по ярах і десь там, під Боною, відбивається.

Всі обличчя прояснюються і здається, що вони випромінюють радість. Вони навіть не розуміють, що то є. Вони тільки живуть – такі молоді й здорові, а навкруги так широко й барвисто.

Пісня за піснею… Потім перегуки, потім хтось тікає, хтось доганяє. Грають "цвіт", бігають по свіжій траві. А вечір зовсім спадає. Василь заспівує "Час додому, час". Він все спішить, бо чого ж йому справді бути тут, коли до нього не звертається жодна дівчина, коли він весь час несе на собі весь тягар розваги і ніхто його не підтримує.

Він відчуває, що всі тут присутні не личать йому, що вони вважають його за поважного і хоч він і не найстарший роками, але всі мають його за найстаршого. Дівчата не відважуються отак вільно схопити його за руку, крутитися біля нього, розчухрати йому чуприну, як ось тому веселому з ластовинястим обличчям семінаристові. Але Василеві хотілося б також бути таким. Він намагається і він справді сьогодні почуває себе вільно й радісно. Але він вже втомився. Додому! Додому…

Євген не хоче додому. Це перший його щасливий день цілого шкільного року. І як усе це отак скоро залишити. Мира з ним ласкава. Вона викликала його тоді на пошту, вона з ним говорила, вона запросила "приходити", вона питала, що він робить вдома на вакаціях. Словом, він щасливий як ніколи, бо все те, про що він цілу зиму щодня "мріяв" з Василем, лежачи на своїй канапі, – все це ось досягнуто. Шкода тільки, що він не пережив "першого поцілунку", бо він же цілував її, але в грі, а це не те саме…

Василь все-таки наглить. Він мусить бути вдома. І так він вже другий день вештається. Ще треба заглянути до книжки. Завтра школа. До нього несміливо наближається Кира.

– Чого ви так спішите? – скромно запитала вона.

– І не думаю спішити, – він глянув на неї. Але вже темно. Нічого не бачить.

– Думаю, що це не останній раз, – проговорила вона.

– І я також так думаю, – відповідає він. – А ви написали гарного вірша, – додає він по хвильці мовчанки. Після цього знов мовчанка.

– Це не мій вірш, – чує він відповідь. Василь дивується. – Я зрозумів, що це ваш.

– Ні. Це я виписала з "Ніви". Я тільки переклала.

– А!.. Цікаво… Але ми перекладів з "Ніви" не містимо.

– Я і не думала, щоб ви його містили… – відповідає вона тим самим рівним тоном.

Василь далі не питає. Досить. От хіба ще йому цікаво, хто є автор того вірша… Але вона вже забула. Вона не цікавиться авторами. Це все між іншим. Вона взагалі не має доброго смаку. Коли він так ласкавий, чи не міг би він вказати їй якихось поетів, бо вона дуже любить поезію. Василь називає кількох. Чи не має він тих збірок? Ні. У себе не має, але постарається дістати. Вона дуже дякує. Але Василь ще більше ласкавий. Він багато знає напам’ять. Ось, наприклад, чи знає вона оцього вірша? Він зупиняється і патетично декламує.

Решта молоді зайнята своїм. Вони не дуже збиваються до гурту. Вечір поволі розбирає їх та розставляє кого куди. Тих поставив ось там над яром. Вони вибухають сміхом і крутяться, ніби вітровказ. А інші втомилися. Там он під горіхом лавиця. Вони вже сидять у належній одне до одного віддалі, їм досить, коли їхні одяги іноді доторкаються. І так кожний має своє місце цього вечора. Василь і Кира також.

Василь передекламовує все, що знає. Вона дивується, звідки він усе це знає. Вона тихо захоплена і тільки просить його переписати їй деякі вірші. Які? Ось хоч би цей: "Капають, котяться сльози по личеньку". Нащо їй саме такий? Вона взагалі любить сентиментальні. Але ж вона сама не сентиментальня. Принаймні на нього не справляє такого враження. Ні. Вона таки справді не сентиментальня, але це дуже пасує до її настрою. О! Невже вона має якесь горе, турботу? Вона ще така молода. Ще стільки життя. А навкруги весна. Так, весна, а на серці у неї – осінь…

Це Василя дуже дивує. Чому, панно Киро? Чи бачить їх хто збоку? Кирочка обережно озирається. Ні. Ніхто їх не бачить. Тоді Кирочка каже, але голос її звучить, мов спадна роса. Його зовсім не чутно. Вона скаржиться на своє товариство. Це все семінаристи. Вони тільки танцюють, співають, грають у карти, залицяються. А вона цікавиться іншим – її цікавить поважне життя. Вона любить літературу. Вона могла б читати добрі книжки, але не знає, де їх знайти. Ніхто їй не порадить, ніхто не поможе. Вдома вони мають чималу збірку книжок, але то все російські клясики, переважно додатки до "Ніви" – Достоєвський, Григорович, Чехов, Тургенєв, Гоголь. З усього того їй найбільше подобається Тургенєв. Там багато світла і барв, а також чуття. І ще подобається їй один автор. Це Гамсун. Чи читав Василь "Вікторію"? А правда це дуже гарно написано? Особливо, коли Вікторія вмирає і пише листа. Кира ридала над тією книжкою. Отакі книжки вона хотіла б читати…

А чи знає Кира Лондона? Ні. Вона не знає того автора. Шкода. А його варто знати. Вона тільки бачила одну його книжку в червоній обкладинці у вітрині кіоску. Ага! Василь знає. Це – "Залізна п’ята". Нічого. Але варто почитати інші його речі: "Місячна долина", "Червоне Сонечко", "Мартин Іден"… Це речі, що дуже скріплюють. Ось, наприклад, Кирочка така поважна, а їй подобаються солодкі речі. І це зрозуміло. Вона згадувала Надсона, Тургенєва. Василь не каже, що це погане, але солодке, медове і лишає воно в людині такий саме медовий присмак. А жити треба не тільки солодко. Василь думає, що у наш вік треба також і

побавитись, і посміятись, не тільки думати про поважні речі. Ще буде час… Життя само подиктує. Не треба його нагинати. Але ось Василь сам. Він вже стільки читав. Ну… Бачте… Він… Це не є приклад… Він сам не вдоволений з себе… Він заздрить отим семінаристам, бо вони живуть. Вони галасують і бушують. Вони проживуть і будуть мати молодість. А Василь все то змарнує…

І Кира думає. Вона мовчить. Можливо, й правду Василь каже. Василь іще всього не скінчив. Він гадає, що Кира також любить життя. Це все, що вона перед хвилиною казала, це тільки начитане. Вірш, що вона йому післала… Він не знає, хто його автор, але він зовсім, зовсім іншого стилю і змісту…

Так! Цікаво. Але Василь таки справді вже відходить.

– Дякую вам, – сказала вона на прощання і подала йому м’яку, маленьку руку.

Цілу дорогу Євген підстрибував від щастя. Він такий вдячний Василеві. Називає його Васиком, бо Ваською вже боїться. Василь не любить, коли його називають Ваською.

– Васику! Милий! Ти геній! Ти… ти – сам Зевс. Як тобі спала ця думка… А все так просто… От життя…

Василь йде мовчки. Він тільки тепер пригадав, що сьогодні за ввесь той час він ні разу не згадав про все, що минуло. Також не згадав про Настю.

– Все це, Євгене, просто, але інколи треба за це дорого заплатити…

Хлопці вертаються. Ідуть, мов на крилах. Світ для них такий широкий і гарний.

Примітки

Аблака, как рубіни, раслі – перифраза з поезії російського поета Андрія Білого "Бальмонту": "облака как рубины, прошли, / как тяжелые, красные льдины". Не знати, що б мало значити "Василь вгадує Єсеніна" – чи помилку У. Самчука, чи якийсь тонкий задум…

Мой кастьор в тумане свєтіт – романс на слова Я. Полонського (1853); музику написали декілька композиторів.

Капають, котяться сльози по личеньку – перший рядок поезії Г. Чупринки "Муки кохання" (1910).

Вікторія – роман Кнута Гамсуна (1893).

На камені

– Я вам скажу, панове, – казала на другий день у клясі Варвара Сергіївна, – що не піти кудись, куди тобі кажуть і куди ти йти мусиш, це зовсім ще не геройство… Ви вже не діти, і мій обов’язок щодо вас кінчається там, де кінчається моя роля вихователькі вашої кляси. Ви думаєте, що коли ви щось робите в школі, то робите це для мене. Я знаю цю помилку. Це помилка і тільки помилка.

Коли ви щось тут робите – робите це тільки для себе. Я вже стара учителька. Перед моїми очима пройшло вже багато таких молодих облич. Я їм усім це повторювала, і прошу вас – зустріньте когось із них і запитайте: чи правду вам казала ваша ненависна Варвара Сергіївна? Всі вони скажуть: так. Вона казала правду… Але ви цього поки що зрозуміти не можете. І я вас цілком розумію…

Те, що багато з вас не пішло вчора на Бону, завдало вашому директорові чимало клопоту. Усім відомо, що наша гімназія має десь із триста учнів, але було там присутніх ледве чи не половина. Розуміється, що це була демонстрація, і як легко було її зробити. Ось цей і той вирішили собі не піти на Бону – і не пішли. За ними не піде ніяка, звичайно. поліція, і не піде до кожного директор, щоб вивести на Бону. Також ми не можемо вас усіх покарати, бо вас багато. Це значило б, що треба покарати цілу школу…

Але які з цього будуть наслідки для вас, вашої школи, ваших батьків, тих, що захочуть учитись після вас, – про це ви, розуміється, не подумали… що школу можуть замкнути… Що ми втратимо єдиний заклад, де ще тримається ваша рідна мова і де бодай вчать по-вашому ваші люди, здається, що це вас зовсім не обходить…

Розуміється, ви маєте на це свої погляди. Вам здається, що ваші учителі не досить розуміються на патріотизмі. Що Варвара Сергіївна просто якийсь національний недоносок, що ваш директор майже зрадник, що вони чомусь роблять те чи інше і не протестують…

Все це для мене зрозуміле. Але я вам, як справді людина незапаморочена і з погляду патріотизму дуже поміркована, можу тільки сказати одне: ви, мої друзі, тут дуже помиляєтесь. Я це кажу не з якихось сентиментів до вас. Було досить причин, щоб ви мені вже надокучили. Також не кажу я це з якогось, як ви думаєте, національного обов’язку, бо його я розумію інакше, ніж ви, а кажу просто, як людина, що у своїому житті довела і тепер доводить, що вона вміє жити. З простих і чисто логічних міркувань кажу вам це все, а ви як собі хочете. Хочете – приймайте це, хочете – відкиньте. Але затямте собі раз й назавжди: виконувати обов’язки в школі – велика річ. Той, хто їх навчиться виконувати тут, буде виконувати їх завжди і для себе. Навіть коли вам інколи здається, що це йде наперекір вашому розумінню справи…

Ну, ось обміркуйте: що зробили б ви, коли б ви були на місці тих, що мають над вами право і силу, і коли б вони діяли проти вас так, як це ви дієте? Ну, от подумайте… Хіба що ви мало в себе вірите і не сподіваєтесь колись цю силу і це право мати… І не треба тут розважати: а чому вони роблять так, а не отак. Це, панове, їхня справа. Не ви тримаєте в руках силу, а вони. І це їхня справа – добре чи недобре вони роблять. Вони бо за це будуть відповідати, а не ви…

Вам здається, що вони роблять зле. А нащо вам, щоб вони робили добре? Чого вам морочити цим голову? Ви собі виконуйте своє діло, будьте, чим вас створив Господь Бог, ростіть собі на здоровля, учіться, щоб більше знати від них, зробіть чогось мудрого і потрібного більше, ніж вони, і все буде добре. І ніхто вас не потягне до в’язниці. І здобудете ви багато більше, ніж немудрою, дитинячою демонстрацією. Така ось думка вашої Варвари Сергіївни… Але що вам Варвара Сергіївна… Вона дурна і нічого не розуміє… Правда ж? – вона звернулася до цілої кляси з цим запитом, і всі розсміялися.

– Ну, от, – сказала вона. – Я вам своє вичитала. А тепер ще дечого додам, щоб після гіркого дістали ви ще трохи чогось солодкого. Отож пан директор з дозволу кураторії зарядив зробити прогулянку всієї школи… Педагогічна рада вирішила, що найкраще місце для прогулянки на нашому терені є Смига. Отже, поїдемо до Смиги. Це не так далеко. Директор зв’язався з начальником станції і той обіцяв нам окремий потяг. День прогулянки призначено на позавтра, у середу. Всі встають раненько. О три чверті на сьому кожний мусить бути на станції. О сьомій точно потяг вирушає. Надвечір близько шостої години він привезе нас назад. Кожний бере з собою на цілий день їжу. Попереджую, особливо панів типу Валентина Лискевича, що суворо заборонено брати з собою будь-які алкогольні напої. – Тут усі засміялися і повернулися в бік Валі. Він тільки хрюкнув. Варвара Сергіївна засміялася також. – А тепер тільки мусите пильно молитись, щоб добрий Бозя післав нам добру годину. Ні?

– Так, – загули всі. Ця вістка всім сподобалась. Школа загула і пожвавішала. На перерві знов збираються гурти. Промова Варвари

Сергіївни не справила на учнів жодного враження, але мандрівка до Смиги зворушила навіть найчерствіші серця. Усім хочеться вирватись кудись за місто. Хоч і місто має досить зелені, але то все-таки місто. Цікаво ближче до природи, в далечінь. Цікаво великим товариством. Цікаво їхати потягом і взагалі багато цікавого.

Козенко, Шеремета та ще декілька завели дискусію на тему промови Варвари Сергіївни. До неї прислухається Гнатюк Микола, хоч він тієї промови не чув.

– Та, – казав Козенко, – Варвара Сергіївна… Їй що… Вона є вона. Вона знає тільки свою школу… Її завдання вчити… А по-мойому те, що кажуть для нас без нас, нас не зобов’язує…

– Як це ти розумієш? – питає Василь… – Без нас? Нас як учнів?

– Ні-і. Без нас як народу…

– Ну от. Це вже інший табак… – каже Василь, але спокійно. – Тільки тут треба все-таки подумати. – Но… Не будемо ж ми вихованцями закладу для хрунів… Чи не так?

Гнатюк скривив свої широкі уста. Він просто не бажає говорити в такій справі. Це так само зрозуміло.

Але Василь хоче з Гнатюком про дещо поговорити. – одійдімо, Миколо, набік.

Вони відійшли. Микола дивиться на Василя запитливо.

– Миколо. Хто тобі сказав, що мала бути на Боні православна служба?

– Іди геть… що ти, мені не віриш? – кривить уста Гнатюк.

– Ні. Я вірю… Тільки… Тільки я чув, що ніякої такої служби не мало бути. Тебе хтось обдурив…

Гнатюк вперто дивиться на Василя.

– А як обдурив? То що? Ти все одно не витримав…

– Ну, знаєш… Коли б я знав, що він не приїде…

– А я, думаєш, знав? – твердо питає Гнатюк.

– Я ж не кажу, що знав. Тебе хтось обдурив, – ще раз повторив те саме Василь.

– Не зашкодить… Можливо, ця проба пера пригодиться, – кинув він набік.

Василь сказав:

– А як же Мединська? Ти їй це казав?

Гнатюк, як звичайно, закусив нижню губу.

– Не маю звички комусь про такі речі говорити…

– Ну, – кивнув Василь на закінчення. – Добре. І мали розходитись, але Василь ще щось пригадав. – Між іншим, Миколо… Я поклав собі більше з Мединською не зустрічатись…

Цього Гнатюк не сподівався. Він закинув голову і штучно засміявся:

– Ти зробиш їй велику кривду… І будеш дурень!

Василь спокійний, мов Будда.

– Ну, знаєш… Я так вирішив… До побачення.

І вони розійшлись.

Але ще того самого дня Василеві спала одна думка. Не подумайте, що він вирішив вивчити чергове завдання з латини. Ні. Ця думка його таки тривожить, але як її виконати? Це все одно, що сподорожувати на місяць. Але він вирішив відбути одну мандрівку… І то сам. Про це нагадала йому Варвара Сергіївна, коли заговорила про прогулянку. Василь пригадав собі одну з прогулянок минулого року. Це була прогулянка до Почаєва, де вони ночували в лаврському готелі – в одній кімнаті хлопці, у другій – дівчата. Хлопці зазирали в дірку для ключа, і хтось там купував чи продавав на вулиці в жидів за кварту квасу півфунта синусів і фунт косинусів. Але була й ще одна прогулянка…

Це вже тут, недалеко від Крем’янця. В одному місці, в напрямку Млинова, тільки трохи на південний схід, серед глибокого лісу на схилі стоїть стара дерев’яна каплиця, а кругом неї позападали в сиру, лісову землю зарослі мохом могильні камені. Каплиця та зветься Богдановою, а під погрузлими плитами спочивають кості запорозьких козаків.

Василь вже давно туди збирався. Він там був минулого року в веселому товаристві. Вони бігали навколо каплиці, заглядали крізь шпарки всередину, ходили по кам’яних плитах, сміялися і почували себе, мов птахи безжурні. Тепер усе це пригадалось Василеві і він захотів піти туди ще раз.

І він пішов. Пообідав. Євгенові сказав, що скоро вернеться, і подався просто на південь. За півгодини він був уже в молодому сосновому лісі. Молоді, веселі сосонки, втикані жовтими пагінками, ніби восковими

свічами. Сонце їх освітлює, і вони світяться сріблястим сяйвом. Повітря дуже чисте і пахне живицею. Місцями ростуть братки з жовтаво-синіми голівками, або волохаті паростки глухої кропиви, або жовті, ледве розквітлі, баньочки медянок, на яких вже метушаться череваті джмелі.

Боже мій! Якою велетенською мусить видаватися тому джмелеві жовта, подібна до глибокої чари, посудина, на дні котрої стільки пахучої, солодкої і прозорої рідини, що можна в ній втопити голову. Але він упорається з нею дуже легко. Він випиває все до чиста, витирає товстими, мохнатими лапками черево і з вдоволеним гудінням летить далі. Це страшний ненажера, але він тут, у цьому лісі, між цими соснами дуже потрібний. Він єдиний, мов якась струна, гуде собі від посудини до посудини. І більше тут нічого не видно. Навіть птахи тут не сидять. Вони, мабуть, більше люблять листковий ліс, бо вже здалека чути переливи, ляскоти, підтьохкування і всілякі веремії горлатих, метушливих Божих створінь.

Василь іде униз, переходить просто без стежки яр з вогкими глиняними спадами, порослими папороттю. Потім входить у старий мішаний листяний ліс. Тут переважає грабина. Це дуже плебейське дерево зі старанно зубленим правильним листям. Воно росте й розгалужується широко, має довгі тонкі галузки, має сіро-зелену, гладку кору, має широкий і твердий корінь. Воно нагадує Василеві мужиків, що так само всевладно панують над своєю землею, хоч над ними є щось вище і, на перший погляд, сильніше. Це круте й цупке дерево. Коли його зрубати і трохи зв’ялити, воно стає тверде, мов залізо. Тільки біда… Воно скоро бутліє і в ньому заводиться шашіль, що сточує і нищить його твердість. Але з молодих грабових пагонків, коли їх зв’ялити, крутять вужівки і роблять капиці на люшні до возів. Вони цупкі й гнучкі; їх можна, як хочеш, гнути, але ніколи не зломиш, ані пірвеш. Хіба що перетнеш сокирою.

Але є в цьому лісі і шляхетніше дерево. Ось, наприклад, струнке і височезні ясені. Вони стоять гонорово і мають листя, мов пташине пір’я. Їхня біла плямиста деревина надається на столярські вироби. Вони тут

почувають себе добре, хоч бояться буйних вітрів, бо корінь їхній не так глибоко заходить у землю. Але широкі граби, що ростуть навкруги, не допустять до них бурі.

Є тут також дуби. Ці стоять у лісі, мов генерали чи князі, і листя їхнє нагадує еполети, що їх носять військові люди. І мають вони також довгий, довгий вік. Це – столітні дерева. Вони розрослися вправо, вліво, розіпхали все навкруги і не бояться вони ні грози, ні бурі, бо стовбур міцний, мов добра сталь. Ніколи вони ні перед чим не гнуться, і тільки, як натисне на них перевага, тоді ломляться надвоє і гордо вмирають…

Є тут ще грубезні паніматки липи – їх добрячий, коструватий стовбур обріс з усіх боків пасинками. Вони постійно пускають паростки і постійно пахнуть ладаном, заклопотані, а інколи химерно зігнуті, ніби старі верблюди. Над ними кружляють бджоли і гудуть, гудуть без тями. Хоч липи ще не цвітуть, а тільки збираються цвісти. Листочки їхні нагадують серця, простромлені стрілою. І коли прислухаєшся, то здається, що вони нашіптують спокійно "Аве Марія"…

Василь прекрасно чує ці велетенські рослини. Мова їхня для нього зрозуміла. Він їм рідний брат, бо він їх дуже любить. Він йде і дивиться догори, бачить латки синього неба з білими хмаринами. Він чує крука, що завзято крякає десь там у яру. Він слухає і слухає переливи птахів, що літають з галузки на галузку, і чує рівний голос зозулі, що доповнює цілу ту гармонію… Він пробирається повільно вперед, бо кожний крок приносить нові дива. Як тут справді дивно, повно життя. До всього варто придивлятися і з усього дивуватися. От де справді впасти б навколішки і, як колишні пустельники, молитись Богові.

І от доходить він до каплиці. Вона стоїть самотньо на невеличкій галявині. Навкруги ліс, а на північ від каплиці на невеликому схилі лежать спокійно могильні камені. Так само, як лежали минулого року, так само, як лежали багато років. Василь стоїть, дивиться навкруги і думає: хтось колись прийшов сюди, знайшов це місце і поставив тут каплицю. Хто це був? Коли б ось з-під цього каменя встав той, що

лежить під ним, і розповів мені, хто це був. Василь присідає на камені. Це міцний, сірий вапняк, яких тут цілі гори. Він січений вправною рукою і на ньому літери. Василь згрібає мох і пробує вичитати, що там написано.

Ось якісь літери… Це, напевно. Т. Так. Це літера Т. Немає сумніву. А це далі може бути И, а можливо щось інше. Василь далі розгрібає мох і придивляється. Камінь лежить тут довго. Рука часу витирала ці літери і багато, багато витерла… Але ось він уже прочитав ТИ, а що далі… Розриває мох і здається йому, що з каменя вилазить ще одна літера, можливо. Х. Так, це таки Х, і Василь вже має ТИХ. Треба ще і ще пошкрябати м’яким пальцем по твердому камені. Це азбука, але її треба навчитись читати, і Василь старанно вчиться. Ще і ще зусилля – і Василь вичитує слово ТИХОН. Це вже ім’я. Але Василь не вдовольняється і читає все, що може. Находить півслова КО. А коли йде далі, знаходить більше: КОШ… СЛ. В, а далі ще окремо пів літери, ніби частина літери, або щось такого. У кожному разі Василь знає, що тут лежить ТИХОН… КО, можливо козак, можливо кошовий… А далі він вже знає, що тут спочивають справді ті, що звались козаками.

Василь не знає нічого про ці могили. Не читав він нічого про них у книгах, але з уст в уста передають, що це – козаки, поховані тут після бою під Берестечком.

Великий Боже! Що можна казати? Василь не потребує бути великим фантастом, але ця земля говорить до нього такою живою мовою, що він готовий про неї на цілий світ кричати. Тут, у цій каплиці, стояв старий гетьман і солився до тієї он, яку видно через шпарину дверей, почорнілої, мов перегоріла цегла, іконки. Він програв страшний бій і приїхав сюди стомленими кіньми, уникаючи можливої погоні, можливих поглядів своїх людей, яким не мав відваги дивитись просто в очі. І він отут, кажуть, стояв навколішках і гаряче молився.

– Боже! – мабуть, взивав він. – За що ти мене так караєш? Я ж хотів тільки того, що мені належить. Я ж хотів, Великий, тільки одного – правди твоєї. Я хотів визволити людей цієї землі. Сам бачиш і сам знаєш,

що вони прокляті великим прокляттям якогось страшного, сильнішого за Тебе, сатани. Невже ти, Всесильний, не маєш крихітки милосердя до мене і так ось караєш мене незаслужено…

Так, мабуть, він молився. Німо, одним поглядом, раненою душею, великим серцем. А тут надворі під оцими деревами лежали його товариші. Вони були тяжко ранені. Оцей Тихон, мабуть, лежав отак, а голова його спиралася на оцей горбок. Він був розтятий шаблею, і з черепа його разом з кров'ю витікав мозок. Він уже не стогнав навіть, а тільки засихали його уста, і він прагнув краплі води, щоб їх освіжити. А кров його капала ось сюди, і ще досі на цьому місці росте синя незабудка, нагадуючи, що ніхто не сміє забути ту кров пролиту.

Василь переходить від каменя до каменя. На кожному виловлює бодай одно слово, яке відразу оживлює все, і перед очима стають зовсім живі люди. Край боронили свій. Народ хрещений боронили. Право своє боронили. Землю свою боронили. Лицарі, що ймення їх писані на камені пірваними літерами.

Василь замислився, і поволі думи переходять у мрію чи сон. Так буває. Він забуває за все навкруги і мріє, як мріяв не раз у дитинстві. Ось він уявляє себе також героєм, великим діячем, мужем, що знаходить розв'язку найтяжчого питання.

На хвилю він лишає цю грішну землю, ці камені, ці ймення. Ось він кінчає школу, дістає прекрасне свідоцтво. Ні. Він тут не залишиться. Що має тут робити, між тими огидними дикунами, які напали і так ганебно поневолили його нарід. Він шукає вільного місця на плянеті. Він перепливає океан… Перед його очима – Америка, Нью-Йорк, місто-велет, хмародери… Там він стає міліонером. Хіба він не читав брошури про такого Корнеджі? Читав. Той також був ніщо, хлопчик, продавець газет… Отже ж став він міліонером…

Чому не може стати таким самим міліонером Василь. Він буде відомим. Його багатства не матимуть меж. По роках він повернеться ось до цього самого Крем’янця. Все тут же зміниться. Всі його товариші поженяться. Всі учителі постаріють. Але найперше він приїде до гімназії. Розуміється. Він приїде до гімназії власним самоходом фірми Форд. Всі страшенно здивуються… Хто це такий приїхав? А! Це відомий міліонер Шеремета. Директор виходить його вітати. Учителі з гордістю потискають йому руку.

Найперше він побудує велику, простору, модерну українську гімназію. Він не пошкодує грошей, щоб розбудувати добрий фізичний кабінет. Тоді Семен Іванович не буде потребувати надолужувати все рухами рук. Він матиме все, що треба, під руками. І те є, і тамте – все є. Так само і з іншими кабінетами, і з залею, і з усім.

Він закладе велику бібліотеку, щоб учні мали де брати книжки читати. І не таку бібліотеку, як у Просвіті. Що там за бібліотека! Кілька поличок тоненьких брошурок. Він закладе велику, багату, з товстими томами бібліотеку… А потім він видасть усім учителям пенсію. Держава не виплачує їм пенсії, але нащо йому держава. Він обійдеться і без держави. Вам, Семене Івановичу, вже час на відпочинок, – скаже він. Ось вам пенсія. Ах, як буде лютувати куратор Гломбінський. Як божеволітиме староста Пшеп’юрський. Хай. Можуть себе гризти з люті. Українська гімназія краща і більша за всі у місті…

Василь не обмежується самою гімназією. Він будує також будинок Просвіти. Великий з залями і кабінетами та бібліотекою. Розбудовує отам під Боною санаторію. Яке там прекрасне соняшне місце… Як добре почуватимуть себе хворі в такому місці. Від санаторії Василь переходить до якихось фабрик… Якась фабрика тютюну чи консервування овочів, городини та м’ясних продуктів… Все це Василь будує і заробляє гроші. І, розуміється, він не лишається тільки в Крем’янці. Він добре знає, що Корнеджі будував університети. Чому й Василеві не поїхати, скажімо, до Львова і не збудувати там величезний український університет…

Василева фантазія буяє. Вона вже не знає стриму. Він уже бачить себе не тільки доброчинцем, а й винахідником. Він будує не тільки школи. Він будує також лабораторії… Він винаходить якийсь страшний апарат, яким можна вбивати на віддалі, яким можна все погане знищити. Не треба робити війни, не треба нищити маси людей. Варто лиш такий апарат наставити на якусь людину чи на якусь будову – і все це буде знищене. На велику навіть віддаль. Людина вмирає, будова летить у повітря. Цим смертоносним апаратом Василь нищить своїх ворогів. В першу чергу, розуміється, проклятого шкільного куратора, що не дає українській гімназії прав. Василь – джентльмен. Він ставить наперед кураторові ультиматум. Так і так. Не буде прав – загинеш. Куратор, розуміється, і не думає відповідати на такий ультиматум. На другий день він нагло помирає…

Від куратора Василь йде далі і далі. Він скрізь знаходить смертельних ворогів. У старостві, у воєводстві, у владі, там, високо нагорі. Нарешті, він ставить ультиматум самому президентові, самому Лєнінові. Він збирає європейський конгрес і там промовляє перед всіма президентами, перед всіма королями. Я, скаже він, не хотів цього, що ви бачите. Я думав, що ви самі прийдете до розуму. Яким правом моя земля в неволі? Де таке право написане? І ось маєте. Тепер ніхто не буде мати від мене помилування. Смерть усім, що мені противляться.

Від винаходу до винаходу переходить Василь у своїх мріях на козацькому камені. Він шукає справедливості. Він шукає правди. Він шукає скарбів. Він дивиться в лісову гущавину, де вогко і тихо, де переливно рокочуть птахи, де падають непомітно відпадки бруньок і росте листок за листком, травина за травиною. На камені, де лежить його палькатa рука, зеленіє розритий мох, лазять малі створіння, якась ледве помітна зовсім червона комашка. З надр землі вириває́ться дивне чуття, що зливається з думкою і мчить кудись у давнину, коли оцей кошовий Тихон рубався з ворогами на острові річки Пляшової, і козаки висипали в каламутну воду золото на знак боротьби до загину.

Сильне, як смерть, неуявне, як вічність, страшне, мов Божий гнів, проходить почуття у найдальші глибини юнакової душі. Він тут, на цій ось вогкій землі, на цьому камені, під оцим ось прозорим небом, далеко від усіх вичитує з глибин минулого вогненні знаки буття, внесені туди незнаним перстом.

Вставай, Василю! Досить. Ти ще, юначе, надто молодий, щоб вирішати на землі те, що є присуджене на небі… То є вічність. То є мандрівка світів у безмежності. То є еліпс, яким ходять плянети. Що можеш ти зробити – ти малий, мов та червона комашка, що ледве здолає перелізти через маленьку галузку моху.

Так. На цій ось галявині родився новий Василь. Він тут знайшов себе. Кличе за собою предків… Ходіть за мною ви, всі поневолені, раби, кріпаки, гнані, потоптані. Ходіть ви всі, що маєте німі уста і очі, вкриті полудою. Ходіть, мої товариші, спараліжовані спадщиною, що мечетесь від вогню до вогню і палите крила, щоб впасти плазом перед лицем невблаганного. Ходіть ви, мужицькі сини, чорні, мов земля, і сирі, мов свіже дерево.

Прийдіть до мене і сядьте на цей ось могильний камінь, і він вам продиктує ваше справжнє право. Право життя і право смерти. І ви підете в світ і збудуєте лябораторії, знайдете смертоносні машини і проторуєте биті шляхи до слави… Ви будете, бо мусите бути, але мусите бути не як оця червона тваринка, а як ті, що диктують велич.

І що за шалені думки, що плутаються між Берестечком і нью-йоркськими хмародерами, що кричать криком розпачу, бо вони голодні навіть тут, на цьому камені кошового Тихона, який своєю гострою шаблею хотів надолужити те, чого бне міг осягнути думкою. Шабля і думка. Чому саме ця протилежність? Василь пригадує по черзі тих і тих, і Шпачука, і Тихона. Можливо між ними є щось спільне, і можливо між ними всіма є те саме, що заважає нам стати Корнеджі, розбійником, який коронує своє чоло, ділить суходоли і океан, будує з каменю

готичний храм і пише книгу, що в ній думки так само буйно шаліють, як і їхні ненаситні душі.

Вогка, тепла лісова темрява повільно виступає і на галявину. Сонце своїм кривавим, гострим сяйвом обливає верхи дубів. З них зриваються тичбами хрущі, наповнюючи простір бренькотом якогось дикого струменту. Кілька горбатих, здичавілих черешень повільно наливають свої зеленухи соками. І дерево, і билина, і квітка, і трава – все це цупко тримається свого місця і творить нові клітини…

Василь вертається з гір на долину. Це вже не Василь, а якийсь пророк. Йому бракує тільки довгої, білої бороди і густих насуплених брів. Він там десь говорив з самим Богом і оце вертається, щоб передати ті глаголи людям в долині.

А ті роблять своє діло. В саду "Тіволі" грає Гакманова оркестра. Те саме, що було й вчора. Євген знов сидить і "мріє". Він так само, мов голодний, накидається на Василя і шарпає його на всі боки. Приходив той і тамтой. Був Шпачук. Заходила Настя, просила, щоб до неї прийти. Чогось приходив Стасюк…

Василь сьогодні спокійний, мов океан після великого шторму. Нічого вже його не зрушить. Відповідає так чи ні, все переконано, ніби він втілена повага. Сідає і їсть. Він голодний. А тепер би заснув. Минула ніч все-таки вплинула. Він чує гостру втому, що залазить йому скрізь, включно до нігтів рук.

Але даремно. Не встиг Василь повечеряти, як з’являється знов Стасюк. Чого йому так пильно? Тому хлопчині у кортових пімнятих штанцях і важких селянських чоботях. Йому не в гімназії бути, а крутити волам хвости. Але як він учиться!

Варвара Сергіївна ніколи не казала йому:

– Коли б ви тільки хотіли…

Стасюк саме з таких, що хочуть. Він не буяє фантазією, а хоче. Він ловить все з повітря, мов ластівка собі поживу. Він хоче. Він сидить над фізикою Кісільова і пильно-препильно кує літеру за літерою. Він сидить над підручником французької мови, бере слова, створені не для його незграбного язика, і силоміць вганяє їх зовсім покаліченими у свій мозок. І там все це сидить. Цупко сидить. Хай там буде. Це добрий склад, і колись все це йому придасться. Стасюк не боїться показати комусь своє свідоцтво. Там все п’ятки, найменше чвірки. Ні, ні… Стасюк свого дійде.

Але чого той Стасюк хоче від Василя? Чого він до нього ходить? Він бачить, що Василь зовсім спить, клює носом, розбитий, але не звертає на це уваги. Стасюк не викував ще і не увігнав у свій мозок правил чемності. Він ще не мав у руках такого підручника, а поза тим йому ще ніхто такого не казав.

Стасюк хоче з Василем поговорити. Про що? Ну… Про дещо… Він уже давно збирається поговорити, але Василя все немає і немає… І де він весь час пропадає?

Ну що ж робити? Василь встає.

– Прошу. Що там є? Витрясай…

– Ні. Я б хотів так десь…

– Ага. Ну, так вийдімо…

Василь не вірить, що Стасюк відкриє йому якусь Америку. Це не з таких. Це – товариш Мицюка, того прищуватого добродія, що на сто літ відстав від мавпи. Він і зараз, мабуть, сидить з дочкою своєї господині

на селянській призьбі, тримає в її пазусі руку і годинами непорушно дивиться без руху і без думки, мов крокодил на колоді…

Василь і Стасюк вийшли.

– Знаєш, чого я до тебе прийшов? – питає той з місця.

– Ні, – признається Василь.

– Я прийшов з тобою порадитись… Я знаєш собі думаю так: от є Пілсудський. Він визволив Польщу. У Чехії є, кажуть, Масарик. Він визволив Чехію. У Росії є Ленін. Він зробив совдепію. У кожного народу є такий, що міг визволити… Чи не правду кажу?

– Правду, – каже поважно Василь.

– Ну, от… У нас є також Петлюра… Він також хотів визволити, але бачиш, як воно сталося. Нічого не вийшло. От… І я собі думаю: ану я спробую… А може якраз…

– Це ти про що? – питає його поважно Василь. Він, здається, його зовсім не слухає.

– Ну, про що? Про те саме… Я вже навіть купив у Просвіті книжку "Большевизм і політика Антанти"… Шкода, що я не маю грошей. А то я скупив би всі книжки, де пишуть про політику. І я так думаю: то не така вже велика річ. То тільки треба хотіти. Треба, знаєш, працювати і працювати. Бо я тобі скажу: хіба то що? Щось нове видумати? Книгу написати? Ні. То тільки треба вміти гендлювати…. Того обдурив, тим пообіцяв, від тих одібрав… А хтось перешкоджає – геть з ним. Вивів у поле і куля в лоб. Бо я тобі скажу: політика – то омана. Немає чесної політики… І чесна людина політики робити не може…

– А ти? – питає Василь, – чесний чи нечесний?

Стасюк такого питання не сподівався. Він трохи збитий з пантелику.

– Певно, що чесний, але треба навчитися…

– Бути нечесним?

– Певно. Як треба… Ні? Хіба чесна людина може робити політику? Ну, поміркуй сам… Хіба справедливо, що маленька Естонія, яка має міліон двісті тисяч людності, незалежна, а ми от так… А нас, кажуть, сорок міліонів… Хіба це справедливо… Ну, поміркуй сам…

Василь з ним погоджується. Стасюк вдоволений, що переконав.

– Я тому й кажу: треба навчитись бути такими, як інші… Поганими, брехунами, злодіями, самолюбами, здирниками… Коли хочу панувати в Кремлі, то кажу, що визволяю працюючих. Коли хочу приєднати Вільно, то кажу, що виконую волю народу. Коли хочу забрати Марокко, то кажу, що несу цивілізацію. І так все. Хочу одне, а роблю інше. Одягнувся у шкуру овечу, а під шкурою – вовк. Так треба робити. Ні?

– Можливо, що й так, – погоджується Василь.

Вони вже повернули на Широку і йдуть у напрямку Стасюкового мешкання. Доходять до якоїсь фіртки, завертають до неї, йдуть довго вузенькими суточками між двома високими погнилими парканами і приходять під хатинку селянського типу з маленьким ганочком. Під хатинкою лавиця, і хто на лавиці? Справді: на лавиці Мицюка, а біля нього дівчинка, одягнута напів по-селянському з білою на голові хустинкою, зав’язаною під підборіддям. Вони сидять, дивляться скоса на молодий місяць і мовчать…

– Ходімо туди, – каже Стасюк і показує на купу вишняку. Вони йдуть туди. Там також знаходять поганеньку лавицю. Сідають. – Я от, – продовжує Стасюк, – і хотів з тобою порадитись… Ти знаєш, що я над

цим уже давно думаю. Уже давно. Бо я одного разу прочитав, що Пілсудський, коли ще вчився у Вільні, то дуже любив читати книжки про Наполеона. І я собі подумав: бач, щоб бути таким, треба навчитися. Сісти, почитати, вивчити, добитися і бути. От так! – вже твердіше промовив Стасюк. – Я купив "Большевизм і політика Антанти", потім я ще куплю… Є така книжка – "Україна і політика Антанти", а потім я бачив в каталозі "Визволення" Винниченка, а потім "Похід Карла на Україну" Донцова, а потім… Я також бачив у каталозі "Визволення трудящих"…

Мене, знаєш, дуже цікавлять книжки, де говориться про якесь визволення… Це якраз те, що я хочу. Але це все українські книжки. А ти знаєш. Українці надто "чесні з собою", як казав Винниченко. Вони пишуть те, що думають. Але я хочу вивчити мови. Я тому вчу так французьку мову… Щоб читати їхні книжки. Там можна навчитися… Французи – найліпші брехуни… А ще хотілося би мені вивчити знаєш що? Англійську… Я собі уявляю, що там пишуть… Бо я тобі кажу: чим більше котрийсь народ здобув, тим він краще вміє брехати.

І от я дивлюся на наших хлопців. На Шпачука, на Козенка, на Приходу, на Гнатюка, на тебе… Ну. на всіх… Я собі думаю: вони бідачиська так б’ються, так стараються, так добиваються, але однаково нічого з того не вийде. Чому? Бо всі вони дуже чесні. У них очі на лоб вилазять від чесності. Вони так у ту політику вірять, як у Бога. От щоб їм на це сказав французький сенатор Бораа… Він би з них так сміявся, що, можливо, здурів би від сміху. Я собі сказав: Стасюче, ти, хлопче, сиди і працюй. Сиди і вчись. Вчись, вчись і щось з тебе буде…

Василь майже спить. Він сидить, ззаду крізь густий вишняк де-не-де проривається місячний промінь, так само крізь якусь дрімоту прориваються до його свідомості поодинокі звуки Стасюкового голосу. Але раптом… Що це? Щось там далі, у сусідньому вишняку засвистіло, затьохкало, запищало, затарахкотіло… Що це?

Василь думає, що це йому сниться і тягне себе за ніс. Ні. Він ще не зовсім спить. Він чує під пальцями свого носа. Але це там, у кущах вишняку, напевно, соловейко. Василь ще не чув його цього року. Він уже ось є і розтьохкався, мов божевільній. І кому це він так співає? Чи Мицюкові з його Дульчінеєю, чи. можливо, вітає промову Стасюкову? Василь напружує свій слух. Чудово! Направду ця пташина вміє робити своє діло. Василь пригадує собі з Олеся:

"Чому казати я не вмів

в ту ніч весни слова кохання,

коли над нами місяць сяв,

коли без впину щебетав"…

Як це добре підходить. Прекрасно підходить…

–… і тому я кажу… – чує Василь знов якийсь уривок Стасюкових слів. – Бути чесним на землі – це значить бути рабом…

Василь пускає ті слова, мов євангеліст свого священика мимо раненого, та йде далі з Олесем:

"Не будуччина нас лякала…

Нас не могло злякать життя…

Мої кипучі почуття…

І смерть собою не злякала б"…

Місяць світить, зачіпившись рогом за вежу ліцею, що нагадує мечеть! Десь там далі сидять Мицюка і дівчина, він уже розм’як, мов нагріта шоколяда, і дивиться на незрозумілу красу.

–… і от що ти мені порадиш? – долітає здалека питання.

Василь здогадується, що це, мабуть, Стасюк. Прокидається і сам питає:

– Це ти сказав?

– Ти хіба мене не впізнав?

– Признатися, не впізнав, Стасюче…

– Ну, що ж ти мені на це порадиш? – питає він ще раз.

– А чому ти мене питаєш?

– А кого ж я маю спитати? Я з цим вже стільки ходжу… Кого ж маю спитати?..

– Нікого. Нащо тобі порада. Навчися ні з ким не радитись… Ну, прощай. Слухай он соловейка… Прекрасно чеше своє. "Защолкал, засвістал, на тисячу ладов тянул, перелівался", – декламує Василь Крилова. – А знаєш, – каже він, – Стасюче, це цікава байка. Я можу порадити тобі, як осел соловейкові: "А жаль, что не знаком ти с нашім пєтухом. Єщо б ти болє навострілса, кагда б ти у нєво нємножка паучілса"…

– Ні, Василю… Ти смієшся… А я це думаю поважно.

– А любиш ти поезію? – питає його Василь. Стасюк не зрозумів.

– Яку поезію? Шевченка?

– Ні, взагалі поезію… Поезію життя. Всесвіт… – і Василь розгорнув руки. Широту… височінь… глибину… – потягнувся і позіхнув широко-широко, аж йому виступили з очей сльози. – А хотів би ти, Стасюче, бути Корнеджі?

– Яким Корнеджі?..

– Таким, міліонером… Ти не читав про нього брошури Черкавського?

– Ні, не читав.

– Так почитай. Це був такий міліонер. Він будував університети…

Десь там далі за плотом забреньчала гітара і якийсь ніжний тенор переконливо заявив: "Ні-і-і-ч яка, Господи, місячна, зоряна"…

– Ну, вже… Почалось. Добраніч, Стасюче! Читай "Большевизм і політика Антанти", вчись мудрості брехати… Але я не зовсім переконаний, що з тебе вийде порядний брехун.

І потиснувши Стасюкові руку, нахиляючись перед галузками вишні, Василь пішов. Ще якийсь час Стасюк міг бачити його облиту місячним сяйвом спину.

_____

Примітки

Смига – село, нині Дубнівського району Рівненської обл. До 1928 р. завлось Кеннеберг (ще один маленький анахронізм у романі).

хрунів – тобто зрадників.

приєднати Вільно – в 1922 році Польща (2-а Річ Посполита) захопила частину території Литви з містом Вільнюс.

Большевизм і політика Антанти – такої книги Інтернет не знає.

Україна і політика Антанти (1922) – книга Арнольда Марголіна (1877 – 1956).

Визволення – такої книги у Винниченка нема. Мабуть, "Відродження нації".

Чому казати я не вмів – не можемо вказати, з якого твору Олеся це взято.

Защолкал, засвістал – цитата з байки російського байкаря І. Крилова "Осёл и соловей".

Черкавський Михайло (1879 – 1929) – український громадський діяч на Волині. Його брошура про американського багатія Ендрю Карнегі (1835 – 1919) на не відома.

Благословенна мить...

Все, що сталося, мусило статися. Воно лежало на дорозі, якою мав пройти юний Василь, і він не міг його обійти. Можливо, це був тільки жарт, маленька проба, але воно опекло молоду душу і залишило в ній свій слід. Юнак торкнувся чогось, чого ще не знав... Заглянув у безодню, яка не має ні початку, ні кінця. Він уперше став перед входом до того темного, куди постійно відходять і звідки ніколи не вертаються. І це трохи передчасно завершило його юначий вік.

На цім можна було б поставить крапку. Василь піде своєю дорогою далі. Він буде знов і знов вертатись назад, помилятись, творити якісь нові форми, кохати, падати і вставати. Але це вже матиме інший, трохи відмінний стиль.

У зв’язку з мандрівкою до Смиги Василь має новий клопіт. Невідомо чому, але йому тепер конечно хочеться блищати. Він дивиться на свої стоптані, полатані чоботи, і вони не вдовольняють його. Він бачить свою руду, вилинялу з виложеним коміром блузу, і його уста кривляться. Він розкладає свої протерті на колінах штани, і це наганяє на нього справжній смуток. І звідки раптом ця вибагливість. Він хоче мати жовті, такі, як у вітрині Грінберга, сандалі, він хоче мати сірі, ясні, як це носить король кременецьких мод Марко Захарченко, штани, йому імпонує біла з широкими чорними смужками або чорними горошинами сорочка.

Йому раптом забаглося навіть краватки і Бог знає чого ще, чого він ніколи не бажав перед тим. На його лівій руці цокотить і показує час годинник, але цього йому не досить. І щоб сказав на це його суворий батько Федір, який ніколи не зрікався тяжкого чобота? О, тут перед Василем тяжке завдання. Цей мур не легко буде пробити, бо батько післав його "на школи" не паничити, а вчитись…

А тут, як на зло, все вимагає від Василя блиску. Ось хоч би ця сама Смига. Це ж весна, теплінь, сонце… Які дивовижі вичаровує природа. Завтра Смига, а сьогодні – перший дощик з громом, з запахом озону, з білими хмаринами по дощі. Все тоді пнеться з землі догори, випинається кожний хробак і кожна билина. У звоях молодої лілеї переливно горить роса. Як можна в такий час юнакові топтати землю тяжким чоботом?

На другий день сонце вперше зійшло літньою силою. Довго горіло десь там за обрієм, а потім вирвалось майже зненацька і залило цілу землю. Василь і Євген встали о п’ятій. Вони мають досить роботи. Вони завзято миються. Вони по черзі стирчать перед дзеркалом. Вони вирівнюють свої штани. Хотілося б бути – пурх-пурх – метеликом, а не такою брилою землі.

Коли виходили, на бетонових сходах було ще вогко. На листі кленів, безу та молодих пагонків мальви, причаївшись, стояла обережно роса. На хідниках було чисто, вимито, свіжо. Високо на шпилі замкових руїн горіло сонцем каміння і здавалось, ніби вони хотіли відірватись і летіти назустріч сонцеві у простори.

У такий час приємно взад і вперед розкидати по хіднику ногами, розмахувати ними з усієї сили, захлинатись і напихати повні груди свіжим до пересади повітрям. Хай грає шалене серце, бо воно є також одна нота великої симфонії з голубами, що рвуться до небес, і золотими хрестами на всіх церквах. Ранок здоровий, м’язистий, повногрудий, мов Геркулес, закучерявлений золотом сонця, ступає також по всіх верхах кременецьких гір, і хлопці, можна сказати, біжать за ним навздогін Директорською догори, щоб просто через гаї, проваллям, понад крейдяною білою зарвою, грайливими стежками дійти до станції.

Дійшли. Пів до сьомої. Потяг щойно формується. Паротяг окремо шипить на бічній колії, почмихує звільна, дихає легким димком і гострим чадом вугілля. Гурти верескливих дівчат мордують помпу, витягають, мов гуси, шиї, підставляють долоні під струм холодної води, п’ють її устами і бризкають одна на одну мокрими пальцями. Варвара Сергіївна – чиста, біла, випрасувана, з буйним завитком на голові, в гурті найстарших учнів оповідає про подорож до Швейцарії. Вона має свіжі, рожеві, мокрі уста, рум’яні щоки і агатово-чорні очі. В руках у неї напханий круглий саквояж…

Гриб, Біленко і Гнатюк, а біля них ще кількох, стоять на пероні, мають виструнчені ноги і набрумкують модерне джімі, хитають у такт головами і розкидають поглядами на панночок при помпі.

Василь і Євген також вливаються до гурту. Євгенчик найперше турбується, чи є "вона". Напевно! Отам, мов херувимчик, нерозлучна зі своїм двійником – обидві у коротких, ясно-кремових суконочках та білих шляпочках з короткими панчішками. Василь побачив Настю. Вклонився. Коротка усмішка. Вона за всіх дівчат вища, достигліша, можливо, краща.

Василь дивиться і не червоніє більше. Навіть не віриться, що це вона, та сама Настя…

Он стоїть вона, а навкруги – Варвара, Надія і Настя-друга, і Катя з сьомої кляси, і багато-багато інших, більших, менших… Але Настя між ними надто вирізняється. Василь все ще кидає потайки погляди і йому приємно, що вона така… Прекрасна завжди, у всі часи. Який щасливий той Гнатюк, що вона його вибрала, але він напевно того не усвідомлює. Він не з таких.

А Василеве кохання… Можливо, це не було те, справжнє. Можливо, це був тільки цвіт, з котрого має ще зродитися колись те дійсне, справжнє… Але яке воно було… Як буйно, яскраво воно цвіло. Скільки барв і скільки животворчої сили вилонило воно з глибини Василевої істоти. І який він вдячний отій он чудовій, юній дівчині, що саме вона дала йому його… Мила! Кохана! Ніколи незабутня… Вічно свята в моїй душі!..

– Здоров, Шеремето! – хтось міцно ляпає його по плечі. Оглянувся – Гнатюк.

– Здоров!

Потиснули руки. Перед Василем цупкий, барчистий юнак з міцними, білими зубами.

– А Шпачук не з’явився, – каже він. – Куди йому! Він зайнятий поважними справами.

Підходить Козенко, підходить Стасюк. Всі тут на пероні і всі чекають потягу. Пів до сьомої. Сонце вилетіло в простір, ніби розжарене ядро, вистріляне з гармати. А там далі – долина, розгортається широчінь, обрій, поодинокі, зовсім білі на синьому хмарини, синюваті обриси пригірків, темні, ніби тушем кинуті, п’яли дерев, зелені килими ланів,

якими ходить своєю легкою ходою польовий бог і топче їх, збиваючи хвилю барви старого спижу.

Потяг сформовано. Паротяг спереду. Стовп диму і пари вириває́ться з його чорного нутра і розлягається. Вагончики з написами ПКП і римськими III стоять один за одним, мов слухняні раби за своїм паном. З шумом вдираються до них хлопці та дівчата. Рух, вигуки, розкотистий сміх, помахи хустинок, стрибки сюди, стрибки туди, метушня Варвари Сергіївни та Семена Івановича, які намагаються надати стихії якогось ладу, – все це творить образ, гідний окраси весни. Десь з’явилися величезні галузки розцвітлого каштану, хтось уже заквітчав ними вагон; ті он групою, мов молоді пташата з кубла, повисували з вікон голови, попростягали руки і кричать, щоб їм дали зеленого. Потяг свистить, на перон виходить вартовий станції у червоній рогатівці.

– Сядаць! Завєраць! О-о-од’язд! – кричить він. Двері з грюкотом зачиняються… – Нє вольно стаць на… – Останнє кондукторові слово зникає.

Потяг уже рушає. Сотні голосів кричать якесь гаа-ааа-ооо! і при тому махають руками, хустинами, головами, хоч на пероні, крім кількох залізничників, нікого не лишається. Рідко коли відходить з цієї маленької станції така криклива і барвиста каравана. У вагонах тісно. Не всі можуть сидіти, а ті, що сидять – сидять пліч-о-пліч, нога при нозі, п’ятьох, шістьох на одній лавиці, на колінах, де прийдеться, навіть вишкрябались на полиці і там галасливо розляглися.

Дівчата виокремилися від хлопців. Так забажала Варвара Сергіївна. І добре. Хлопці зовсім їх не потребують для щастя. Вони можуть самі перекидатись дотепами, підспівувати вояцькі пісні.

– Миколо! – Гов! – Нічого! Це тільки, чи ти здоров! "Вийшла Дуня за ворота, а за нею солдат рота, гей, гей, гей, Дуня-я, Дуня – ягідка моя!" –

починає хтось, і з усіх вікон по полях і розлягається: "Гей, гей, гей… Дуня-я, Дуня – ягідка моя!"

Пісня всім подобається. Скінчились слова, але тут огортає Василя бажання імпровізації. Потрібні тільки перші рядки, яких співається соло. Василь імпровізує: "І було б усе гаразд, тільки вривався Тарас!" – Хор підхоплює: "Гей, гей, гей… Дуня-я, Дуня – ягідка моя!". "Тарас Дуню пригортає, Дуня губки відвертає! Гей, гей, гей!…" Дівчата також пробують співати. Вони затягнули "Їхав стрілець на війноньку", але спів хлопців зовсім заглушує їх. Варвара Сергіївна сидить з дівчатами і посміхається. Вона вдоволена.

За переділкою сидять директор у свіжому, кремовому убранні, Семен Іванович у темно-синій з виложеним коміром сорочці, Річицький у старому, але старанно випрасуваному білому полотняному костюмі і Їжакевич у звичайному дбайливо утриманому убранні, з краваткою та з усім, що до того належиться. Вони, мабуть, шкодують, що сіли так далеко від хлопців, а ті там тепер виробляють, що хочуть… Вони прислухаються до хлоп’ячого співу, потім директор питає:

– А котрий то там імпровізує? – Вусики його невдоволено моргають, бо він не може встати, піти туди й крикнути: – Ей, ей! Тихо там!.. Семен Іванович посміхається в свої невеликі, рудуваті підківкою вусики.

– Це, здається, Шеремета, – каже він по хвильці. – То знаєте… Молодь, – додає він до сказаного.

– Но, но, но! Добре, добре, добре! Але це зовсім не пісні для учнів. Вони ж не солдати… Зробите їм, Семене Івановичу, зауваження.

Їжакевич посміхається також, бо йому й самому хотілося б отак поспівати, і філософствує:

– А от цікаво… Як тільки всідає до вагона більша кількість організованих людей, вони відразу почувають себе по-вояцьки… Навіть це помітно у жінок… От хоч би й пісні – і ті й другі відразу почали з вояцьких…

Директор, що не дуже розбирається в піснях, питає:

– А хіба й дівчата співають вояцької?

– Ну, – каже Семен Іванович, – "Їхав стрілець на війноньку". Хм… Не чую в тому нічого вояцького… Саме для дівчат пісня… – Я кажу про ту… ту Дуню…

Після того вчителі розважають про характер пісень, про їх походження. Пісня, мовляв, віддзеркалює душу. Чи ми маємо добрі вояцькі пісні? Пісня – дуже важливий чинник в життю народу…

А потяг собі біжить. Він ні на що не зважає. Ось він уже розігнався, кілька разів для бадьорості свиснув і женеться просто на ліс, що отам ледве синіє на обрію. Дим розбивається від легкого подуву південного вітру і обережно, ніби боячись упасти, стелиться по молодих, зелених житах…

Все це триває одну мить. Ось вже і ліс. Паротяг хрипло перебоями засвистів і пересік навскоси биту дорогу Крем’янець-Дубно. Ось уже з обох боків ліс. Справа більше шпильковий, зліва – листяний. Ще мить, і потяг зупиняється. Крихітна станція з правого боку. Невеличкий і дерев’яний будиночок. На чорній дошці ще помітні сліди напису по-російськи "Смыга", але тепер там написано по-польськи. Зліва широка площа і на ній безладно звалено багато почорнілого від часу дерева…

Тут дуже почувається вплив весняного сонця. У квітниках біля будиночків яскраво цвітуть малинові півонії, бузковий коситень, без не

може дочекатися і, здається, ось-ось розцвіте враз. Пахне живицею, свіжістю… Все до пересади зелене.

Молодь з гамором висипається. Вистрибують з вагончиків. Дівчата чепуряться, хлопці гуртуються до походу, директор не може втриматись, щоб не втручатися до цього галасливого товариства. Він раз у раз робить зауваження. Той непристойно розхристався, у того погано начищене взуття, в іншого розпатлана голова. Він також не забув хлопцям їх співу. Но, но, но! Ви там… Гей! Що це ви там співаєте? Це ви, Шеремето, відзначуєтесь…

Але його, мабуть, ніхто не слухає. Варвара Сергіївна намагається перекричати всіх, але куди їй. Вона щосили кричить:

– Ша, слухайте! Тепер ділимось на гуртки. Не можна всім отакою оравою… Кожний гурт маршує окремо, але в тому самому напрямку.

Незабаром все довільно упорядковується. Усі йдуть просто в ліс на захід. Скоро зникає станція. З усіх боків ліс. Під ногами безліч квітів – браки, зозульчині слізки, медяники… Місцями синіють кущами фіялки. Скрізь розгортається папороть, росте глуха кропива, ріжні трави. На всьому ще блищить роса, і дехто з учнів роззувається, але їм не легко йти босоніж. Вони стрибають обережно на пальчиках. Дівчата наривають квітів, плетуть з них віночки і заквітчуються. Сміх, вигуки, свист…

Йдуть довго. Ліс стає щораз цікавішим. Величезні дуби й сосни маєстатно здіймаються і закривають небо. Безліч птаства скаче по гілках і, здається, намагається перекричати галасливу молодь. Подекуди крізь гілля прориває́ться навскіс сріблясте соняшне проміння, творячи привабливий образ світла й тінів, прояснюючи повітря, зеленаво-сірі стовбури дубів, широке, мокре від роси листя. Як багато тонів, барв, руху, свіжості… Як чудово десь недалеко викуковує зозуля і як старанно стукотять дятли.

Нарешті ліс змінюється. Кінчається ділянка старих дерев і починається молодняк. Кущі грабини, молоді дубки, гнізда ліщини, ріжні кущі диких рослин, як вовчі ягоди, горобина, а між ними – молоді пагони малини, ожини та чорниць. Варвара Сергіївна десь там кричить, що всі мають зупинитися. Тут є прекрасні галявини з молодою, рівною, зеленою травою, де можна розбити табори, поділитись на гуртки і розпочати забави.

Усі зупиняються. Справді, кращого місця не знайти. Сонце вдирається сюди і несамовито гріє. З великого лісу повіває приємним холодком. Там далі тече невеличкий струмок, десь там далі навіть має бути якесь джерельце, де можна брати чисту воду. Чудово. Ось тут прекрасна галявина під густими кущами осичини вперемішку з дубняком. Гурт молоді – дівчата й хлопці – негайно її займають. Не всі тут змістяться, тому решта шукає собі іншого місця. Ті, що залишаються, одразу падають у траву – їм хочеться обнятись з сирою землею, торкнутись її не тільки ногами, але й руками, а навіть устами. Трава, мов барвисте руно, і кожному хочеться тут посидіти чи полежати.

Але вони прийшли сюди не сидіти чи лежати. Ось вже з’явився на сцену Гриб, який завжди в таких випадках перший.

– Молоді, дорогі дівчатонька й хлопчатонька! – починає він. – Славне козацтво, славне лицарство! Дозвольте мені сьогодні на цьому славному місці розпочати нашу денну програму. Першою точкою нашою хай будуть забави… Щоб не зламати славної традиції всіх шкільних забав, розпочнемо знаною грою в кота та мишу.

– Бравоооо! – заплескали і загули всі…

Враз встають, роблять коло, хтось там за кота, хтось за мишу. За кота, звичайно, хлопець, за мишу – дівчина… Кота не сміють пускати в коло. А увірветься до кола – не сміють випустити назовні. Поставали. Миша вже в колі. Кіт починає бігати, нявкає, шукає дірки, де б йому

продертися до середини. Мишка стрункa, насторожена. Кіт ось рвонувсь вперед, кинувся з усієї сили, але дарма… Не пощастило йому прорватися. Але він не втрачає надії. Він знову і знову намагається прорватись. Мишка стрибає з викриками від одного кінця кола до другого…

Але – увага! Мишко, тікай! Кіт прорвався і не встигла вона крикнути, як він уже біля неї. Вона майже непритомна, метнулась, її швидко випустили, і коло знову зімкнулося перед самим котиковим носом. Він з розгону цілою силою вдаряє в коло з надією прорватися, але дарма. З кота вже капає піт. Він засапався. Мишка вже стрибає поза колом і звідти дражнить його. Його завдання тепер вирватись з кола і там на чистому полі розправитись з тією спокусою. Він ходить, міркує, обдурює то там, то там ланкових кола і от… Раз! Рвонувсь!.. Прорвав! Кілька хлопців чи дівчат попадали назад. Крик, регіт. Мишка з переляку забуває, що треба вбігти до кола, тікає набік, але котові тільки того треба. Він хижо кілька разів стрибнув і бідна мишка – ах, ой! І попалась. Серце їй б’ється, ніби від справжнього переляку. Кіт тримає її деякий час і пускає…

Кіт і мишка міняються. Гра йде далі. Всі набирають смаку й азарту. Обличчя швидко розгоряються, щічки, мов яблучка, оченята горять, горять і блищать, мов краплини роси.

Цю гру змінює інша. Дівчата мусять відпочити. Хлопці грають лози. Шкода, що тут мало розгону. Ряд хлопців стає на певній відстані і схиляє голови. Задній розбігається і стрибає… Через першого, через другого, через третього, через усіх до кінця, а перестрибавши, сам стає спереду, нахиляє голову і впирається рукою об коліно для рівноваги. А задній без перерви знов стрибає. Дехто не перестрибне, дехто не витримає тягару і падає – дівчата збоку дивляться, декому плещуть, з декого сміються. Кожний стрибає з усієї сили, щоб не осоромитись.

Після цього починають іншу, також хлоп’ячу гру… Роблять піраміду. Стають у кількох, беруться за руки, інші вилазять на перших, ще інші –

на других і нарешті висока у три поверхи піраміда… Дівчата захоплено верещать і плещуть. Хлопці організують нову гру для всіх. Виступають співаки – солісти, декламатори і танцюристи… Тут уже відзначаються Біленко з Грибом, панна Варвара та панна Надія. Тепер з приємністю підсуваються ближче також і вчителі. Вони вдоволені грою молоді. Варвара Сергіївна і сама з приємністю заграла б дещо. Вона такі речі любить. Шкода тільки, що не взяла черевиків на низьких закаблучках.

Починають співати. Найбільше всім імпонують речі гумористичні. Гриб з Біленко дуже дотепно проспівали "Сидить дід на печі". Вони не тільки заспівали, але й заграли, їх засипали бурею оплесків. Вони комічно розкланялись, наслідуючи старих діда та бабу. Дівчата проспівали свої знані "Розіслався гай зелений" та "Коли розлучаться двоє" – їм також плескали, але більше з чемності, ніж з потреби, бо все це дуже в гімназії знане і оклепане.

Особливого і то несподіваного успіху досягнув тут також Василь Шеремета. Досі він взагалі нічим не "прославився". Грав, бігав, стрибав, як і всі. Але ось капосний Гриб вийшов і заявив, що тут між ними є славний-преславний поет, який протягом одної хвилини зімпровізує на будь-якого епіграму…

Це викликало бурю захоплення. Всіх дуже заінтригувало. В один голос всі зажадали поета-чудодія на сцену. Виявилося, що це Шеремета. Він уже, правда, не так хвилюється, як колись, але в кожному разі хвилюється. Але нічого… Виходить… Гриб – конферансьє. Наперед умовляються, на кого мають бути зложені епіграми, бо все-таки Василь повинен трохи подумати. Але це має бути непомітно. Гриб повинен так довго розважати публіку, поки Шеремета не придумає чогось.

І от… Готово. Гриб заявляє: – Зараз буде зложена епіграма на славного вченого мужа нашої школи, славнозвісного соціолога пана-товариша Козенка. – Вибір дуже влучний, бо Козенко майже не виявляє себе, тримається окремо. А особливо він уникає дівчат. Шеремета виходить і, звівши очі до неба, ніби замислюється, й починає:

А!.. Козенко? Де є енко…

Не денщик і не Шельменко…

Це є мудрий райський змій…

І хоч Єви він (Шеремета розводить руками) не має…

Зате скільки він читає,

Скільки знає… Боже мій!

Вирується громовиця реготу і захоплення. Посипались оплески. Варвара Сергіївна регоче до сліз. Невідомо чого вона така весела. Семен Іванович також сміється і киває головою. Навіть директор, навіть Річицький – і ті сміються… Василь сходить зі сцени… Він дуже поважний. На обличчю ані рисочки легковажності. Це ще більше подобається публіці. Йому тепер не дають відсапнути.

– Біс! Біс! Да капо! – крики і оплески переходять у бурю… Це триває деякий час, бо Василь тим часом складає епіграму на іншого. Нарешті Гриб заявляє:

– Епіграма на нашого славного трибуна Гнатюка Миколу!

Знов оплески. Знов виходить Василь. Він повторює, але так само поважно, всі рухи з попереднього.

Е! Гнатюк!.. Що наш Гнатюк?

Це розвага і бон-тон.

Це не Гриб і не… Мицюк…

У одній особі он

І Катон, і Ціцерон…

– Бравоооооо! – ревуть хлопці. Всі плескають. Всім здається, що це дуже влучно. Гнатюк сам вдоволений, бо попереду Козенко був трохи збентежений. Але Гнатюк плескає й регоче.

– Добре, добре! – каже Семен Іванович.

– Харашо, єй Богу! – через сльози говорить Варвара Сергіївна. Коли вона дуже зворушена – мусить перейти на російську. А особливо захоплений Річицький. Він і не сподівався, що Василь зненацька виявить стільки знання клясики. Вдоволений також Їжакевич, бо тут згадано історію. А директор то не може втриматись, щоб не реготати. Це нарешті зняло з нього маску суворості.

Тепер вже Василь не відчепиться. Від нього знов вимагають нового. Але на цей раз не Гриб, а він сам вибирає собі об’єкти. І коли публіка втихомирюється, він починає:

Гриб – Біленко – Валентин.

Це гучная троіця.

Кожний з них – то сим, то тим,

Як струна настроїться.

Один басом, баритоном,

Славним тоном тенорком,

Кожним, кожним вечорком

На Туніках у Варвари

Тари-бари,

Трум-трум-трум!..

Зрив реготу. Особливо подобається це останнє – трум-трум-трум, що Василь висловив з особливим теплом і ніжністю. Потім почали падати також оклики: – На автора! На автора! – Василь деякий час ніби не реагує, але виявилося, що він уже щось компонує. І коли домагання збільшились, він ще раз вийшов. На цей раз тон його підвищений і не такий поважний.

У поета Шеремети

Безліч лету, безліч лету!

В небо, в хмари він летить.

Поза хмарами шугає…

А як рими не хватає,

Він тоді, мов сич, кричить…

Надувається й гарчить,

Олівці всі загризає

І в… Овідія шукає…

– Ні. Це направду добре! – не витримує Річицький. Василь зовсім його купує. А після того, як Василь перечитує ще кілька подібних речей, вся публіка готова піднести його на руки. Це так і сталося. А спричинився до цього Семен Іванович. Він, видно, також у думці віршував, потім несподівано зривається – високий, гнучкий, як звичайно розмахує руками. Учні зустріли його громом оплесків. Він закинув рукою пасмо довгого волосся і почав:

Як я бачу, з Шеремети

Маєм доброго поета.

Нам поетів дуже тра…

І за ці його прикмети

Ми поета Шеремету

Підкинемо на ура!

– Ура! Урааа! – кинулись всі до Василя, схопили його, як нечистий грішну душу, і не встиг він ахнути, як уже злетів разів із десять у повітря. всі плескали, сміялися, збилися в гурт, стрибали. Василеві було смішно і ніяково. Він вирвався з гущі натовпу і зник у кущах.

Варвара Сергіївна запропонувала знов гру. Треба руху. Більше руху. Що має бути? Хтось пропонує турнір. А що це таке? – цікавиться Варвара Сергіївна. Їй пояснили. Ні-ні… Щось таке, щоб грали всі. Хлопці та дівчата. Хтось з дівчат викрикнув:

– Горілого дуба! Горілого дуба! Горілого дуба! – закричали дівчата. Варвара Сергіївна знає цю гру.

– Так. Горілого дуба, – сказала вона. – Я також граю, Семене Івановичу! Ви зо мною!

– Авжеж, – погоджується Семен Іванович і стає в парі з Варварою Сергіївною.

Швидко творяться пари. Шеремета хоче також грати. Він виходить з кущів, і назустріч йому вибігає молоденька дівчина четвертої кляси у коротенькій спідничці. Це – Арабасова. Метке, бистре дівча, трохи розпещене, одне з тих, що хоче бути завжди на видноюці. – я з вами! – швидко каже вона і хапає Василя за руку. Василь байдуже погоджується, і вони біжать займати місце.

Пари стають одна за одною. Спереду хтось "горить". Задня пара вибігає на два боки і, оббігши навкруги, мусить схопитися за руки. Той. що горить, намагається когось із них піймати. Той, що лишається, далі "горить". Василь стоїть спокійно, але його партнерка крутиться безупинно. Він глянув на неї. Гарненький профіль з чорненькими бровенятами і волоссям, підстриженим стрішкою. Вона встає навшпиньки і шепче:

– Наставте вухо.

Василь наставляє. Вона йому до вуха шепоче:

– Кирочка вас любить...

– Аа! – відвертається Шеремета.

– Так-так, – киває голівкою Арабасова. У неї це виходить так просто і самозрозуміло. Потім вона знову шепоче Василеві:

– Складіть на мене віршика...

– Як ваше ім’я? – питає Василь.

– Люба.

Василь думає, а потім шепоче їй:

У нашої Любочки дві червоні губочки…

Хорошенький носик – і цього вам досить…

Люба прискає зо сміху.

– Прекрасно, прекрасно… ще, ще… – домагається Люба, але їхня черга бігти.

– Біжім! – крикнув Василь.

– Ловіть мене! – вже на бігу крикнула Люба, і вони побігли. Але Любочку відразу спіймали. Василь залишається "горіти".

Горю, горю, поки згорю!

Кого люблю, того зловлю, –

говорить він, і вже хтось там ззаду біжить. Ов… Це досить швидкі. Василь ще не встиг зробити кілька кроків, як вони вже схопилися за руки. Василь "горить" далі. Він швидко проказує своє і кидається. Хто там? Якийсь хлопець і Кира. Василь кидається за нею. Вона тікає. На дорозі кущ. Вона звертає і хоче обминути. Василь біжить за нею. За кущем Кирочка чіпляється за щось і падає. Коротенька її спідничка розвіялась. Вона не встигла зірватися, як на неї з розгону налетів Василь. Вона встигла повернутися горілиць, але не стигла поправити спідничку. Василь нагнався, але зумів втриматись на обох руках. На

одну мить він побачив перед собою зовсім перелякані, великі, мов у Васнецовського херувима, чорні очі, розкриті від остраху уста. Його груди майже торкнулися її грудей. Але це триває одну мить. Ось він уже зірвався і допомагає встати дівчині. Розчервонілі і до сліз зніяковілі вони біжать до гурту, тримаючись за руки.

О Боже, як соромно! Всі на них дивляться. Вони так схвильовані, що довго не можуть опам’ятатися. Щойно в черзі пустили свої руки. Гра йде далі і вони заспокоюються. Тоді тільки Василь шепнув їй:

– Вибачте!

Вона відповіла:

– Прошу…

– Не вдарились? – питає він далі.

– Трошки, – каже вона. – але то нічого. Вже проходить, – говорить вона по хвильці.

– Дуже шкода, – каже він.

Йому трохи дивно, бо тільки перед хвилиною та дівчина казала йому щось про Киру. І ось вони побіч. Він інколи торкається її руки. Вона напружено дивиться перед себе і мовчить. Василь переживає зворушну приємність. Він би хотів їй щось сказати, але не наважується, та й не знає, що було б тут до речі. Визволяє гра. Вони біжать, їм удається кілька разів пійматися, і вони знов разом. Інколи перекидаються якимись маловартними словами, але це не так важливе. Важливе те, що вони тут, що це так близько і що вони можуть один одного доторкнутись. Василь так недавно зовсім близько бачив її очі і відчував її подих. А це знов і знов зрушує його спокій, хвилює його почуття. До всього – сонце, барви, безліч звуків, розчервонілі молоді і свіжі обличчя, сяйні очі. Все це

діє, торкає невидним, але дітливим дотиком кожний напружений нерв, кожний відтінок виразно молодої та всім натхненної душі.

Гра змінює гру. Сонце підійшло і гріє тим приємним, по-своєму п’янючим, мов добрий напій, теплом. Ніхто не дивиться на годинник. Час спливає, як собі хоче. Варвара Сергіївна зацвіла, помолодшала, майже зрівнялась зі своїми учнями. Семен Іванович змушений розщіпнути ще кілька гудзиків сорочки. Їжакевич вже давно звільнив себе від приписаного тону в одязі. Річицький відкинув капелюха на кущ ліщини, а чуприна його ще буйніше знялась догори. Директор незручно сидить в холодку, без упину регочеться та час від часу подає вказівки. У його кишені є щось солодке і маленькі мурашки вже знайшли туди стежку. Чиста кремова пола його піджака всипана рухливими крапками…

Василь скоро тратить Киру. Їм ніяково постійно триматися разом. Зате його весь час переслідує мала Арабасова. Цій ще байдуже, що там хтось про неї думає. Василь сьогодні так відзначився, і їй цікаво частину його слави стягнути на себе. У другій грі вона знов піймала його. Тримала його під руку, сміялась, стрибала, вигукувала…

Заграли крученика. Треба праву руку закинути до лівого вуха, нагнутися до палиці, якої кінець застромлено в землю; треба триматися її, крутитися десять разів на місці, а потім, тримаючи палицю перед собою, потрапити нею у певне місце. Грач смішно заточується, танцює, зо всієї сили намагається осягнути мету, падає і не може звестися. Глядачі лягають зі сміху. Арабасова регочеться до сліз, тупає ніжками, смикає Василя за рукав…

– Дивіться, дивіться!.. О-о-ха-ха-ха! О-о-ха-ха-ха! – їм справді смішно. Вони можуть торкатись одне одного, хапатись за руку, штовхатись…

Але все має кінець. Сонце підійшло за полудень. Всі голодні. Обід. Розсідаються, ніби на проводи, гуртами, дістають, хто що має, –

діляться, частуються. З яким смаком з’їдається пожива. Байдуже, що там було: добре, не добре. Все йде, все добре.

Тут можна жити самим великим захопленням, сонцем, молодістю.

І Василь та Євген належать до таких, що живуть саме сонцем, молодістю; їм так радісно і так широко, що модна справді зовсім не їсти. Але ось підходить до Василя Гнатюк.

– Василю… Ти но так непомітно щезни в отих кущах…

І от Василь більше з цікавості, ніж з потреби, щезає в тих кущах і знаходить там гурт молоді – саму сметанку на чолі з Семеном Івановичем, який вже зовсім розчервонівся, ніби також помолодшав… Всі сидять навколо широкого простирадла, а на ньому милують око ковбаса, шинка, якісь котлети, огірки, білий хліб. Спершись на молодий дубок, сидить також Настя. Тут також Варвара та Надія. Ні. Це справжні проводи. Гнатюк, як звичайно, "виночерпій", з тою тільки різницею, що в даний момент він черпає не вино, а чисту, білу кмінку Бачевського.

– Ти, Василю, надто дослівно приймаєш все до серця, – сказав він своїм широким ротом. Це мова про заборону Варвари Сергіївни.

– Сідай отам! – вказав йому місце біля Насті.

Василь не помітив якось, що це зроблено навмисне. Сів. Випив поспіль пару чарок, а що він був і так п’яний, то це ще посилило його стан. Він дивиться на світ широко і бачить, як танцюють зелені дерева, як підіймаються окремі листочки кінського щавлю, бачить, як росте трава. Така ясність. Голоси падають, ніби окремі краплини води серед глибокої тиші. Виривається сміх і нагадує сміх повітря, сміх дерева чи землі. Все таке нереальнє. Зліва зовсім близько – Настя. І вона така нереальна, і навіть дивно, що це вона. Хочеться простягнути руку, щоб переконатися, що це дійсно вона. Ніколи, ніколи не бачив її в такому

стані, ніколи не відчував її так дивно, ніколи не думав, що прийде день і він могтиме сидіти біля неї, як біля кожного іншого свого товариша і не думати, що це – надземна святість…

Підніс їй чарку горілки. Випила. Вона зовсім не виявляла радості. Очі її порожньо дивляться в далечінь, руки байдуже беруть те чи інше, говорить ніби про все, а видається – ні про що. Василь підіймає ще одну чарку і каже:

– Панове! П’ю за цей прекрасний день! – Всі випили з галасом, бо цей день всім видається прекрасним. Потім Василь нахиляється до Насті і стиха їй каже: – Панно Насте. Чи варто такого дня згадувати "чорне вино"?

Вона зрозуміла його питання.

– Я вам, Василю, сказала вже… Я ніщо інше, як тільки жінка.

– Нащо саме жінці вмовляти таку ролю?

Вона не завагалася з відповіддю:

– Так хотіла вища премудрість. Я тільки виконую її волю.

Василь говорить далі:

– Боюся впасти в трафарет, якого ви не любите…

– Це ви, – казала вона, – знов про силу, твердість?

– Щось таке, – відповів Василь.

– Так, Василю. Я волію бути краще м’якою, ніж банальною.

– Але проти цього наставлене все, що бачимо зараз, – і він показав навкруги руками.

– Не будьте зухвалим… І я щось подібне переживала… І навіть це не було навесні… Я вас цілком розумію… Можемо ми трошки відійти.

Всі були веселі, тому не звертали уваги, що Василь і Настя встали і відійшли набік. Коли вже їх не могли чути, вона сказала:

– Мені здається, Василю, що ми з вами надовго розпрощаємось… Таке вичитую з ваших очей і уст. Але ви ще колись зайдете до мене. Не розумію це дослівно. Десь, колись, за тисячі кілометрів звідсіль… Віддалені від мене… Ви ще не раз постукаєтесь до мого вікна. Ви забажаєте, щоб я вийшла до вас отакою, якою бачили мене не раз і якою бачите мене зараз! Такою "слабою"… Нетвердою…

Йому ще раз хотілося впасти перед нею навколішки. Вона стояла перед ним, мов королева, яка говорить своєму рабові: відступи і падай ниць! У неї розумні, ясні очі. У неї високе, чисте чоло. На її світлому волоссю – діадема.

І таку понесе її Василь через ціле своє життя.

Тут же побіч хлопці і дівчата заспівали: "Гаудеамус ігітур"… Це звучить, мов справжній гімн. Як це до речі! Василь і Настя сказали все. Більше не залишається нічого. Вони прилучаються до гурту і співають також гімн молоді. Ніби у відповідь на це у другому місці заспівали також. Але це щось зовсім інше. "Сонце низенько, вечір близенько… Спішу до тебе, моє серденько!". І це має свій смисл. Коли скінчився заспів, хор переходить на: "Ой, полола горлиця"… Молоді, свіжі, дзвінкі голоси далеко котяться лісом, відбиваються луною, здіймаються у височінь. Земля слухає і чує. Дерева, повітря… Велике чарівне життя. Стій, сонце! Спинися, земле! Хай буде так вічно!

Пісні почались і тяжко їх спинити. Всі і все співає. Велике сонце стоїть над непорушним, густим, зеленим, аж темним лісом. Густими барвами напоєно все аж до густої спижовості юначих голих рук, ніг, чола… Під кущами, облиті густою барвою, вирізнялись закручені листочки конвалій, налиті густим медом схиляли свої барвисті чарочки медяники, оксамитні джмелі коливалися в густому від пахощів повітрі, і здається, що їм важко через нього пробитися, щоб допастися до отої розкритої печери, де стоїть ціле прозоре озеро густого солодкого напою. З галузок молодих липок вилучався соковитий випар і наповнював собою тепле, мов парне молоко, повітря, перетворюючи його в п’янючий, смачний, цілющий напій.

Сонце, сонце! Ми вдячні тобі! Твоє ім’я звучить велично. Сонце! Твоє ім’я звучить радісно. Сонце! Твоє ім’я звучить натхненно. Сонце!

Під кущами на траві лежить і пацає голими ногами Арабасова. Вона наповнена звуками, теплом, силою, що випромінюють з усього. Соковита земля вливає просто в неї свою могутню благодать і здається, що вона росте разом з усіма тими травами, квітами, сплітається з ними у вінок. Беззвучно рухаючи свіжими устами, вона вириває кілька травинок, потім віночок квітки, потім чарочку медяника; все це підносить до уст, дотикається свіжим дотиком до їх непомітних нервів.

Потім під її руку потрапляє голівка маргаритки. Дівчина зриває її. Своїми білими, тонкими пальцями розвінчує вона чудову рослинку, відриває з її корони пелюсток за пелюстком і не думає над тим, що робить, бо уста її шепочуть якісь слова. Жодного звуку. Тільки десь там в її опаленому сонцем чолі, за віями родяться тріпотливі думки. Любить – не любить, обійме… до серця пригоне, відіпхне, до дідька пішле… по-ці-лує, своєю назве… І знову: любить, не любить… Маргаритка за кожне слово платить життям одного свого пелюстка. Вони сипляться, мов сніжини, на землю з рук Арабасової і зникають в густій зеленій траві.

"Через річеньку, через боло-о-ото

Подай рученьку, моє золо-о-ото!"

Співають хлопці та дівчата. Спів звучить, мов клич. Там, то там котрийсь чи котрась відлучаються від гурту. Вони тільки йдуть нарвати квітів, виламати собі палицю, подивитись, чи вже ростуть гриби. Там он котрийсь розмовляє з котроюсь. З ліса несеться беззвучний зов, тінь і зелень заманливо кивають, і комусь це все потрібно, хтось то все вигадав, мабуть, щоб Варвара Сергіївна мала більше турботи.

От і Василь чогось відійшов від гурту. Чого він там вештається біля тих кущів? Це, мабуть, голодний вовчак, що вийшов подивитись, на яких лугах стрибають серни. Ні, ні!.. Не подумайте нічого забобонного. Він тільки один разок кинув свій погляд у напрямку Кири. Він тільки побачив, чи вона є, і з нього досить. Він вертається собі до своїх…

Але ось несподіванка. Під кущем лежить маленька Арабасова. Василь досі майже ніколи її не помічав. Він майже не знає її. Аж до сьогоднішнього дня вона для нього зовсім не існувала. Вона ходила собі до своєї четвертої, а він до своєї шостої кляси і не думали одне про одного. Василь і зараз не має її ані одної секунди на думці. Але вона раптом зривається з-під куща і, як справжній метелик, що летить, куди хоче, біжить до Василя.

– Шеремето! Шеремето! – гукає вона на ціле горло. Це ще зовсім дитячий голос, і ніхто його не помічає.

Василь обертається. Вона підбігає – її личко, її чоло, її носик підбавлені сонцем. В очах також ціла безодня блакитного сонця. Через її легку, білу блузочку помітно дихання грудей.

– Слухайте! Ви! Дивіться!.. Вона зриває маргаритку і відразу: – Любить, не любить, одвернеться, до серця пригорне, поцілує, до чорта пішле… Ха-ха-ха! – сміється дзвінко і знов обриває пелюстки… – Ах, ах! Він не любить! Боже мій! Така невдячна квітка… Ні, ще не кінець!

Почекайте. – Зриває другу квітку. – Виходить, до серця притисне. Дівчина знов дзвінко сміється, а потім питає Василя: – А знаєте, кого я люблю?

– Ні, – каже він і дивиться на неї, як старший брат на химерну сестричку. Трохи неповажно, трохи поблажливо, трохи згірдливо.

– Ану вгадайте!

– Маму, – каже Василь.

– Ха-ха-ха! – регоче дівчина. – Ко-та, – каже вона. – сивого… Мурку! Він такий м’якенький, як… Ану, ловіть мене!

І вона біжить у ліс. Але Василь робить кілька кроків і вже зловив. Вона кричить:

– Ні, ні, ні!.. Не торкайтесь, не торкайтесь до мене! Не смієте!

І вона справді сердита. Очі її налились гнівом. Але це тільки мить. Вона знов зриває маргаритку.

– Любить, не любить, любить, любить, любить… Все любить! – Обриває швидко всі пелюстки і все "любить". – Ах, це хороша квітка… Шеремето! – щебече дівча і нахиляє сюди й туди голову. Уста її химерно надуваються. – скажіть! Ви любите Киру?

Вона знає, що Василь відповість їй не те, що їй хочеться, і вона не дає йому часу на відповідь.

– Ні, ні, ні! – швидко щебече вона. – Ви не викручуйтесь! Ну, скажі-і-іть! Правду скажіть… А знаєте… Ви зветесь Василь? Правда? – Він

кивнув, що правда. – Ви подібні на нашого Мурика, ха-ха-ха! – сміється вона, здається, без причини. – А тепер я Вас буду ловити. Тікайте!

Василь тікає. Вона біжить за ним. Ні-ні… Так вона не зловить. Добре. Василь не тікає більше, а тільки викручується. Але й так вона не зловить. Вона регоче, від сміху не може бігти, потім присідає на землю і нарікає:

– Ні. Ви не тікайте так… Я вас… Я вас… Я не можу… Ви – хлопець, а я дівчина…

Але це тільки підступ. Вона ось уже зірвалась, кидається на нього і ловить… – зловила, зловила! Ага, ага! Зловила. – І вона тримає його з усієї сили, хоч він і не думає видиратись. І зненацька, так як вони стояли один проти одного, він бере її за обидва лікті, притягає до себе, правою рукою миттю охоплює тонкий, гнучкий стан, нахиляється і кладе їй швидкий поцілунок. Уста її вогкі, розкриті, ніжні… Очі зовсім перелякані і широко відкриті. Вона хоче крикнути. Руки пружньо, з усієї сили відпихають його від себе.

– Не можна! – викрикує вона стисненим, переляканим, через зациплені зуби шепотом. І в ту саму мить несподівано і рвучко її рученята обіймають його шию, міцно до тремтіння стискають її, розриваються знов, і вона з викриком, мов злякане звірятко, зникає у кущах.

Це все одна мить. Блискавична, нагла й неповторна. Сталося неймовірне. Як сильно б’ється серце. Яка шалена напруженість. Який це день? Рік? Дійсність чи сон? Підняв ліву руку і поклав на чоло. Воно гаряче і вогке. Рука піднялася вище і сковзнула по м’якому волоссю. Зробив крок вперед. Торкнувся молодої деревини, і на нього впало кілька звинених хрущів.

Це дійсність, це – дійсність… Так було, їх могли бачити… Козенко. Він бачить все. Швидко глянув навкруги. Куди тікати? Сюди… Зірвався і побіг в зелене…

Благословенна мить, що породжує вічність з вічності і кладе сувору печать добра і зла. Не можемо пройти і не торкнутись. Не можемо бачити і не знати. Підійми свою правицю, Творче мудрого, і скарай нас, коли робимо не так. Коли ж кроки наші праві і серце наше тільки чинить твої мудрі правди – розкрий нам глибини істини і хай буде, як треба бути, тепер, завжди і на віки вічні!

Василь вийшов з лісу і опинився між товаришами. Там, у тих кущах йому даровано невідомим Богом велику таємницю. Він заховав її глибоко в собі і змакнув на тяжкий замок сорому й мовчання.

Збираються відходити. Гамірливий, барвистий день з неймовірним розмахом пролетів над плянетою. Сонце пропекло по-синьому свою вогненну путь і загрозливо зупинилось над заходом. Здається, воно ось-ось зірветься і зі страшною силою грохне на ліс, на землю, заливаючи все вогнем.

– Додоомуу! Додоомуу! – Від’їзд! – чути чистий, сильний голос Варвари Сергіївни. Луна його йде поміж деревами… – Додому! Додому! – відбивається там далеко.

Захекані та розчервонілі вириваються звідусіль молоді люди. На них – вогонь сонця. Вони напоєні вщерть силою повітря, їх молодість кричить криком, бо їм так добре на землі…

– Гей там!.. Збірка! Скоро прийде потяг! Збираються всі з вінками, квітами, здоровенними дрюками – розхристані, спітнілі… Гей, гей! Го-го-го! – лунають вигуки. Сотні ніг топчуть вогкувату, вкриту лісовим квітом, землю. Йдуть! Всі йдуть… Вперемiш… Молодь, молодь, а між ними, мов окремі острівки, їх учителі.

І ось вони на станції. Це не станція, це – саме життя! Ще ось за хвилину вирветься з зеленого лісу потяг і понесе їх до нового. Чути вже свист! Він вже йде.

– Славаа! – вириваєтся з сотні юних грудей.

Потяг зупиняється. Він добродушно чмихає і чекає. Сідайте! Сідайте всі! Поїдемо… Дим вириваєтся з нутра машини і розлягаєтся над зеленим простором. Повінню вривається молодь в двері, вікна і в кожну щілину. Варвара Сергіївна вже не може дати ради. Вигуки. сміх, свист… Всі місця вже запхані… Червоні, сяючі обличчя заповнили всі вікна. Безліч рук без потреби має в повітрі. А потяг чекає, чмихає, а дим вириваєтся і розлягаєтся…

А стрілка годинника йде вперед… Ще мить, і засвистить свисток… Є вона. Різкий посвист розсікає гущавину лісу. Луна його біжить шалено в хащі і сповіщає: Їїїдуть! Їдуть! Бойове, велике, сильне прощання… Вириваються нові, чорні звої диму. Колеса рушають – поволі, швидше, ще швидше… Починаєтся пісня – одна, друга, в кожному вагоні… Обличчя співають, руки миготять… Вагон за вагоном, вагон за вагоном – колеса поцокують на стиках, беруть розгін, мигають і пролітають вперед. Вперед!

Потяг пішов просто і рівно туди, де в перспективі видно безмежний обрій. Він віддаляєтся. Він меншає і зникає там, де зникає все… У безмежності… У вічності…